

БУХУНДАРТЫН

Б.А.КОМЕЧКИН

Машхур чех педагоги Ян Амос Коменскийнинг «Буюк дидактика» асари **XVII** асрда яратилди. Педагогика фанида ва мактаб ишлари соҳасида тўла бурилини ясагиз бу асар жаҳон халқлари тилларининг деярли барчасига таржима қилиниб, «методикалар энциклопедияси» сифатида, асрлар оша, бизгача етиб келди.

Давр такозосига кўра, диний пардага ўралган бу асарнинг сенсуалистик таълимотга ва табиатга мослик принцинига асосланган дидактик қоидалари буғунги кунда ҳам, шубҳасиз, илмий ходимлар, педагогика институтларининг профессор-ўқитувчилари, аспирантлари ва студентлари учун, шунингдек, маориф ходимлари, мактаб ўқитувчилари ва тарбиячилар учун муҳим аҳамиятга эга.

Аминмизки, китобхонлар асардаги хозирги коммунистик жамият қуриш талабларига тўғри келмайдиган диний тушунчаларни улоқтириб ташлаб, биз мухим ва фондали, таълим-тарбия ишини яхшилашга ёрдам берадиган учун томонларни ажратиб оладилар.

«БУЮК ДИДАКТИКА» КИТОБИ

Ян Амос Коменскийнинг «Бугок дидактика»си жаҳон педагогикасининг нодир асарларидан бири хисобланади. Унда ўқитиш назариясига доир фикрлар билан бирга, мактабгача ва мактаб ёшидаги болаларни ақлий, ахлокий, жисмоний ва эстетик жиҳатдан тарбиялаш усуслари ҳам баён этилади, «Буюк дидактика» да тилга олинган ва ҳал этилган масалаларнинг кўлами ва аҳамиятини назарда тутсак, у, ҳақиқатан ҳам буюк ва классик асардир. Унда барча ўғил ва қиз болаларга таълим бериш учун мактаблар очиш, болаларни ўз она тилида ўқитиш, тарбиялаш, уларни амалий хаётга, турмушга тайёрлаш, хусусий методикаларни такомиллаштириш соҳасида илмий назариялар яратиш масаласи ўртага қўйилди ва асослаб берилди. Шунинг учун ҳам бу асар педагогика институтлари студентлари учун «Педагогика тарихи» фани зарурый адабиётлари рўйхатидан мустаҳкам ўрин эгаллади¹.

«Бугок дидактика» дастлаб чех тилида ёзилди. 1638 йилда муаллиф уни латин тилига таржима килди. 1657 йилда Коменскийнинг Амстердамда нашр этилган педагогик асарлари тўпламида биринчи марта босилиб чиқди. XIX асрнинг 70- йилларида асарнинг таржимаси Россияда нашр этилди.

Маълумки, атоқли чех педагогининг «Буюк дидактика»си феодализм хукмронлик қилган даврда яратилди. Замоннинг таъсири билан асарда диний қарашлар баён этилади. Унинг айрим бобларида бу ҳол айнинса кучли. Муаллиф таълим ва тарбия соҳасидаги илфор тажрибаларни, илмий характерга эга бўлган дидактик принциплар ва қоидаларни диний пардага ўраб баён этиди. Уша даврдаги мавжуд ижтимоий муносабатларни назарда тутсак, бошқача бўлишини тасаввур этиш ҳам қийин. XVII асрдаги педагогик фикрларни тўла характерслаш учун ва бугениал асарнинг яхлитлигини сақлаш мақсадида биз «Буюк дидактика»

¹ Программы педагогических институтов. История педагогики. Издательство «Просвещение», М., 1971, 24-бет.

нинг тўлиқ таржимасини китобхонларга ҳавола қилишни маъқул кўрдик.

Кўлингиздаги китоб «Буюк дидактика»нинг 1955 йилда босилиб чиққан русча нашридан (Ян Амос Коменский «Великая дидактика» китобидан) таржима қилинди. Асарнинг ўзбекча тексти 1939 йилда профессор А. А. Красновский тайёрлаган нашри (Ян Амос Коменский, Избранные педагогические сочинения, т. I. «Учпедгиз», М., 1939) билан ҳам таққослаб чиқилди.

Мамлакатимизда Улуғ Октябрь социалистик революцияси ғалаба қозонганидан бўён ярим асрдан қўпроқ вақт ўтди. Шу давр ичида, айниқса, Улуғ Ватан урушидан сўнгги йилларда «Буюк дидактика» ни ўзбек тилига таржима қилиш соҳасида айрим уренишлар бўлган эди. Лекин уни ижобий якунлаш имконияти бўлмади.

Шуни таъкидлаш лозимки, ўзбек тилида педагогика ва психологиядан нашр этилган асарларда терминлар ҳанузгача илмий асосда тадқиқ этилиб, ишлаб чиқилмаганлиги таржима жараёнида бирмунча қийинчилликлар турди. Таржимада ўзбек тилининг хусусиятлари имкон берган даражада оригинални сақлашга, ўша даврга хос терминлар ва ибораларни, Коменскийнинг услубини сақлашга ҳаракат қилинди.

Ривожланган социалистик жамият барпо этилган хозиргина даврда «Буюк дидактика»нинг ўзбек тилида нашр этилиши Коммунистик партия ва Совет давлати мамлакатимизда ҳалқ маорифи ва мактабни янада ривожлантириш борасида белгилаб берган улуғвор вазифаларни самарали бажаришда қўмаклашади. Шу билан бирга, социалистик ҳамдўстликнинг ягона оиласида инсониятнинг пордоқ келажаги — коммунистик жамият қураётган совет ва чехословак ҳалқлари ўртасидаги интернационал ва маданий алоқаларни янада мустаҳкамлашга хизмат қилиди.

4

ЯН АМОС КОМЕНСКИЙНИНГ ҲАЁТИ ВА ПЕДАГОГИК НАЗАРИЯСИ

| Машҳур донишманд, чехословакиялик гуманист-педагог Ян Амос Коменский демократик педагогиканинг асосчиси сифатида башарият тарихидан ўрин олди. У ўзининг онгли ҳаётини, амалий педагогик фаолиятини, илмий асарларини ҳалқ болаларини ўқитиш ва тарбиялашдек олижаноб ишга бағишилади. /

Ян Амос Коменскийнинг инсоният олдиаги буюк хизмати шундаки, у ёш авлодни ўқитиш ва тарбиялаш ҳақидаги фан — педагогика фанининг вазифаларини пайқабгина колмасдан, балки педагогика илмининг пойdevорини ҳам қурди, унинг кейинги ривожланиш ўйларини ҳам кўрсатиб берди.

Ян Амос Коменский 1592 йил 25 марта Нивница (Чехословакиянинг Жанубий Маравия қисмида) деб аталган жоида «Чех қардошлари» жамоасига тааллуқли оиласа тугилди. Коменскийлар оиласи Нивницага Коомни деб аталган қишлоқдан кўчиб келишган эди. Шунинг учун ҳам уларниг оиласи бу ерда комниликлар, яъни Коменскийлар оиласи деб аталган.

Коменский яшаган давр Европа мамлакатларида синфий кураш кескинлашиб, катта тарихий воқеалар содир бўлаётган йилларга тўғри келади. Бу даврдаги синфий кураш ва тарихий воқеаларнинг моҳияти феодал ишлаб чиқариш муносабатларининг секин-аста емирила бориши, капиталистик тузум асосларининг таркиб топаётганлиги билан характерланади.

Синфий кураш нақадар кескинлашганини тасаввур қилиши учун бу даврда содир бўлган тарихий воқеаларни эслатиб ўтишининг ўзиёқ кифоя қилади. Чехияда бошланган ўттиз йиллик уруш, бууруш ўзининг моҳияти жиҳатидан чех ҳалқининг немис католик феодалларига ва Габсбурглар династиясидан чиққан немис императорларига қарши кураши эди. Европанинг барча кучли давлатлари бу урушда қатнашди; Англиядаги буржуа революяси Ралаба қилди. Нидерландияда буржуача тузум ўрнатилди. Шунингдек, рус ҳалқининг поляк феодал интервенциясига қарши кураши, украин ва белорус ҳалқининг Польша феодал давлати зулмидан озод бўлиш учун кураши ана шу даврга тўғ-

4

V...

5

ри келади. Кент меҳнаткашлар оммаси жалб этилган бу курэшдан Коменскийлар оиласи четда турмади, чунки Коменскийлар оиласи мансуб бўлган «Чех қардошлари» жамоаси буржуа-демократик ислоҳотлар ўтказишни талаб килиб чиқсан таборитлар сектасининг издошлари сифатида бу курашда иштирок этди.

Маълумки, XV—XVII асрларда пайдо бўлаётган янги синф — буржуазия ва ҳалқ оммаси феодал дворянларга ҳамда феодализмнинг идеология соҳасидаги таянчи бўлган католик черковига қарши кураш бошладилар. Фридрих Энгельс таъкидлаб кўрсатганидек, у даврда феодализмга ва мулкий тенгисизликка қарши олиб борилган кураш диний-демократик, сектантчилик ҳаракати формасида майдонга келди. Буржуа-демократик ислоҳотлар ўтказишни қатъй талаб килиб чиқсан диний жамиятлардан бири таборитлар сектаси этди.

Таборитлар жамоаси тарқатиб гоборилгач, унинг қолдиқлари «Чех қардошлари» деб аталган анча мўътадил демократик жамоага бирлашдилар. Бу жамоа аъзоларининг кўпчилиги хунарманд ва деҳқонлардан иборат этди. У ўз сафларига чех ҳалқининг озодлиги ва мустақиллиги учун курашиб келаётган ватанпарварларни бирластириди. Чех ҳалкининг озодлик учун кураши Европа ҳалқлари феодализмга карши олиб бораётган курашнинг бир қисми бўлди. «Чех қардошлари» жамоаси таборитларнинг бир канча демократик талабларини сақлаб қолдилар. Улар черковнинг айrim догма ва диний маросимларини бажаришдан воз кечдилар, католик черкови дворянларга қарши курашдилар, ҳамма болаларга ижтимоий таълим беришни амалга оширидилар, камбағал оилаларнинг болаларига моддий ёрдам бердилар.

Ян Амос Коменский 12 ёшида етим қолиб, муҳтоҷлик ва бошқа анча қийинчиликларни бошидан кечирди. «Чех қардошлари» жамоаси очган мактабда бошланғич таълим олди, 1608—1610 йилларда латин мактабида, яъни ўрта мактабда ўқиди. Қардошлар жамоаси уни Германияга университетда ўқиш учун юборади. Коменский Херборн ва Гейделберг университетларида таълим олади. Ана шу даврда ёк Ян Амос Коменскийда ҳалқни маърифатли қилиш, билим олиш йўлларини ҳаммага манзур қилиш идеяси турилади. У «Ҳамма нарсалар театри» деб аталган алоҳида энциклопедия ёзишга киришди. Коменский шу йиллари она тилининг тўлиқ луғатини — «Чех тили хазинаси» («Сокровищница чешского языка»)ни тузга бошлайди. Шу даврда В. Раткенинг дидактик идеялари билан танишади.

Ян Амос Коменский 1614 йилда ўз ватанига қайтиб келади ва 22 ёшида Пршеровадаги мактабда ўқитувчилек қила бошлайди. 1616 йилда у «Чех қардошлари» жамоасига хатиб қилиб сайланди, 1618—21 йилларда Коменский Фульнекеда яшаб, хатиблик билан бир қаторда, қардошлар жамоаси очган мактабга бошчилик ҳам қилади. Бу ерда у, Уйғониш даврида яшаган Компанелла, X. Вивес ва бошқа гуманистларнинг асарлари-

ни мутолаа қилади. Коменский мактабда ишлаш жараёнида ўқитиш методларини такомиллаштиришга интилади.

Бу даврда мамлакатда ўттиз йиллик уруш давом этмоқда эди. Жамоа раҳбарларидан бири бўлган Ян Амос Коменский немис дворянлари ва католик черкови зулмига қарши олиб борилган курашда актив қатнашди. Реакция кучлари жамоанинг бошқа аъзолари сингари Коменскийни ҳам қаттиқ таъкиб остига олдилар. У қувғинда хаёт кечиради. Уруш натижасида Фульнеке босиб олингач, Коменский протестант князлари Жеротинский ва Садовскийлар ҳомийлигига яшайди, тарихий ва бадиин-фалсафий асарлар ёзади.

Чех протестантлари қувғин қилинган оғир йилларда ҳам Коменский чех болаларини мактабда ўқитиш ва тарбиялаш ишини яхашлаш ўйли билан ўз ҳалқига ёрдам беришга, интилади. 1627 йилда у чех тилида «Чех дидактикаси» асарини ёзишга киришади. Католик зулми ва қувғин нихоятда кучайгач, Коменский «Чех қардошлари» жамоасининг бошқа аъзолари билан бирлиқда ўз ватанини ташлаб, қочиб кетишга мажбур бўлади. Улар Польшага бориб, Лешно шаҳрида бошпана топадилар.

Шундан эътиборан, Коменский ҳаётида янги давр — сурункасига 28 йил давом этган педагогик фаoliят даври бошланади. У Лешнода гимназия очиб, ўқитувчилек қилади. «Дидактика» асарини 1632 йилда чех тилида ёзib тамомлади. Сўнгра, 1633—38 йилларда бу асарни кайта ишлаб, латин тилига таржима қилади ва уни «Буюк дидактика» деб атайди. Бу асарида автор шсоният учун ҳаётий муҳим идеяларни илгари сурди ва шундеяларга асослзниб, бир қанча дарслик қўлланмалар яратди. Ян Амос Коменскийнинг «Тиллар ва ҳамма фанларнинг очиқ эшиги» (1631), «Физика» (1633), «Астрономия» (1632), «Оналар мактабни» (1632) ва бошқа асарлари шулар жумласидандири.

Коменский Лешнода яшаган даврида памсофия идеясини, яъни ҳаммага ҳамма нарсани ўргатиш ҳақидаги таълимотни ишлашга астойдил қиришди. Унинг пансофия идеяси европалик олимларда катта қизиқиш уйғотди. Фан ва техника ютуқларини умумлаштириш иши билан шуғулланадиган ҳалқаро комиссия тузиш масаласили муҳокама қилиш учун Коменский 1641 йилда Англияга таклиф этилди. Лекин у ерда гражданлар уруши бошланиб кетиши сабабли, бу истак амалга ошмади.

Швеция хукумати Коменскийни ўз намлакатига таклиф этди. Коменский Швецияда мактаб ислоҳоти ўтказишга тайёргарлик кўришга киришди ва мақтабларда латин тили ўқитиш методикасини ишлаб чиқди.

1648 йилда тузилган Вестфал сулхидан сўнг Коменский Лешно шаҳрига қайтиб келди ва Швеция хукуматининг топшириғига биноан ёзган «Латин тилининг муқаддимаси» («Преддверие латинского языка»), «Латинизм зали» («Зал латинизма») дарсликларини, шунингдек, «Тилларнинг энг янги методи» асарипи бостириб чиқарди.

1660 йилда Коменскийни мактаблар ташкил этиш учун Венгрияга таклиф этадилар. Бу ерга келгач, у Шарошпатақеда ўзининг пансофик таълимоти асосида мактаблар очиш ҳақидаги фикрларини қисман амалга оширади. Бундай мактабнинг илмий жихатдан асосланган принциплари, ўқув плани, кунлик ўқиш тартибига доир масалалар Коменскийнинг «Пансофик мактаб» асарида баён этилган,

Шу йиллари Коменский бир канча дидактик асарлар ҳам ёзи. Уқитиш процессини жонлантириш, болаларда билимга қизиқиши уйғотиш учун Шарошпатақедаги мактабда у ўқув материалларини драмалаштириш усулини қўллади. «Тиллар ва хамма фанларнинг очиқ эшиги» номли асари асосида 8 та ўқув пьесаси ёзди ва улардан «Ўйин — мактаб» китобини тузди.

1654 йилда Коменский «Ҳислар воситаси билан идрок қилинадиган нарсаларнинг суратлари» китобини ёзib тамомлади. Бу асар инсоният тарихида биринчи иллюстратив дарслек хисобланади. Бу дарслек Европанинг айрим мамлакатларидаги мактабларда XIX асрнинг иккинчи ярмигача қўлланиб келди. Шунингдек, Коменский география, геометрия, космографияга доир дарслеклар ҳам тузди.

1654 йилда Ян Амос Коменский яна Лешно шахрига қайтиб келди. Швеция билан Польша ўртасида бошланган уруш натижасида Лешно шахри вайрон этилган эди. Коменскийнинг мол-мулки ва бир канча кул ёзмалари ёнринда колиб, куйиб кетди. Коменский бошпана излаб Голландияга кўчиб борди, машхур педагог Амстердам шахрида ўрнашиб қолди, шахар сенатнинг қарори билан Коменскийнинг дидактик асарлари нашр этилди. Я. А. Коменский 1670 йилнинг 15 нояброда Амстердам шахрида вафот этиди.

Коменский умрининг сўнгги йилларини ҳалқлар ўртасида тинчлик ўрнатиш ва тинчликни сақлаш проблемаларини ўрганишга барышлади. У Амстердамда «Кишилик жамияти ишларини яхшилаш ҳақида хаммага тааллуқли маслаҳат» («Всеобщий совет об улучшении дел человеческих») номли капитал асарини ёзib тутатди. Бу асарида Коменский кишилик жамиятини реформа қилиш планини ишлаб чиқишига уринди. Колониялар учун урушаётган Англия билан Голландияни яраштириш мақсадида Коменский 1667 йилда «Тинчлик фариштаси» асарини ёзди ва унда низоли масалаларни қурол ишлатиш йўли билан эмас, балки тинчлик, хайриҳоҳлик принциплари асоюда ҳал этишга чакириди. Давлатлар ўртасида тинчликни сақлаш иши билан шурулланадиган ҳалқаро ташкилот — тинчлик совети тузиштүғрисидаги идеяни биринчи марта Коменский таклиф қилган эди.

| Ян Амос Коменский оташин ватанпарвар эди. У умр бўйи ўз ватанининг мустақиллиги учун курашди. Коменскийнинг барча асарлари чуқур ватанпарварлик хиссн билан сугорилган. У хорижий мамлакатларда яшаб, ҳалқ маорифи ишининг ташкилий масалалари билан шугулланар экан, бу мамлакатларнинг

ҳукуматлари Чехиянинг мустақиллигини қайта тиклашга ёрдам беради деб умид қилди. Коменский чех ҳалқ поэзияси асарларини катта қизиқиши билан тўплади, чех мақоллари тўпламини тузди, чех ҳалкини хурматлаш, чех тилини ўрганишга даъват этди.

| Ян Амос Коменский дунёкарашининг таркиб топишини феодализм жамияти билан эндиғина вужудга келаётган капитализм ўртасида кескин кураш бораётган бир даврга тўгри келди. Коменский диндор киши эди. Я. А. Коменскийнинг педагогикага ОИД барча асарларида ўша даврнинг таъсири қўриниб туради, у вақтларда, Фридрих Энгельс ибораси билан айтганда, «ақлий фаолиятнинг хамма соҳалэрида илоҳият энг улкан ҳукмрон эди, чунки бу хол мавжуд феодал тузумни черковнипг энг гоксакдражадаги умумлаштириши ва сапкция қилишининг зарурый на-тижаси эди». Аммо совет китобхони Я. А. Коменскийнинг асарларидаги бу тарихан зарур бўлиб колган диний пардаларни осонгина улоқтириб ташлайди ва амалий аҳамиятга зга бўлган ажойиб гояларни топиб олади. Лекин унинг эътиқоди демократик характерга эга. Ўша вақтларда тез суръатлар билан ривожланаётган табииёт фанлари Коменский дунёкарашининг таркиб топишига кучли таъсир этди. |

Коменскийнинг дунёкарашига, айниқса унинг дидактикалимотига XVI—XVII аср табиат фалсафасининг (Жордано Бруно, Галилей) ҳамда Бэкон Веруламскийнинг сенсуалистик философиясининг таъсири кучлидир. К. Маркс Бэконнинг сенсуалистик философиясига юкори баҳо бериб, уни «инглиз материализмининг ва умуман энг янги замондаги тажриба фанларининг чинакам асосчисидир»² деган эди. Коменский «идрок қилинган нарсаларнинг хаммаси аввало сезгиларда мавжуддир» деб хисоблади. Бу — Бэконнинг сенсуалистик фалсафаига мос келади. Коменский Бэконнинг «Фанларнинг улуғ тикланиши» асарини янги давр фалсафасининг энг яхши асари деб атади. Бэконнинг индуктив методини, у, табиат сирларш билишнинг йўли, деб хисоблади. «Сезги, — деган эди Бэкон, — ҳар қандай билишнинг манбайдир». Коменский унга зргашиб: «Олдин сезилмаган ҳеч бир нарса онга мавжуд бўлмайди», — дейди. Хуллас, Бэкон ва янги давр (XVI—XVII аср) натуралаш фалсафасининг таъсирида Ян Амос Коменскийнинг асосий дидактик қарашлари — сезиш орқали реал дунёни билиш, реализм ва кўрсагмалик принципи вужудга келди.

Уйғониш давридаги сектантлик харакатининг демократизми, динчилиги ва педагогик тажрибаси Коменскийнинг дунёкараши ва педагогик гояларига катта таъсир этди. Уша даврларда айрим диний жамоалар демократик принципларни, жумладан, хамма болаларга ижтимоий тарбия ва таълим бернини амалга

¹ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Соч., VIII том, Госиздат, 1930, 128-бет.

² К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, III том, 157-бет.

ошибдилар. Масалан, анабаптистлар сектаси мактабгача тарбия ёшдаги ўғил ва киз болаларни «Оиалар уйи» да тарбиялағанлар. Бу ерда болаларга жисмоний тарбия берилар, гигиена қоидалари ва ўз-ўзига хизмат қилиш ўргатилздри. Болаларга теварак-атрофдаги муҳит ҳақида дастлабки маълумот бсрлилар, сухбатлар ўтказиш йўли билан уларнинг нутқи ўстирилар эди.

Шундан сўнг ҳамма болалар «Ўқиш уйи»га берилар ва у ерда «Ўқув усталари» раҳбарлигида бир неча йил давомида ўқиш, ёзиш, ҳисоб, дин ва меҳнатга ўргатиларди.

Сектантлар тарбиясининг жуда кўп хусусиятлари Коменскийнинг педагогик системасидан урин олди. Буни, айниқса, Коменскийнинг мактабгача тарбия, она тилида умумин таълим берилши, қул меҳнатига ўргатиш, интизомга доир муроҷазаларида яққол кўриш мумкин. Сектантлик характери ўзининг демократик характери, меҳнаткашларга бўлган чуқур хайриҳоҳлиги, дворянлар ва католик черковига салбий муносабати билан Крменскийга катта таъсир этди. Бу демократизм Коменскийнинг ҳамма болалар учун ягона типда мактаб бўлиши керак, жинси, табақаси ва ота-онасиининг мол-мулкидан қатъи назар, ҳамма болаларга умумий мажбурий таълим бериш каби талабларида ўз ифодасини топди. У ҳамма болаларни: утил ва киз болаларни ҳадм, шаҳар ва қишлоқ жойларида болаларни хам ўз она тилиларида ўқитишни талаб этди, Умумий таълим берилмаётга лиги туфайли, кўпинча, камбағаллар орасидан етишиб чиқиши мумкин бўлган зўр истеъдоллар, одатдя сезилмай қолади ва ҳалок бўлиб кетади, деб ғазабланган эди Коменский.

«Чех кардошлари» жамоасининг хаётга реал ва амалий муносабати дин билан боғлаб олиб борилар эди. Бу қарама-қаршиликни биз Коменскийда хам учратамиз. Коменскийнинг педагогик системаси умумий реалистик характерга эга бўлишига қарамай, унинг назарий-педагогик муроҷазаларида дипнинг таъсирни кучлидир. Хуллас, Коменский дунёқарашида, бир томондан, стихияли материализм ва реализмни баъзи элементлари, турмушга, тажрибага таяниш, иккинчи томондан эса, диндорлик бир-бираига аралашиб кетган. Оламни худо яратган, «худо бўлмаса, табиатнинг ўзи ожиздир», билиш — бу, худони излашдан иборат, деб ҳисоблади Коменский.

Ян Амос Коменский дунёқарашининг кўп хусусиятлари Уйғонаш даври таъсирида вужудга келди: хаётни севиш, инсонпарварлик бунга яққол мисол бўла олади. Коменскийнинг фикрича, инсон табиатнинг энг такомиллашган, энг гўзал мавжудотидир. «Инсон табиатга эргашиб, ҳамма нарсани билиб олиши мумкин». Коменский инсоннинг хотирасига койил қолади. Унинг назаридаги инсон хотириаси ҳамма нарсани қамраб олади, тиклайди, ... Лекин ҳеч қачон тўлиб-тошиб кетмайди.

Коменский ўрта асрчиликдан янги даврга, феодализмдан

капитализмга ўтиш даврида яшади. У Чехияда демократик табақа ҳисобланган ҳунарманд ва дехконларнинг вакили эди ва уларнинг манфаатларини ифодалади. Коменскийнинг дунёқараши ва асарларида ўчрайдиган баъзи қарама-қаршиликлар у яшаган давр тақозосидир. Коменский асарларида янги мазмун, кўпинча, эски идеалистик қобиққа ўралган ҳолда баён этилади. У, бир томондан, бу дунёда яшашдан мақсад у дунё учун тайёргарлик кўришдан иборат, деса, иккинчи томондан, таълим ва тарбия ўшларни амалий хаётга тайёрлаши зарур деб ҳисоблади,

Коменский тарбия ҳақида фикр юритганда индуктив методга асосланади, яъни у тажрибага суннади, фактлардан хуносалар чиқаради. Урта аср схоластикасига қарама-қарши ўлароқ, у нарса ва ходисаларни ўрганишга давват этади, ўқитишда догматик усула карши чиқади. Бу билан у схоластикага катта зарба берди, лекин Коменский билишнинг манбай илохий китоблардир (таврот, инжил ва хоказо) деб ҳисоблади.

Коменский мактаб болани маърифат оламига бошлаганида, аввало, уни ҳиссий билишга, сўнгра эса, аклий билишга ўргатмоғи лозим, дейди. Кўриниб турибдики, Коменский бу ерда ўқитиш процессини ҳиссий идрокдаи бошлиш керак деган материалистик талабни қўяди, лекин бу фикрни исботлаш пайтида у идеалистик йўлдан боради, чунки у бундай тартибни худо яратган, деб ҳисоблади. Форма билан мазмуннинг диний пардага ўралган бўлиши Коменский таълимотидаги чуқур қарама-қаршиликларга сабаб бўлди,

Коменскийнинг демократизми ва инсонпарварлиги ҳам тарихан чеклангандир. Узи яшаган жамиятдаги қабиҳликларни танқид қиласа ҳам, Коменский бу қабиҳликларнинг асл моҳияти жамиятнинг эксплуататор синфларга бўлинганлигига эканини тушунмади. У жамиятнинг табақаларга бўлинниши ва монархия усулида идора этилишига қарши чиқмади. Коменский ҳалқ оммасини маърифатли қилиш, ёшларга умумий таълим беришни орзу қиласа ҳан, бу ишни феодал тузуми шароитида амалга ошириш мумкин деб хом ҳаёл қилди, айрим давлат бошлиқлари бу ишни бажаради деб ўлади.

Коменский тарбиянинг мақсадини диндан келтириб чиқарса ҳам, унинг дунёқараши ўрта асрчилик диний аскетизмидан, инсонни гунохкор осий банда деб ҳисобловчи диний хурофотдан кескин фарқ қиласа эди, чунки Коменский инсонни баркамол, ажойиб мавжудот деб ҳисоблади. Коменскийнинг дидактикаси эса реал мақсадни, яъни болани амалий фаолиятга тайёрлашни назарда тутди. Унинг фикрича, тарбиянинг уч вазифаси бор: ўзини ва теварак-атрофдаги оламни билиш (ақлий тарбия), ўз-ўзини бошқариш (ахлоқий тарбия), худони таниш/(диний тарбия). Коменский ўрта аср педагогикасидан фарқли ўлароқ болага ақлий тарбия беришни жуда муҳим иш деб ҳисоблади. Бу

талаб Коменскийнинг инсонни хар томонлама ривожлантириш ҳақидаги гуманистик интилишларидан келиб чиқади. Коменский кишиларни у дунёни, «жаннат»ни қўл қовуштириб, пассив бўлиб кутиб туришга ундамайди, балки, инсонни ер юзидаги хаётга актив равишда аралашибашга, жамиятдаги барча қабиҳликларни тугатишга, ер юзида жаннат яратишга даъват этади.

Буюк чех педагоги Ян Амос Коменскийнинг педагогик меросида ёш авлодни мактабда ўқитиш ва тарбиялаш масаласи асосий ўрин олади. Коменский яшаган замонда таълим, тарбия, ўқитиш терминларини — «дидактика» сўзи билан ифодалаш одати мавжуд эди. Аслида дидактика (*didasca*) гононча сўз бўлиб, «ўқитаман» деган маънони билдиради. Қадимги юон тилнда бу тушунчанинг синоними ҳам бўлиб (*paidewa*), «тарбиялайман» деган маънони билдиради эди. Ян Амос Коменский бу терминларнинг хар иккаласини ҳам яхши билар зди. Лекин у «дидактика» терминини ишлатишни маъқул кўриб, ўз асарини «Буюк дидактика» деб атади. Шунингдек, 1657 йилда Амстердамда нашр этилган асарлари тўпламини ҳам «Дидактикага доир асарларнинг тўлиқ тўплами» («Полное собрание сочинений по дидактике») деб атади.

Дидактика сўзи ҳозирги пайтда ўқитиш назарияси деган маънони англатади. Коменский бу терминни кенг маънода, яъни ҳозирги «педагогика» термини маъносида ишлатган. Коменскийнинг дидактикага доир асарларини диққат билан ўқиган киши, бу фикрнинг тўғрилигига ишонч хосил қиласди.

Коменский «Буюк дидактика» асарида ёш авлодни ўқитиш тўғрисида фикр юритибина қолмасдан, балки мактабгача тарбия ва мактаб ёшидаги болаларга ақлий, ахлоқий, жисмоний ва эстетик тарбия бериш ҳақида гапиради. Буни, хатто, асарнинг темасида ҳам кўришимиз мумкин: «Буюк дидактика» ҳаммани ҳамма нарсага ўргатишнинг универсал назариясини ёки ҳар бир христиан давлатининг барча жамоа, шахар ва қишлоқларида ўғил ва қиз болаларнинг барчасига, хеч бир истисносиз, билим, ахлоқий ҳамда диний тарбия берадиган, натижада ёшлик йилларида бу дуне ва у дунё учун керак бўладиган ҳамма нарсага ТЕЗ, ҚИЗИҚАРЛИ, АСОСЛИ қилиб ўргатадиган мактаблар ташкил қилишнинг тўрри ва пухта ўйланган усулини ўз ичига беради. Бунинг ҳаммаси учун АСОС — нарсаларнинг ўз табиидан олинади; унинг ҲАҚИҚАТЛИГИ — механик санъат соҳасидан параллел мисоллар келтириш билан исботланади; тарбиб — йиллар, ойлар, куя ва соатларга қараб белгиланади ва, ниҳоят, уни тез амалга оширишнинг ОСОН ва ТҮФРИ йўли кўрсатилади».

Коменскийнинг «Буюк дидактика» асарида ўқув-тарбия ишинг мақсади, шарт-шароитлари, имкониятлари ва амалий ахамияти каби умумпедагогик масалалар асосий ўринни эгаллайди. Дидактика ҳақидаги таълимотни Коменский илмий жиҳатдан асослаб берди. Дидактика педагогиканинг умумий масалала-

ри билан узвий боғлиқ холда янгича, илмий асосда ишлаб чиқилиши зарур деб ҳисоблади.

«Буюк дидактика»нинг кириш қисмида Коменский «Китобхонларга салом» йўллаб, давлат ва черков бошлиқларига, мактаб раҳбарларига, ота-оналарга мурожаат қиласди, дидактика-нинг ахамиятини тушунтиради. Ўқитиш назариясини илмий асосда ишлаб чиқиш ва уни тўғри йўлга қўйиш, аввало, ота-оналар учун, сўнгра муаллимлар ва ўқувчиларнинг ўзлари учун, мактаблар учун, шунингдек давлат ва черков учун муҳим эканлигини таъкидлаб кўрсатади. «Буюк дидактика»нинг асосий бобларида, яъни мантиқий жиҳатдан бир-бири билан узвий боғланган 33 бобда, педагогиканинг умумий масалалари, дидактикага доир илмий таълимот баён этилади.

Дарҳақиқат, «Буюк дидактика»нинг дастлабки, I—XII боблари педагогиканинг умумий масалаларини ўз ичига олади. Бу бобларда, биринчидан, инсоннинг тақдирни ва унинг вазифаси, иккинчидан, билим беришининг шарт ва имкониятлари, учинчидан, мактабларнинг характеристири ва уларни қайта ташкил этиш масалалари баён этилади. XIII—XIV бобларда мактабларни янгича ташкил этишининг асослари: ҳар бир ишда аниқ тартиб ўрнатиш — мактабларни тубдан ўзгартиришнинг асоси эканлиги ва бундай тартибни табиатдан ўрганиш лозимлиги кўрсатиб ўтилади, XV—XIX бобларда дидактиканинг умумий асослари, ўқиш ва ўқитишга бўлган умумий дидактик талаблар баён этилади. XX—XXV боблар хусусий методика, яъни таълим ва тарбия методлари масаласига бағищланади. XXVI бобда ўқув интизоми проблемаси ёритилади. XXVII—XXXII бобларда мактабларни тўрт босқичли қилиб қайта ташкил этиш, бу мактабларнинг ўқув плани ва таълим-тарбия ишининг методикаси асослаб берилади. Ва, ниҳоят, охирги XXXIII бобда Коменский ёш авлодни ўқитиш ва тарбиялаш ҳақидаги идеяларини амалга ошириш учун эарур бўлган шарт-шароитлар ҳақида гапиради, ҳукмдорларга, давлат ва черков бошлиқларига, олимларга, ота-оналарга мурожаат этиб, умумий таълим иши учун маблағ ажратишга оғринманг, куч-ғайратингизни аяманг, дейди.

Асарнинг «Буюк дидактика» деб аталиши ҳам тасодифий бир ҳол эмас, чунки унда тилга олинган ва ҳал этилган масалаларнинг қўлами ва ахамияти жиҳатидан қараганда, у ҳақиқатан ҳам буюк ва классик асардир. Коменский ўзининг бу асарида: а) хеч бир истисносиз, ҳар икки жинсдаги ҳамма болаларни ўқитиш учун мактаблар очиш, б) болаларни ўз она тилида ўқитиш ва тарбиялаш ҳамда уларни амалий хаётга тайёрлаш проблемасини, в) мактабларда ўқитиладиган фанлардан дарс бериш методикасини яхшилаш масаласини ва, ниҳоят, г) бу проблемаларнинг ҳаммаси юзасидан илмий жиҳатдан асосланган назариялар яратиш проблемасини ўртага қўйди, асослаб берди.

«Буюк дидактика»да баён этилган асосий фикрлардан бири

гарбия ва ўқитишининг табиатга уйғун бўлиши ҳақидаги ғоядир. Тарбиянинг табиатга мос бўлиши ҳақидаги фикр дастлаб қадимги юнон файласуфи Аристотелнинг (Арастунинг) асарларида учрайди, лекин Аристотель бу масалзни батафсил ёритмаган эди. Коменскийдан кейин яшаб ижод этган Жан Жак Руссо, Иоганн Генрих Песталоцци, Адольф Дистервег каби педагогларнинг асарларида хам тарбиянинг табиатга мос бўлиши тўғрисидаги масала тилга олинади. Бу педагогларнинг ҳар бири тарбиянинг табиатга уйғун бўлиши масаласини турлича талқин қилади. Шунинг учун хам табиатга мослик принципини Коменский қандай тушунганигини аниқлаш муҳимdir.

Ян Амос Коменский тарбиянинг табиатга мослик принципини педагогикада биринчи марта иазарий жихатдан асослаб берди. Бу масалада стоицизм (антик фалсафада материализм билан идеализм ўртасида иккиланиб турувчи оқим) вакиллари Коменскийнинг узоқ салаблари бўлса, Рабле, Монтэнъ, Кампанеллалар унинг якин салаблари ҳисобланади, чунки Коменский стоистик фалсафа вакиллари Цицерон, Сенека ва бошқаларнинг асарларидан кўплаб далиллар келтиради.

Коменский педагогик принцип ва қоидаларни асослаш учун инсонни ўраб турган ташки табиатдан жуда кўп далил, мисол ва аналогиялар келтиради. «Буюк дидактика»нинг XVI—XVIII бобларида бундай ўхшатишларни ниҳоятда кўл учратиш мумкин. Лекин Коменскийнинг табиатта молик идеясида ташки табиатга эмас, балки инсон табиатига бўлган карашлари марказий ўринни эгаллади. Асарнинг IV—VII бобларида Коменский инсон табиати ва унинг имкониятлари тўғрисида фикр юритади. Коменский инсонни ергаги «энг буюк мавжудот», «ажойиб микрокосма» (I боб, 3), деб ҳисоблади, «Бугок мавжудотнинг максади хам гоксак бўлиши лозим» (II боб, 1-§ «...танизиз сёкин-аста куч-қувватга тўла борган сари, рухий фазилатларимиз хам ўса боради; биз ... доимо нимадир қиласиз, ўйлаймиз, бирор иш бошлаймиз ва руҳимизнинг бу олдтишга қараб интилиш хислати хамма вақт сақланади, бу харакат хеч қаочон тутамайди. Чунки ҳаётда кишининг орзу-ҳаваслари, ниятлари чексизdir» (II боб, 6-§).

«Буюк дидактика»нинг V—VI боблари инсон табиатининг можиҳити ва сифатларини, унинг атрофдаги оламни билиш қобилиятларини баён этади. Кишининг билишга интилиш қобилияти тұрма ва чексиз эканлигини таъкидлайди. «Инсон акли факат кўриб турган парсаларнигина эмас, балки олдин бўлиб ўтган ва узоқда жойлашган нарса, воқеаларни хам қамраб олади, юксакликларга кўтарилади... хатто ақл бовар қилмайдиган нарсаларпи хам билиб олишга уринади. Агар инсон ер юзида минг йил умр кўрса хам, шу минг йил давомида хам узлуксиз равишда кандайдир янгиликларни ўрганар, ниманидир билиб олган бўлар эди, шундан сўнг хам инсонда бошқа нарсаларни идрок қилиш имконияти мавжуд бўлур эди. Тубсиз нарса сингари ин-

сон онгииинг идрок қилиш, билиш имкониятлари хам чексизdir» (VI боб, 4-§).

Бирор фазилатни ўйлаб чиқариб, уни инсонга зўрма-зўраки ёпиширишининг хеч зарурати йўқ, балки инсонда мавжуд бўлган хислатларни аниқламоқ ва ўстирмок лозим, деб ҳисоблади Коменский. Инсон акл эгаси бўлиши билан бирга, унда қўпим ўшитиш, хид билиш, таъм ва тери сезгилари мавжуд. «Гашқи одамдаги ҳар бир нарсани ё. кўриш, ё ўшитиш, ё хидлаш, ёки еб кўриб, таъмини билиш, ё ушлаб сезиш ва натижада ҳар бир нарсапинг можиҳити ва сифатини апиклаш мумкин, демак сезги ва акл эгаси бўлган инсон оламдаги нарсаларнинг ҳаммасини билиб олиши мумкин» (VI боб, 6-§), Коменскийнинг фикрича, инсон табиати ҳамма вақт ниманидир билишга, ўрганишга интилади, харакат қиласи, бу йўлда инсон хатто, қийинчиликлардан хам қайтмайди.

Коменскийнинг педагогик таълимоти, тарбия ва ўқитиши ҳақидаги фикрлари унинг табиатга мослик идеясига асосланган. Таълим-тарбия «боланинг табиий қобилиятларига мооланса, енгил ва осонрок ўқитиши мумкин». Бунинг учун:

I. Ўқитиши ўз вақтида, яъни кишининг фикри бошқа нарсаларга бўлинмасдан турб бошлаш керак.

II. Боланинг акли ўқитиши учун етарли даражада тайёрланган бўлиши лозим.

III. Ўқитишида умумийдан хусусийга қараб бориш зарур.

IV. Осонроқ нарсаларни ўрганишдан қийинроқ нарсаларни ўрганишга ўтиш керак.

V. Урганиладиган материал кўплик қилиб, боланн қийнаб қўймасин.

VI. Ҳамма нарсани секин-аста ўргата бориш лозим.

VII. Боланинг ўшига тўғри келмайдиган нарсаларни унга мажбуран ўргатмаслик керак.

VIII. Ҳамма нарса ташқи сезги органлари орқали идрок этилиши зарур.

IX. Ўқитиши ҳар доим бир хил усулда олиб бориш керак.

Коменскийнинг «Буюк дидактика» асарида баён этилган назарий фикрлар ўша даврдаги илғор педагогик тажрибаларни ўрганиш ва ўқитиши процессида ўқувчиларни шахсан кузатиш натижасида вужудга келди. Коменский ўз фикрларини исботлашда аналогия усулидан кенг фойдаланди. Урта асрчиликда бирор фикрни исботлаш учун «инжил»дан далиллар келтирилар эди. Коменский бу эски усульдан воз кечмагани ҳолда, янги усулини, яъни табиатдан далиллар келтиришни хам ишлатди. Бу усул Ўйлониш даврида яшаган илғор кишиларни қойил қолдирди. Аналогиялар воситаси билан Коменский таълим ва тарбия процесси табиат ҳодисалари сингари қатъий тартибли бўлиши лозим деган фикрни исботлади.

Коменский инсон табиатининг бир бўлаги ва у табиатининг бир кисми сифатида унинг энг асосий ва умумий қонунларига бўй-

сунади, деб хисоблайди. Унинг фикрича, табиатнинг бу қонуила-
ри усимилклар ва хайвонлар оламида, шунингдек, инсонга
нисбатан ҳам ўз таъсирини ўтказиб туради. Мактаблар учун
тартиби табиатдан ўрганмоқ керак, таълим-табобат маса-
ясида ҳам табиат ^{хамма} жойда ўз ҳаракатларида намоён Коменский
ётган процессларни кузатишга асосланиш лозим. Коменский
табиат ва жамият учун, усимилклар, хайвонлар ^{дунеси} ва ишган
хаёти учун умумий бўлган қандайдир қонунлар мавжуд, илм-
фика ^{факт} келди, лекин у ўша даврдаги тарихий шароити
тараққиёт даражаси такозосига кўра, бу қонунларни очиб
бера олмади.

Коменскийнинг табиатга мослик назариясида бир қанча ғай-
ри илмий ҳамда салбий томонлар ҳам бор (табиат
такозоси аналогиялар келтириш, айрим ҳодисаларни диний-илоҳий
назардан изоҳлаш кабилар). Лекин ўша давр ^{тақозоси} Комен-
бикити изоҳланадиган бу камчиликлардан қатъи назар, Комен-
скийнинг табиатга мослик назарияси тарбиянинг прогрессив ва
демократик принципи хисобланади. Марксча-ленинча педагоги-
ка ва психология фани талаблари асосида танқидий нуқтаги
назардан каралса, Коменскийнинг «Буюк дидактика» ва бошка
асарларида баён килинган табиатга мослик ^{фояси} совет педагоги-
каси учун ҳам ахамиятлидир (ва ундан олдин ҳам) тарбия ик-

коменский яшаган даврда мактабда ва оиласда амалга оширилар эди, Ко-
менский ёш авлодни мактабда ўқитиш ^{ва} тарбиялашни афзал
деб хисоблади. «Буюк дидактика»нинг VIII бобида ўшларни
жойга тўплаб ўқитиш, бунинг учун эса мактаблар очиш за-
бир

Мактаб очишини сабабларига тўхталиб, Коменский бунг
дай деб ёзди: «Лекин ота-оналар хар хил бўлгани ва уларнинг
қўкаси турди-туманлиги сабаби ўз боласини тарбиялай олиш
лидан келадиган ёки ишдан сўнг етарли вақт топиб, бола тарбия-
си билан шугуллана оладиган ота-оналар жуда кам топилади.
Шунинг учун ҳам неча асрлардан бўён кўпчилик оиласи ^{бериб, ўқи-}
лаларини билимли, оғир табиатли махсус кишиларга
тиб келмокдалар. Ешларни тарбияловчи бундай кишилар, одат-
да тарбиячи, муаллим, профессор деб атаб келинади, бо-
лаларни тўплаб бирга машғулот ўтказадиган жойни эса мактаб,
ўкув юртн, аудитория, коллегия, гимназия, академия ва хоказо
деб юритилади» (VIII боб, 2-§).

Коменский бу фикрини VIII бобнинг еттинчи параграфида
эттиради; агар ўз боласини ўқитиш ва тарбиялаш ота-она-
ни ^{ни} келган тақдирда ҳам, ўшларнинг жуда кўпчилигини
бир жойга тўплаб ўқитиш яхшироқ бўлур эди, чунки тузук-
ўкийдиган бола бошқаларга намуна бўлади тўғрилийгина
самарали ва унумли бўлади. Бу фикрининг йисботлаш учун Коменский табиат ва санъатлар сўзасида балайқ-
соллар, аналогиялар келтириб, холоса чиқаради: демак, балайқ-

лар — махсус ҳовузларда, мевали дараҳтлар — боғда парвариш
қилинганидек, ёшларни ўқитиш учун мактаблар очиц зарур. қа-
дим замонларда вужудга келганлигини таъкидлаб ўтади. Хал-
дейда, шунингдек, Вавилонда, «Миср»да мактаблар кўп бўлиб
уларда турли фанлар, жумладан, астрономия ҳам ўқитилгани
хаммага маълум. «Мактаблар очишин мисрликлардан греклар
ўрганиб олди, греклардан эса римликлар ўрганиши; християнлик
кенг ёйилгач, тақводор князь ва епископларнинг хушёрги, Империянинг
хамма ерида жорий этдилар» (VIII боб, 3-§).

Мактабнинг максади ва вазифалари тўғрисида Коменский
«Буюк дидактика»да гуманизм руҳи билан сугорилган, прогрес-
сив, демократик таълимот яратди. У барча жамоа ^{шахар} ва
кишлодкларда ўғил ва қиз болаларнинг ҳаммасини ўқитиш, улар-
га илм ва ахлоқни, реал ҳаётда керак бўладиган нарсаларнинг
ҳаммасини тез, осон ва асосли ўргатиш учун мактабларни тутуга
ўйлаб ташкил килиш масаласини кун тартибига қўйди. Шунинг
учун Коменский умумий таълим мактаблари очиш ^{фояси} нинг
асосчиси хисобланади. Унинг бу ^{фояси} ҳозирги даврда ҳам
ўз ахамиятнни ўқотмаган.

Коменскийнинг буюк хизматларидан бири шундаки, ^{у ўнта} халқка
асрчиллик давридаги мактабларнинг яроқсизлигини ва
карши характеристини очиб ташлаш билан бирга, мактаблар сис-
темасини демократик асосда қайта қуриш ўйларини ^{ҳам} кўрса-
тиб берди. У мактаб таълими системаси принципларни ^{шиш}
лаб чиқди, унинг асосий бўғинлари ва структурасини ^{белгилаб}
берди. «Буюк дидактика»нинг XII боби мактабларни тубдан ўз-
гартириш, яхшилаш масаласига бағишланади. Биз мактабларни
шуидай ташкил этишни ваъда қиламизки,— деб таъкидлайди

Коменский — бунинг натижасида:

- Худо ақлидан бутунлай маҳрум қилмаганлардан ташқари
хамма ўшлар таълим олади.
- Инсонни доно, яхши фазилатли, тақводор килишга ёрдам
берадиган нарсаларнинг ҳаммаси ўшларга ўргатилади.
- Ешларни ҳаётга тайёрлаш мақсадида, таълим инсон бало-
ғатга етгунча амалга оширилади.
- Ўқитиш жуда енгил ва осон, гўё ўз-ўзидан, яъни урмасдан,
қаттиқ қўллик ёки мажбур қилмасдан амалга оширилади...
- Ешларга бериладиган билим зоҳирий ^{эмас}, балки хаки-
кий, юзаки ^{эмас} балки асосли бўлади... Инсон бирорнинг фикри
билан эмас, балки ўз ақли билан иш қилисин, нарсалар хақида
бошқаларнинг фикрини китобдан ўқиб тушуниш ёки ҳатто ёд-
лаб олиб, айнан тақрорлаб бериш билангина чекланмасин, бал-
ки У а нарсаларнинг моҳиятини англай олиш кобилияти ўссин,
у нарсалар тўғрисида ҳақиқий билимга эга бўйлаб, улардан тур-
мушида ф идалана олишни ўргансин.
- Таълим ортиқча куч сарфлашни талаб этмаслиги, балки

жуда осон бўлиши керак. Мактабда ўқиши учун ҳар куни тўрт соатдан ошик вақт сарфланмасин (XII боб, 2).

«Буюк дидактика»нинг IX бобида ўғил болалар билан бир каторда қиз болаларни ҳам ўқитиш зарурлиги асослаб берилади. «Мактабларда фақат бойлар ва аслзодаларнинг болалари-нигина эмас, балки умуман хаммани; барча шахар ва қишлоқнингина аслзодалар ва оддий халкни ҳам, бойлар ва камбадардаги аслзодаларни ҳам ўқитиш керак» (IX боб, 1).

Охизаларни ҳам мактабларда ўқитиш зарурми, деган саволга Коменский ижобий жавоб беради. Хотин-қизлар ҳам, эрлар сингари, кўпинча эрлардан кўра ҳам ўткир ақл-идрокка эга, эрлар қатори зинг юқори лавозимларни бажариб кўлмоқда, деб кўрсатади.

Инсоннинг ўнш йилларини Ян Амос Коменский тўрт даврга бўлади: гўдаклик, болалик, ўсмирлик, етуклик. Ҳар бир давр олти йилни ўз ичига олади. Ҳар бир ёш даврига мос келадиган мактаб бўлиши лозим. Чунончи, гўдаклик лавзи учун — она мактаби, болалик даври учун — бошланғич мактаб (она тили мактаби), ўсмирлик даври учун — латин мактаби ёки гимназия, етуклик даври учун — академия бўлмоғи лозим (XXVII боб, 3).

Коменскийнинг фикрича, ҳар бир оила, ҳар бир хонадон она мактаби деб хисобаниши лозим, чунки тарбия дастлаб оиласада берилади. Она тили мактаби — ҳар бир жамоада, ҳар бир кишлилоқда, гимназия — ҳар бир шаҳарда, академия — ҳар бир давлат вилоятда бўлиши зарур, Оилада амалга ошириладиган мактабгача тарбияни Коменский «она мактаби» деб атали. Она мактабида боланинг ташқи сезгиларини ўстиришга кўпроқ эътибор берилади, чунки бола теварак-атрофдаги муҳим нарсаларнинг барчасини билиб, улар билан тўғри муюамала қилишни ўрганиши лозим. Олти ёшгача бўлган болалар сув, ер, хаво, олов (ўт), ёмғир, кор, муз, тош, темир, дараҳт, қуш, балиқ, хўқиз кабиларнинг нималигини билиб олиши мумкин. Астрономиядан эса бола осмон, куёш, ой, ўлдузларнинг нималигини, уларнинг чиқиши ва ботишини фарқлай билиши керак. Шунингдек, болаўзи яшаётган ва тарбия олаётган жойнинг хусусиятига мувофик: тоғ, водий, дала, дарё, қишлоқ, шахар, калъа нималигини билиб олади. Мехнат соҳасида дастлабки тажрибаси қилиш учун боланинг бирор ишни бажаришига рухсат этибигина қолмасдан, балки ҳамма вакт унга ниманидир бажаришини ўргатиб ҳам бориши лозим. «Она мактаби»да айниқса ахлоқий тушунча ва малакаларни таркиб топтиришга алоҳида эътибор бериш лозим. Бола тозаликка риоя қилиш, катталарни ҳурматлаш, тўрри сўзлаш; чидамли бўлиш, хушмуомалик каби фазилатларни эгаллай бошлаши зарур.

«Бугок дидактика»нинг XXIX бобида Коменскийнинг «Она тили» мактаби, яъни бошланғич мактаб ҳақидаги мuloҳазалари бўйича мактаби, Муаллиф, аввало, «она тили» мактабига, хеч ис-

тиносиз, ҳамма болаларни жалб этиш зарурлигини асослаб, сўнгра бошланғич мактабда ўргатиладиган билимлар доираси ва максадини батафсил баён этади. «Она тили» мактаби болага бемалол ўқиши ва чиройли, хатосиз ёзиши ўргатиши; нутқини ўстириши, арифметика ва геометрия элементларини, музика асосларини ўргатиши, шунингдек, катехизис ва мұқаддас китобга доир айrim маълумотларни ўргатиши керак деб хисоблайди.

Ян Амос Коменский «латин мактаби»да (гимназияда) «Етти эркин санъат» деб аталиб келинган традицион фанларни: грамматика, риторика, диалектика, арифметика, геометрия, астрономия, музика назариясини ўқитишни тавсия қиласди. Бундан ташқари, у ўрта таълимнинг мазмунига физика (табииёт), география, тарих фанларини ҳам киритади. Гимназияда тўртта тил: латин тили, грек тили, она тили ва янги тиллардан бири ўқитилар эди.

Коменский фанларни ўқитиш тартибида ҳам айrim ўзгаришларни таклиф қиласди. Мавжуд схоластик мактабларда аввал тривиум (грамматика, риторика, диалектика), сўнгра квадриум (арифметика, геометрия, астрономия, музика) ўқитилар эди. Коменский эса болалар тил (грамматика)ни ўргангач, реал фанларни: физика, математикани ўқисинлар, сўнгра диалектика ва риторикани ўрганиб, гимназияни битириб чиқсиллар, деб хисоблайди.

Латин мактабида бола олти йил ўкиши керак. Олти йилга мўлжалланган таълимнинг вазифалари турлича бўлгани учун олтида ҳар хил синф таъсис этиш лозим ва уларнинг номи қуидагида бўлиши мумкин: 1) грамматика, 2) физика, 3) математика, 4) ахлоқ, 5) диалектика, 6) нотиклик санъати (XXX боб, 4).

Коменскийнинг академия, яъни олий мактаблар ҳақидаги мuloҳазалари ҳам диққатга сазовордир. Унингча, академиялар зймасига «ҳамма фанлар ва таълимнинг барча олий предметларини тўлиқ ўргатиш ва ривожлантириш вазифаси юклатади». Коменский академияда, ўша даврдаги одатга кўра, илоҳиёт, юридик, ва медицина факультетлари бўлиши кераклигини кўзда тутади. Академияда таълим-тарбия ишлари самарали бўлиши учун Коменский куйидатиларга эътибор беришини талаб этади:

1. Академияга фақат ақлиёткир кишиларни, ўшларнинг сарасини қабул қилиб, бошқаларни эса, табиий қобилиятига қараб, дехқончилик, косиблик ва савдо-сотиқ каби ишларга юбориш лозим.

2. Ҳар ким табиатан нимага лаёқатли бўлса, фақат ўша иш билангина шуғулланиши керак, кимнинг нимага қодирлигини ташқи белгиларига қараб билиб олиш мумкин.

3. Қобилияти кучли ўшларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш керак, токи кенг маълумотли ва донишмандликни пухта эгаллаб олган кадрларга муҳтожлик сезилмасин.

4. Академиялар фақат меңнатсевар, виждонли ва қобилятили кишиларни тарбиялаб чиқарсın. Үнда сохта студентларга ўрин бўлмаслиги керак, чунки бундайлар зеб-зийнатга берилиши ва фаолиятсизлиги билан бошқаларга салбий таъсир этади, отасининг мол-мулкини исроф қиласди ва ёшлик даврини зое кеткизади (XXXI боб, 4, 5, 6, 7).

Ян Амос Коменский «Буюк дидактика» асарида, юқорида эслатиб ўтганимиздек, таълимнинг мақсадини жуда кенг маънода талқин қиласди. Ўқитишни шундай ташкил этиш лозимки, киши ёшлик йилларда хаёт учун зарур бўладиган нарсаларнинг барчасини самарали, осон, тез ва асосли тарзда билиб олсин. Демак, Коменскийнинг фикрича, ўқитиш қўйидаги тўртта талабга жавоб бериши лозим: а) самарадорлик, б) осонлик, в) асослилик, г) қисқалик.

«Буюк дидактика»нинг XVI боби таълимнинг самарадорлигини ошириш масаласига бағишиланади. Ўқитишнинг самарали бўлиши учун инсонга таълим беришни умрннинг баҳорида, яъни болалик даврида бошламоқ керак; ўқув машғулотлари учун эрталабки соатлар жуда қулай; сўз ва қоидалардан олдин нарсаларнинг ўзини ўргатиш керак; бола мактабда ўқишни охиригача давом эттирасин; ўқувчилар маълум даврда фақат бир фанни ўргансинлар; аввало боланинг фикрини, сўнгра хотираси ва нутқини ўстириш лозим; ўқитишни оддий нарсалардан бошлиб, секин-аста чуқурлаштириб бориш керак; ўқув материалини вақтга қараб аниқ тақсимлаб чиқиш зарур кабилар. Бу қоидаларга амал қилиш ўқитишнинг самарадорлигини оширишга имкон беради.

«Буюк дидактика»нинг XVII бобида- осон ўқитиш ва ўқиш масалалари батафсил таҳлил этилади. Осон ўқитиш учун қўйидаги талабларга риоя қилиш зарур: ўқитишни ўз вақтида, яъни кишининг фикри бошқа нарсаларга бўлинмасдан туриб бошлаш керак; боланинг ақли ўқитиш учун етарли даражада хозирланган бўлсин; таълимда умумийдан хусусийга қараб бориш зарур; оддийроқ нарсаларни ўргатишдан мураккабга қараб бориш лозим; материал кўплик қилиб, ўқувчини қўйнаб қўймасин; хамма нарсани секин-аста ўргата бориш лозим; боланинг ёшига мос келмайдиган нарсаларни мажбуран ўргатмаслик керак; билимлар ташқи сезгилар орқали идрок этилиши зарур; олинган билимларни турмушда қўлланиб, ундан бевосита фойдаланиш мумкин бўлсин; ўқитишни ҳар доим бир усулда олиб бориш керак (XVII боб, 2).

Асосли ўқитиш масаласи асарнинг XVIII бобида атрофлича ёритилади. Таълимнинг асосли бўлиши учун қўйидаги ўнта қоидага амал қилиш зарурлигини Ян Амос Коменский етарли далиллар билан исботлайди: 1) фақат хаётда керак бўладиган билимларни пухта ўрганиш лозим; 2) бундай нарсаларнинг барчасини хеч бир истисносиз билиб олиш зарур; 3) илмларни асосли равишда ўрганиш керак; 4) асослар мустаҳкам бўлиши

лозим; 5) кейин ўрганиладиган билимлар фақат шу асосларга таянсан; 6) ўрганиш керак бўлган нарсаларнинг хаммасини жуда аниқ билиб олиш лозим; 7) кейин ўрганиладиган билимлар олдингларига асосланиши зарур; 8) ўзаро боғлиқ нарсаларнинг барчасини доимо биргаликда ўрганиш лозим; 9) хамма нарса ақл, хотира ва нутқа баравар тақсимланган бўлиши зарур; 10) машқларни бажариб билимни мустаҳкамлаб бориш керак (XVIII боб, 4).

Ўқувчилар билимларни тезроқ ўрганиб олишлари учун таълимнинг энг қисқа, ихчам усулини қўлланиш лозим. Бунинг учун қўйидагиларга амал қилиш талаб этилади: бир муаллим бир мактабга ёки камидаги бир синфга бошчилик қилсин; ҳар фандан фақат бир муаллифнинг асари (дарслиги) қўлланилсин; вазифани синфдаги хамма ўқувчилар биргаликда бажариши лозим; барча фанлар ва тиллар бир усул билан ўқитилиши керак; ҳамма нарсани асосли, қисқа ва ишонарли қилиб ўқитиш лозим; ўзаро боғлиқ нарсаларни ажратмасдан, биргаликда ўргатиш зарур; ўқитишда изчилликка риоя қилиш лозим, бугун ўрганилган илмлар кеча билиб олингандарни мустаҳкамласин, эртага ўрганиладиганига замин яратсин; ва, ниҳоят, аҳамияти йўқ нарсаларни ўргатмаслик керак (XIX боб, 14).

Коменский асослаб берган бу дидактик талаб ва қоидалар муҳим прогрессив аҳамиятга згадир. Улардан кўпчилиги хозирги даврда ҳам ўзининг назарий ва амалий қийматини йўқотмаган.

Ян Амос Коменский таълимнинг психологик асослари масаласига катта эътибор берди. Унинг фикрича, таълим ягона процесс бўлиб, ақл, ирова, қобиляти бу жараённинг ажралмас тоғонлари, муаллимлар боланинг қизиқишиларини мутлақо эътиборга олмайдиган, ўқишига қизиқиши ва мухаббат уйғотиш тўғрисида ғамхўрлик қилмайдиган схоластик мактабларни Коменский қаттиқ танқид қилди. «Қайси фанни ўқитишдан қатъи назар, — деб ёзди у, — аввало, ўқувчиларда шу фанга астойдил қизиқиши уйғотиш, уни ўрганишнинг зарурлиги, аҳамияти кабиларни исботлаб бериш лозим» (XVIII боб, 16).

Муаллим хамманинг диққатини ўзига қаратса билиши керак. Уқитувчининг нутқи илм манбаи эканлигини болалар яхши билишлари ва у гапирайтганда бирор нарсани ҳам эътибордан четда қодирмай, диққат билан тинглашлари зарур (XIX боб, 19).

Муаллим бутун дарс давомида ўқувчиларнинг диққатини жалб қилиш ва тўплаш учун қўйидаги шартларга амал қилиши лозим, «Буюк дидактика»да баён этилган бу шартлар қўйидагилардан иборат:

1. Ургатилаётган нарсадан бола мамнун бўлсин ва манфаат олсин; шунда ўқувчилар жонли диққат ва иштиёқ билан ишга киришадилар.

2. Муаллим дарсни бошлашдан олдин еки ўқувчиларда шу темани ўрганишга қизиқиши уйғотиши ёки олдин ўтилганларни

янги материалга боғлаш учун саволлар бериб, уларнинг хушёрлигини ошириши лозим. Ўқувчилар бу соҳада хали билимлар камлигини пайқаб, янги дарсни зўр қизиқиш билан идрок этсинлар.

3. Муаллим баландроқ жойда туриб, ҳамма ўқувчиларга қараб бориши, бирорта боланинг хам бошқа иш билан шуруланишига ўйл қўймаслиги керак. Болаларнинг кўзи, фикру хаёли фатт муаллимда бўлсин.

4. Муаллим ҳамма вакт ташқи сезгилар воситасида боланинг диққатини иложи борича жалб этиши лозим.

5. Дарс бераётганда муаллим баъзан тўхталиб, қани, фалончи, айт-чи, мен ҳозир нима ҳакда гапирдим? Бу қисмини такорлаб бер-чи? Сен айт-чи, шундан сўнг нима бўлган эди? Бу ҳамма ўқувчиларнинг хушёрлигини оширади.

6. Бирор ўқувчидан худди шу тариқа сўралганда у жавоб бера олмаса, савонни такорламасдан, иккинчи, учинчи, ўнинчи, ўттизинчи ўқувчини турғизиб сўраш керак. Бундан мақсад — бир ўқувчига айтилаётган гапга ҳамма диккат қилиб борсин, ундан ҳамма манфаат олсин.

7. Бундай бўлиши ҳаммумкин: чақирилган ўқувчи бирор саволга жавоб беролмай қолса, шу савонни умумий қилиб ўртага ташлаш лозим, биринчи бўлиб ёки тўлиқ жавоб берган ўқувчини ҳамманинг олдида мақташ керак, бошқалар ундан ўрнак олсин.

8. Нихоят дарс охирида ўқувчилар тушунолмай колган жойларини муаллимдан сўраб олсинлар (XIX боб, 20).

Коменскийнинг бу гаплари изохлашни талаб этмайди. Таълим жараёнида боланинг диққатини сақлаб туриш учун, дарснинг самарадорлигини ошириш учун бу шартларга риоя қилиш зарурлиги эндиликда ҳаммага аёи.

Ян Амос Коменскийнинг дидактик таълимотида ўқитишининг умумий принциплари мухим ўрин олади. Дидактика тарихида Коменский биринчи марта бу принципларга амал қилиш зарурлигини кўрсатибгина қолмасдан, балки ўқитишини таълимнинг моҳиятини хам очиб берди. Коменский дидактик принциплар деганда қўйидагиларни назарда тутади: 1) онглилик ва активлик принципи; 2) кўрсатмалик принципи; 3) изчиллик ва системалик принципи; 4) машқ қилиш, билим ва малакаларни пухта эгаллаш принципи.

Онглилик ва активлик принципи таълим жараёнида ўқувчиларнинг пассив бўлиб, материални тушунмай, механикравиша куруқ ёдлашини эмас, балки билим ва малакаларни фал равиша англаб, чуқур ва асосли билиб олишини тақозо қилиди. Совет педагогикасида таълимнинг онглилик ва активлик принципи Коменский талқин этганидан бирмунча фарқ киласди. Лекин шунга қарамай таниқли совет олими Д. О. Лордкипанидзе Коменскийни бу принципнинг асосчиси деб атайди. «Коменскийнинг дидактикаси,— деб ёзади у,— бутунлай онглилик

ва активлик фояси билан сурорилган ва бу жиҳатдан уни онгли таълим дидактикаси деб аташ мумкин. Нарса ва ходисаларни ўқувчиларнинг чуқур, асосли тушуниши ва билиб олиши, билим-ларнинг реаллиги ва уларни практикада, хаётда актив кўлланиш этади»¹.

Коменский дидактикасининг моҳиятини ташкил

Самарали таълимнинг асосий шарти нарса ва ходисаларнинг моҳиятини билиб олишдан иборат. Бу ҳақда Коменский шундай деб ёзади: «...ёшларга тўғри таълим бериш — бу хар хил лифларнип асарларидан тўплланган сўзлар, иборалар, ҳикматлар, фикрлар йиғиндисини боланинг миясига жойлаш леган эмас, балки нарсаларнинг моҳиятнни англаш қобилиятини ўстириш демакдир...» (XVIII боб, 22). Ўқувчига нимани ўргатишдан катъи назар, бу нарса турмушда кандай наф келтириши тудунтирилса, бола уни яхшироқ англаб олади (XVII боб, 44).

Ян Амос Коменский сенсуалистик фалсафага амал қилиб, таълимнинг кўрсатмалик принципини асослаб берди. Ўқувчи билимларни нарса ва ходисаларни бевосита кузатиш орқали, сезгилар воситасида билиб олиши зарур. Буни Коменский таълимнинг олтин қоидаси деб атади.

Таълимда кўрсатмаликдан фойдаланиш жуда қадими тарихга эга. Хатто ёзув ва мактаблар бўлмаган замонларда хам одамлар турмушда бу усулдан фойдаланганлар. Қадимги Миср, Юнонистон, Рим ва бошқа мамлакатларда очилган мактабларда ўқитиши жараенида кўрсатмалар кўлланилган. Таълимнинг асар-кўрсатмалик принципи тўғрисидаги фоя, Аристотеднинг ларидаги тилга олинади. Урта асрчилнк даврида диний-схоластик педагогика бу принципни ишлатишдан воз кечади. Лекин гуманист-педагоглар кўрсатмали ўқитиши хакидаги масалани яна кун тартибиага қўйдилар. Ян Амос Коменский кўрсатмали таълим масаласини назарий жиҳатдан ишлаб чиқди, уни лилактиқанинг умумий принципи деб атади. Бу принципни Коменский фақат кўрсатиб ўтиши усули тариқасидагина эмас, балки, шу билан бирга, барча сезги органларини нарсалар ва ходисаларни энг равшан, асосли ва мустахкам, пухта ўзлаштириб олишга жалб қилиш воситаси тариқасида кенг маънода ва тўғри тушунди.

Таълим процессида кўрсатмалик принципини жорий этиш учун Коменский қўйидагиларга амал қилиш зарур деб кўрсатади: 1) мавжуд нарсаларнинг ўзини кўрсатиш ёки табиий холда кузатишлар ўтказиш; 2) нарсаларнинг моделини ёки нусхасини кўрсатиш; 3) нарса ва ходисалар тасвирланган суратларни кўрсатиш.

Илм сирларини билиб олиш учун ёшлардан, Коменскийнинг фикрича, қўйидаги тўрт нарса талаб этилади: 1) соф аклга эга булиш; 2) ўрганиш зарур бўлган нарсани кўриш; 3) диққатни тўплай олиш; 4) кузатилиши лозим бўлган нарсаларни маълум тартибда, кетма-кет кўрсатиш.

¹ Д. Лордкипанидзе. Я. А. Коменский, Издательство «Педагогика». М., 1970, 245-бет.

Билим эгаллаш жараёнида нарса ва ҳодисаларни кузатиши, сезиш ва идрок этишнинг мухимлигини таъкидлаб, Коменский бундай деб ёзди: «...ўқувчилар сезиб идрок этиши мумкин бўлган нарсаларни, албатта, сезгилар воситаси билан, хусусан: кўриш мумкин бўлган нарсаларни кўз билан кўриб, хиди бор нарсаларни — хидлаб кўриб, таъмини сезиш мумкин бўлган нарсаларни — татиб кўриб, ушлаб сезиш мумкин бўлган нарсаларни — ушлаб билиб олишлари керак... Бирданига кўп сезгилар ёрдамида идрок этиш мумкин бўлган нарсаларни, иложи борича, бир неча сезгилар иштирокида идрок этиш лозим... Болаларга ҳақиқий ва мустаҳкам билим бериш учун, умуман, хамма нарсани бевосита кузатиш ва сезгилар асосида **ўқитиш** керак» (XX боб, 6, 8).

Сезгилар воситасида мукаммал идрок қилинган нарсалар, ходисалар хотирада узоқ ва мустаҳкам сақланади. «Агар киши бирор марта қанд еган бўлса, — деб ёзди Коменский, — туюни бир кўрган бўлса, булбул хонишини бир марта эшитган бўлса, Римга бир марта бориб, уни дикқат билан томоша этган бўлса — албатта буларнинг хаммаси хотирада мустаҳкам қолади ва эсдан чиқиб кетмайди... Одам гавдасининг тузилишини бир марта дикқат билан кўрган киши уни ўз кўзи билан кўрмай, батафсил баёнини ўқиган кишига нисбатан тезроқ тушунади ва яхшироқ эсда қолдиради. Кўз билан кўрилган нарсани исботлашнинг хожати йўқ, деган ибора хам шундан олинган» (XX боб, 9).

Шунинг учун хам- Коменский мактаблар ва муаллимлар дарсларда кўрсатма куролларни кўпроқ ишлатишлари зарур деб хисоблади. Бундай кўрсатма қуролларни (айниқса ўзини кўрсатиш имкони бўлмаган нарсаларнинг тасвирини) ҳамма фанлар юзасидан тайёрлаш ва мактабларга элтиб қўйиш лозим. Тўғри, бунинг учун анча маблағ ва меҳнат сарфлаш зарур, лекин бу харажатлар ортиғи билан қопланади (XX боб, 10).

Коменскийнинг фикрича, ўқитиша изчиллик ва системалик принципи катта ахамиятга эга. Фан асосларини изчил баён қилиш ва системали тарзда ўргатиш хозирги замон дидактикасининг ҳам муҳим принципидир. Уқувчилар системага солинган билимларни маълум бир мантиқий ва методик изчилликда ўрганишлари талаб этилади. Шунинг учун ҳам таълим жараёнида изчиллик билан системаликни бир-биридан ажратиб бўлмайди.

Изчиллик ва системалик, аввало, қўйидаги масалаларда яққол кўриниб туради: ўқув материалини мантиққа хилоф иш қилмасдан тўғри тақсимлаб чиқиш; ўқитиши нимадан бошлаш ва унда кетма-кетликка риоя қилиш; янги материал билан олдин ўтилганларни бир-бирига боғлаш, таълим босқичлари ўртасида узвий боғланиш бўлиши кабилар.

Таълим изчил бўлиши керак, деганда, Ян Амос Коменский, аввало, ўқитиши вақтида, таълим муддатида аниқ тартиб бўлишини назарда тутади. Сўнгра ўқитиши боланинг билим даражасида

сига мос келиши зарур, деб ҳисоблади. Коменский ўқитиши болалик чоғидан бошлаб, етуклик давригача (24 ёшгача) давом эттириш, ўқув машғулотларини синфларга аниқ тақсимлаб чиқиш лозим, деганда ана шу талабларни назарда тутади.

Коменскийнинг фикрича, таълим бошланишидан охиригача изчил давом этсин, таълимнинг пойдевори мустахкам қурилсин, хозир ўрганилаётган билимлар олдингисига асослансин, кейингисига йўл очсин. «Ёшларга, хаммадан аввал, таълимнинг умумий асосларини ўргатиш керак, яъни ўқув материалини шундай тақсимлаш лозимки, кейинги машғулотлар олдин ўрганилган нарсаларнинг давоми бўлиб, уларни бир оз чуқурлаштириш ва тўлдиришдан иборат бўлсин» (XVI боб, 45).

Ниҳоят, Коменский ўқитишаётган билимларни етарли далиллар билан асослашни талаб этиади. Билимларни асосли ўргатиш — хамма нарсанинг сабабла'рини тушунтириб ўқитиши демакдир, яъни бир нарсанинг қандай ҳосил бўлишини ўргатибгина қолмасдан, балки у нима учун бошқача бўлиши мумкин эмаслигини хам тушунтириш демакдир, чунки бирор нарсани билиш — нарсаларнинг зарурий боғланишларини англашдан иборатдир (XVIII боб, 36).

Таълимдан: умумийдан хусусийга, осондан қийинга, маълумдан номаълумга, яқиндан узоқга каби қоидаларга амал қилиш талаб этилади. Ўқитиша фактлардан хуласаларга, мисоллардан қоидаларга ўтиш ва шу фактлар ҳамда мисолларни қоидалар системасига солиб, умумлаштириб бермоқ керак, чунки акс ҳолда улар бир-бирига боғланмаган ходисаларнинг системасиз ўюмидан иборат бир нарсага айланади.

Уқувчилар учун ёзиладиган дарсликларда хам ўқув материалирини изчил ва системали жойлаштириш талаб этилади. Ян Амос Коменский яратган дарсликлар ана шу талабларга риоя килишнинг яққол намунаси бўла олади. Коменскийнинг изчиллик ва системалик тўғрисидаги таълимотида ҳам, бошка масалалардаги сингари, қимматли фикрлар билан бир каторда чекланган, формал, дорматик мулоҳазалар хам учрайди.

Ян Амос Коменскийнинг асарларида машқ қилиш, билим ва малакаларни пухта эгаллаш принципига катта эътибор берилади. Уқувчилар эгаллаган билимларнинг тўлалиги фақат билимларни тушуниб олишдангина иборат бўлмай, шу билан бирга билим ва малакаларни чуқур, асосли ва пухта ўзлаштиришга, уларни амалда қўлдан билишга ҳам боғлиқ. Такрорлаш ва машқларни систематик суратда бажариш таълим ва тарбиявазифаларини амалга оширишга хизмат қиласи. Машқлар ва такрорлашларсиз ўқитиши тасаввур этиш қийин. Такрорлаш— ўқишининг онаси деган хикмат ҳам шундан келиб чиқсан.

Таълимнинг бу қадимий принципини Коменский янгича талқин қиласи. Коменскийнинг фикрича, машқ ишлаш ва такрорлаш принципи ўқувчиларнинг онглилиги ва активлигига асосланниб, билимларни пухта эгаллашга хизмат килиши керак.

Машқлар натижасида бола сўзларни қуруқ ёдлаб олмаслиги, балки нарсава ходисаларни тушуниб олиши, билимла «Бола ўқиб, тириши ва амалда кўлланишини ўрганишн лозим унинг хотирасида түгри тушуниб олган билимларнинг барчаси Ургатмоқчи бўлганинг сакланиб қолади» (XVIII боб, 32). Тез-тез ва айникса мохирона уюштирилган машқ ва такрорлашларсиз билим мустахкам бўлмайди (XVIII боб, 43). «Болалар факат ўзлари яхши тушуниб олган нарсаларниги на ёдда сакласин. Шунингдек, бола пухта ўзлаштириб олган нарсаларнигина унда сўраш лозим» (XVII боб, 38).

Машклар ўртача ўзлаштирадиган болаларга мослаб бажартириши лозим. «Хар бир дарсда янги материални байён этиб, сўзларнинг маъносини яхшилаб тушунириб, дар амалда қандай қўллаш мумкинлигини кўрсатиб бўлгач, ҳудди ҳол ўқувчиларнинг ўзига ўхшатиб, қайтадан гапириб берсин, ўша мисолларни келтириб, қоидани тушунтиурсин. Бола бирор жойда янглишиб қолса, дархол унинг хатосини тузатиш лозим. Сўнгра ўқувчи ўрнидан туриб, ҳудди шундай такрорлаб берсин, якесин синфдаги ўқувчилар уни тинглаб туришлари керак; сўнгра учинчи, тўртийчи ва бошқа ўқувчилар хам ҳамма ўқувчиларни яхши тушуниб, билиб олганларини гапириб бера оладиган, ўзлари бошкаларни ўқита оладиган бўлгунч тартибкорлайдилар. Бунда хар доим қандайдир бирор маҳсус га риоя килиш шарт эмас, фақат аввал зехни ўткирроқ бо эргачириш маъкул, чунки кўпроқ ўқувчилар руҳланиб унга шағарларнинг (XVIII боб, 45).

Коменскийнинг таъкидашиб, бундай машқларнинг ахамияти тубандагилардан иборат:

I. Уқувчиларнинг дикқат-эътибори ҳамма вакт муваллимда бўлади, чунки хар бир ўқувчи муаллим чакириб қолса, дархол ўрнидан туриб, ўтнлган дарсни такрорлаб бериши лозим шунинг учун хам ўқувчи жавобгарликни хис этади, хоҳласа-хоҳламаса дикқат килишга, бирор нарсанни хам зътибордан четда қолдирмасликка мажбур бўлади. Бир неча йил давомида шу тариқа бир жойга тўплаш натижасида бола турмушда хушёрликка ўрганади.

II. Дарс берувчи ўргатган нарсаларини ҳамма болалар (яхши) ўзлаштириб олганликларига аниқ ишонч ҳосил қиласи. Агар бирор нарсанни болалар етарлича ўзлаштира олмаган бўлса, бу камчиликнинг дархол тузатиш имкони турилади.

III. Бир материални шунча марта такрорлаш натижасида энг бўш ўқувчилар ҳам дарсни бошқалар қатори тушуниб бўлади, зехни ўткирроқ болалар эса материални тўла олганидан ишонч ва қаноат ҳосил қиласи.

IV. Бунча марта такрорлаш натижасида ҳамма ўқувчилар синфнинг ўзидаёк, дарсни уйда узоқ вақт тиришиб-тирмашиб

ўкигандан кўра яхшироқ ўзлаштириб олади ва кечқурун хамда ёрталаб китобни кўздан кечириш биланоқ, ўқувчи ҳазил-ҳазил билан дарсни яхши билиб олганига ишонч ҳосил қиласи.

V. Шу тариқа, бола ҳар куни «муаллимлик» қиласи, унда илмга қизиқиш ва ўз кучига ишонч туғилади, катта йиғинларда хам ҳатто мухим масалалар ҳақида эркин гапириб оладиган бўлади, хаётда бунинг жуда катта ахамияти бор (XVIII боб, 46).

Шундай қилиб, Коменский машқ қилиш ва такрорлашни билимларни ёнгли ва пухта ўзлаштириш мақсадига қаратади. Ўқувчилар хат ёзиши машқ қилиш билан — ёзиши, гапириши машқ қилиш билан — нутқни, қўшиқни машқ қилиш билан — ашула айтиши, холосалар чиқариб бериш ўйли билан — худоса чиқариши ўргансинлар. Машқларни бутун ишни бажаришдан бошламай, балки шу ишнинг элементларини бажаришдан бошлаш лозим. Бу усул ўқиши ўргатища хам, ёзиши ўргатища хам, грамматикани ўғатища хам, шунингдек бошқа малакаларни ҳосил қилдиришда хам татбиқ қилинмоғи керак.

Коменскийнинг инсоният олдидаги буюк хизматларидан бири таълимнинг синф-дарс системасини ишлаб чиқишдан, дарс мактабда ўқитишининг формаси эканлигини аослашдан иборат.

Дарс ўқув машғулотини ташкил этишининг асосий формаси сифатида қўйидагиларни тақозо қиласи: а) билим ларажаси бир хил бўлган ўқувчиларнинг ўзгармас состави; б) ўқув машғулотларини, дарсларни катъий жадвал асосида ташкил этиш; в) муваллим бир вақтнинг ўзида синфдаги барча ўқувчиларга бир фанни ўргатиши; г) бутун ўқув машғулоти давомида ўқитувчининг раҳбарлик роли.

Коменскийнинг кўрсатишича, болаларни мактабга ҳар йили бир марта, яъни куз фаслида қабул қилиш лозим. Ўқишига қабул болалар синфларга тақсимлаб чиқилиши керак. Мактабда синфлар сони қанча бўлса, синф хоналари хам шунча бўлиши зарур. Бошланғич синф ўқувчилари хар куни тўрт соат, гимназия талабалари эса олти соат ўқиши лозим. Хар бир дарсда маълум вазифани бажариш керак Кўнғироқ чалингач, хар бир бола синфа кириб, ўз жойида ўтириши зарур. Муваллим бирор нарсанни тушунтираётгандан хамма болалар дикқат билан тингласинлар. Хар бир дарсдан сўнг дам олиш учун танаффус берилиши керак.

Холоса қилиб айтганда, Коменскийнинг педагогик назария ва «Буюк дидактика» асарида ўқитиши хакида илмий таълимот яратилди. Бу асарда ўша даврда яшаган илғор кишиларнинг дидактика соҳасидаги тажрибаси умумлаштирилди.

Коменскийдан сўнгги давларда яшаган ўнлаб тадқиқотчиларнинг фикрича, «Буюк дидактика» педагогик фикрларнинг таржуксак чўққиси хисобланади. Унда қўйидаги масалалар кун тартибига қўйилди ва асослаб берилди.

Инсоният баҳт-саодатининг мухим воситаси сифатида умумий таълимни амалга ошириш; ёш авлодга чукур ва кенг маъ-

лумот берадиган мактаблар системасини яратиш; хотин-қизларга ҳам эркаклар сингари билим, маълумот бериш; мактабгача тэрбиянинг мукаммал системасини ишлаб чикиш; хамма болаларга ўзона тилида бошланғич маълумот бериш; ўрта асрчилик мактабларидаги формализм ва қуруқ ёдлашга қарши чиқиб болаларга реал билимлар беришни талаб этиш; мавжуд традицион ўқитиш усулларига қарши чиқиб, таълим-тарбия ишларини табиатга мослих принципи асосида ишлаб чиқиши, дидактик принципларни асослаш; таълимнинг синф-дарс системасини яратиш; болаларга нисбатан даҳшатли ва бераҳм бўлиб келган мактаб муаллимини ўқувчиларнинг энг яқин дўсти ва ғамхўрига, инсонпарвар кишига айлантириши.

Ян. Амос Коменский бутун дунёда педагогик фикрлар ва мактаблар тараққиётiga жуда катта таъсир кўрсатди. Шунинг учун хам бутун инсоният Коменскийни беҳад қадрлайди. Айникса социалистик Чехословакияда Ян Амос Коменскийнинг номи катта ҳурмат билан тилга олинади. Бир қанча мактаблар, илмий-тадқиқот институтлари, олий ўқув юртларига Коменскийнинг номи берилган; унга хайкаллар ўрнатилган, Чехословакия Фанлар академияси Коменскийнинг 36 томдан иборат асарлар тўпламини академия хузурида ташкил этилган Коменскийнинг педагогик меросини ўрганиш бўлимининг ташаббуси билан нашр этган.

Совет Иттифокидаги барча халқлар, социалистик мамлакатларнинг халқлари Коменскийнинг бой педагогик меросини севиб ўқимоқдалар, ундан танқидий фойдаланмоқдалар. Совет хокимиюти йилларида Ян Амос Коменскийнинг асарлари рус, украин, белорус, грузин ва бошқа тилларда босилиб чиқди.

Агар Коменский бошқа ҳеч иш қилмай, факат «Буюк дидактика» асарини ёзиш билан чекланганда хам у инсониятнинг адабий хурмати ва миннатдорчилигига сазовор бўлур эди.

Академик Сиддик Ражабов.

БЮОК ДИДАКТИКА

ҲАММАГА ҲАММА НАРСАНИ
УРГАТИШНИНГ УНИВЕРСАЛ НАЗАРИЯСИНИ

Е КИ

ҳар бир христиан давлатининг барча жамоа, шаҳар ва қишлоқларида ўрил ва қиз болаларнинг ҳаммаси, ҳеч истисносиз ва қаерда туришидан қатъи назар, илм олиши, ахлоқни такомиллаштириши, тақводорликни бажо келтиришига имкон берадиган, натижада, уларга ёшлик давридаёт ҳозирги ва келажак ҳаётда зарур бўладиган нарсаларнинг ҳаммасини ҚИСҚА, ОСОН, АСОСЛИ ўргатадиган мактабларни ҳақиқий ва пухта ўйлаб ташкил қилиши йўлларини ўз ичи-га олади, булар-нинг ҳаммаси учун:

АСОС — нарсаларнинг ўз табиатидан олинади;
ХАҚКОНИИЛ ИГИ — механистик санъат соҳасидан параллел мисоллар келтириб исботланади;
ТАРТИБ — йиллар, ойлар, кун ва соатлар бўйича тақсимланади ва ниҳоят уни ҳаётга тез татбиқ этишининг ОСОН ва ТУФРИ ИЎЛИ кўрсатилади.
Цицеон 2. Де dio (карорат қилиш ҳақида).

«Ешлар шунчалик бузилиб кетган, уларни умумий куч билан жиловлаш ва тийиб туриш лозим бўлган бизнинг замонимизда давлатга ёшларни ўқитиш ва маълумотли қилишдан кўра катта ва тузукроқ қанақа совфа таклиф қилиш мумкин».

Диоген ва Стобей, 41: Τις οαν αρχα πολιτειας απασης;
Νέων τροφα.

«— Ҳар қанақа давлатнинг асоси нимада?
— Ёшларни тарбиялашда».

Иоганн Валентин Андреэ. «Христиан адабиёти тўғрисида» Теофил диалоги:

«Ешларга түррй раҳбарлик қилиш — давлатни барпо қилиш ватубдан ўзгартириш демақдир. Очифини айтсам, менга бу борада кўп нарсаларни пухта ўйлаб кўришга, тадқиқ этишга, ўзгартиришга, юмшатншга, тажрибадан четга чиқиб, умид билан қўрқинч орасида ишлашга тўғри келди. Бу соҳада обрўга кўр-кўронга инонмаслик ва ўз кашфиётларига берилиб кетмаслик ақлга жуда мувофиқ ишдир».

Шунингдек:

«Фалабадан ноумид бўлиш — шармандалик, бошқаларнинг маслаҳатини менсимаслик — адодат сизликидир».

Дидактикамизнинг йўл-йўриқ кўрсатувчи асоси:

Муаллимлар камроқ ўқитиб, ўқувчилар эса кўпроқ билиб оладиган усулни тадқиқ қилиш ва кашф этиш; мактабларда шовқин, довдирашлар, беҳуда меҳнат камроқ бўлиб, бўш вақт: хурсандлик ва асосли ютуқлар кўпроқ бўлса ҳамда христиан давлатида зулмат, саросималик, адоварат камроқ бўлиб, рўшнолик, тартиб, тинчлик ва хотиржамлик кўпроқ бўлса.

Псал. LXVI 2, 3.

Тангрим бизга илтифотли бўл ва бизга ижозат бер. Нуринг билан оламни ёрит, биз ер юзида сен кўрсатган йўлдан борайлик, барча одамлар сендан нажот кутади.

КИТОБХОНЛАРГА САЛОМ

1. *Дидактика ўқитиш назариясидир.* Айрим машҳур донишмандлар мактабда ўқиши — деярли вақтни беҳуда ўтказишдан иборат эканлигини англаб, сўнгги пайтларда ўқитиш назариясини тадқиқ қилишга киришдилар.

2- Баъзилар фақат уёки бу тилдан бир оз осонроқ дарс бериш учун қисқа қўлланма ёзишни ўзларига мақсад қилиб олдилар. Бошқа бирорлар уёки бу фанни, ёхуд, у ёки бу санъатни тезроқ ўргатишинг осонроқ ва қисқароқ йўлларини излай бошладилар. Учинчилари эса яна бошқа бирор нарсани таклиф этдилар. Лекин уларнинг деярли барчаси бу ишда оддий тажрибадан иборат бўлган ташки кузатишга асосландилар, яъни *à posteriori*¹ усулида иш тутдилар.

3. Биз Буюк *Дидактикани*, яъни ҳаммага ҳамма нарсани ўргатишинг универсал санъатини яратиш ваъдасини беришга журъат этдик. Шу билан бирга, *албатта, самарали ўқитиш; самара-сиз ўқитишга имкон қолдирмаслик; тез ўқитиш, яънн ўқитувчини ҳам, ўқувчини ҳам қийнамай ва зериктиромай, таълим процесси-дан ҳар иккала томон ҳам катта каноат хосил қилиб, тез ўқитиш; юзаки эмас, демак номигагина эмас, балки ўқувчиларнинг ҳақи-қий илм олиши, хушахлоқликни ва чукур тақвадорликни эгалла-ши учун асосли ўқитиш* ваъдасинн беришга журъат этдик. Ни-хоят, буларнинг барчасини биз *apriori* усули билан, яъни жонли булоқдан туганмас ирмоқлар оқиб чиқаётгани сингари нарсаларнинг ҳақиқий ўзгармас ўз табиатига биноан аниқлаймиз; сўнгра, бу ирмоқлар қўшилиб, катта бир дарёни хосил қилганидек, биз

¹ Коменский бу ерда «*à posteriori*» (сўнгги), «*apriori*» (олдинги) терминлари ўрта асрнинг машҳур файласуфлари қўлланган маънода ишлатади. У пайтда *à posteriori* исботлашнинг оқибатдан унинг сабабини аниқлашга қараб бориш усулини англатар эди; *à priori* — исботлашнинг сабабдан бошланниб, ундан келиб чиқадиган оқибатларга қараб бориш усулини англатган. Исботлашнинг *apriori* — усули *à posteriori* усулинга нисбатан мукаммалроқ хисобланарди. Коменский бу ўринда ўзи қўлланган *apriori* усулининг афзаллигини таъкидлаб кўрсатади. «Буюк дидактика» нинг XVIII боб, 36- бандига қаранг.

хам ҳамма ўқий оладиган мактаблар яратишнинг бир қадар универсал санъатини белгилаймиз.

4. Биз ваъда қилаётган нарса жуда муҳим ва ниҳоятда қимматли эканлиги шубҳасиз- Бу гаплар кимларгadir масаланинг асл моҳиятини баён этишдан кўра орзу-хаёлдек бўлиб туюлишини тасаввур қилиш қийин эмас. Китобхон, ким бўлсангиз ҳам бу ерда гап нима ҳақда бораётганлигини билиб олмасдан туриб, хулоса чиқаришга шошилманг, масаланинг моҳиятини билиб олгач, фақат хулоса чиқарибгина қолмасдан, балки у ҳақда гапириш ҳам мумкин бўлади. Ахир, кимdir бизнинг қарашларимизга берилиб кетиб, хали тадқиқ қилинмаган нарсага ишона қолишини истамайман, бунга интилмаётганлигимни гапирмаёқ кўя қолай; кимки бу масалани тадқиқ этмоқчи бўлса, ўз фикри билан чиқишини, ўшанда ҳам соҳта мuloҳазалар ҳеч бир путур етказа олмайдиган мукаммалроқ фикрлар билан чиқишини астойдил илтимос қиласман, шунга ишонтиришга уринаман, талаб этаман.

5. Дарҳақиқат, бу ниҳоятда жиддий иш, шунинг учун ҳам, бир томондан, унга ҳамма эътибор бериши керак, иккинчи томондан уни умумий фикр-мулоҳазаларни хисобга олиб баҳолаш ва кўпчиликнинг умумий кучи билан олға силжитиш лозим, чунки у бутун инсониятнинг умумий баҳт-саодатини назарда тутади. «Ешлар шунчалик бузилиб кетган, уларни умумий куч билан жиловлаш ва тийиб туриш лозим бўлган бизнинг замонимизда давлатга ёшларни ўқитиш ва маълумотли қилишдан кўра катта ва тузукроқ қанақа совға таклиф қилиш мумкин». Бу, Цицероннинг фикри. Филипп Меланхтон эса бундай деб ёзди: «Ешларга тўғри таълим бериш — Троини бўйсундиришдан кўра ҳам бирмунча каттароқ аҳамиятга молик». Григорий Назианзиннинг машхур хикмати ҳам шунга тааллукли: «Инсонни ўқитиш ва тарбиялаш ҳамма нарсадан ҳам қийин ва мураккаб нарсадир — санъатларнинг санъатидир».

6. Бинобарин, «санъатлар санъати» ни яратиш ниҳоятда мураккаб иш ва у биргина кишининг эмас, балки кўп кишиларнинг атрофлича муҳокама юритишини талаб этади, чунки бир одам ҳар қанча зеҳни ўткир бўлса ҳам шунчалик кўп нарсанинг ҳаммасини диққат марказида сақлаб туриши асло мумкин эмас.

7. Шундай қилиб, ўз китобхонларимдан қўйидагиларни талаб қилишга тўла ҳаққим бор, шу билан бирга, менинг бу асаримдан хабардор кишиларнинг барчасидан инсониятнинг баҳт-саодати учун қўйидагиларни ўтиниб сўрайман: биринчидан, шунчалик қийин ва шундай бугок ишни бажаришга қарор қилибгина қолмасдан, балки катта ваъда ҳам бераетган одам топилиб қолгани учун мени айбга буюрмасликларини сўрайман, чунки бу қарор ва ваъдадар жуда муҳим масалага, нажотбахш мақсадга тааллукли. Иккинчидан, аввало биринчи тажриба дарҳол кўнгилдагидек чиқмаслиги ва биз таклиф қилаётган ишларни тўла тақомилга етказмаётганимиздан китобхонлар умидсизликка тушмасинлар. Ахир, аввало нарсаларнинг куртаги вужудга келиши

зарур ва сўнгра вужудга келган нарсалар босқичма-босқич ўсиб улғая боради. Шунинг учун ҳам биз бошлаган бу иш мукаммал ва ҳали мўлжалланган мақсадга эришилмаган бўлса ҳам, ҳар ҳолда, бу ерда юқори босқичга, ҳозиргача бўлган уринишларга қараганда мақсадга яқинроқ босқичга эришилганлигини ишнинг ўзи, тажриба кўрсатади. Ниҳоят, мен китобхонлардан бу ишга улар катта эътибор бериб, харакат қилишларини ва фақат эркин мулҳаза юритишигина эмас, балки энг буюк ишларга молик зақоват сарфлашларни ўтиниб сўранман. Менинг бурчим—ўзим бошлаган ишнинг баҳсини бир нечасўз билан кўрсатиб бериша бу янгиликнинг айрим муҳим омилларини жуда оддий шаклда баён этиш, сўнгра эса бир нарсани тўла ишонч билан лутфан муҳокамага ҳавола қилиш, бошқаларини эса баркамол фикр горитадиган барча кишиларнинг янада татбиқ қилишига имкон бериш.

8. Ўқитиш ва ўқиши санъатининг чамаси, эндиликда кўтарилишга интилаётган бу мукаммал босқичи ўтган асрларда деярли номаълум эди ва шу тариқа ўқув машғулотлари ва мактаблар заҳмат ва қийноқларга, шубҳа ва ўз-ўзинн алдашларга, хато ва янгишларга тўла эди, зотан ҳаддан ташқари истеъоди билан ажralиб турган кишиларгина бир қадар асослироқ маълумот ола билганлар.

9. Лекин яқиндагина бошланган, агар таъбир жоиз бўлса, янги эра учун худо эрта тонг ато этди ва Германиядаги айрим мўътабар донишмандлар дилида мактабларда қўлланиб келинаётган ўқитиш усулининг чалкашликларига қарши нафрат хиссини уйғотди, улар тил ва санъатларни ўқитишнинг бирор осонроқ ва қисқароқ усули тўғрисида ўйлай бошладилар. Уларнинг бири кетидан иккинчиси энг шимариб ишга кириши ва натижада улардан баъзилари бошқаларига нисбатан мўлжалланган мақсадга дурустроқ эриша бошладилар. Бу улар бостириб чиқарган дидактикага доир китоблардан ва уларнинг "тажрибаларидан кўриниб тuriбди.

10. Бу ерда: Ратихий, Лубин, Гельвиг, Риттер, Бодин, Главмий, Фогелий, Вольфштирнийни ва ҳали менга номаълум бўлган бошқа барча кишиларни назарда тутаман. Лекин мен ҳаммадан олдин тилга олишим лозим бўлган киши — бу, Иоанн Валентин Андреэ (у қимматбаҳо асарларининг турли жойларида черков ва давлатнинг ҳам, шунингдек, мактабларнинг ҳам иллатларини моҳирона очиб ташлади ва уларни тузатиш усуулларини кисман кўрсатиб ўтди). Францияда ҳам бу қийин ишга қўл урувчилар топилди, хатто Жан Сесиль Фрей 1629 йилда Парижда «Юксак фан ва санъатларга, тиллар ва экспромт — нутқ¹ ларга элтадиган янги ва энг осон йўл» номли диққатга сазовор дидактикани бостириб чиқарди.

11. Каерданdir бирор имконият туғилиб, бу асарларни ўқий бошлаган пайтларимда мен, айтиш мумкини, сўз биланifo-

¹ Экспромт — нутқ — маҳсус тайёргарликсиз сўзланадиган нутқ.

далаш кийин бўлган даражада ҳузур олардим, бу эса ватанимнинг ҳалокати¹ ва бутун Германиянинг ниҳоятда қийин ахволи тўррисидаги қайғумни анчагина енгиллаштиради. Буларнинг барчаси тангрининг каромати билан бекорга содир бўлмаётганига мен ишона бошладим, ахир, эски мактабларнинг ҳалокати ҳам, янги ғоялар заминида янгича мактаблар тузилаётгани ҳам бир вактнинг ўзига тўғри келаяпти. Дарҳақиқат, кимки янги бино қўрмоқчи бўлса, одатда, у, аввало ноқулайроқ, йикилай деб қолган эски биноларни бузиб бўлса ҳам жой (ер) ни текислайди.

12- Бу фикр, айтишим мумкинки, менда ички қаноат хисси билан қушилган эзгу ишончни уйротди. Лекин шундай улуг ишнинг асосини мен етарли даражада аниқлай олмаганимга ишона борганим сайнин, бу умид сўнаётганини хис этдим.

13. Бу ишга тааллуқли бир қанча масалалардан тўлароқ воқиф бўлиш ва айрим масалалар юзасидан йўл-йўриқ (маслаҳат) олиш ниятида, мен юқорида тилга олинган кишиларга бирин-кетин хатлар орқали мурожаат этдим, лекин бирор патижа чикмади, сабаби қисман шундаки, улардан баъзилари² ўзлари очган янгилнки бошқалар билиб олишидан жуда қизғаниб, уни ўзлари учун сир сақлайдилар, қисман эса — хатлар адресат топилмагани туфайли жавобсиз қайтиб келди.

14. Фақат улардан биттаси (машхур И. В. Андрсэ) машъалини³ бизга узатганини билдириб, лутфан жавоб қайтарди, бу билан у, хатто мени катта ишга журъат этишга бир қадар руҳлантириди. Ва мен бундан руҳланиб, ўз уринишим тўррисидаги фикр, ҳаммага манфаат келтиришга интилиш мени батамом қамраб олгунча, бу ишга астойдил киришиш истаги туғилгунча тез-тез фикр, мулоҳаза горита бошладим.

15. Шунинг учун ҳам бошқаларнинг очган янгилклари, фикр-мулоҳазалари, кузатишлари, панд-насиҳатларини бир четга қўйиб, мен ишни янгидан бошлашга ва таълимнинг (ўқитиш санъатини Тертуллиан шундай аташни таклиф этади) мақсади, усуслари, асослари ва сабабларнни тадқиқ этишга қарор қилдим.

1 Уттиз йиллик уруш давридаги Чехия назарда тутилади.

2 Ратихий сингари айрим шахслар назарда тутилади.

3 Машъал бу ўринда символик ифодани англатади. У бир олим илм маъшалини, яъни маълум соҳадаги (бу ўринда — педагогика соҳасидаги) ўз илмий ишларини давом эттириш учун иккинчи олимга хавола қилаётганини билдиради. Бу ибора қадимги Гречиядан олинган. У ерда ой худоси — Бендита (Артемида) шарафига бир неча йилда бир марта тақрорлаиаднган байрам ўтказиш одати мавжуд эди. Шу байрам чоғида кечқурун чавандозлар қўлларига машъал ушлаб, пойга ўтказар эдилар. Одатда олдиндаги ҳар бир чавандоз ўтказида отни тез чоптириб кетатуриб, ёниб турган машъални изидан келётган чавандозга отиб ўтказиши, у ҳам отни тез чоптириб келатуриб, ёниб турган машъални ушлаб олиши лозим эди. Платоннинг энг яхши асарларидан бири — «Давлат» одатда ҳеч Афинадан четга чиқмаган Сократнинг (Суқротнинг) бу ажойиб манзарани томоша қилмоқ учун Пирей гаванига борганини тасвирлашдап бошланади. •

16. Масалани, менингча, ҳозиргача мавжуд бўлган асарларга нисбатан тўлароқ баен этувчи ва аниқловчи бу трактат шу тариқа вужудга келди. Бу асар дастлаб менинг она тилимда (яъни чех тилида — М. О.), ҳалқим манфаатини кўзлаб ёзилди, мана энди мўътабар зотларнинг маслаҳати билан, агар лозим топилса умумманфаатига хизмат қилсин деб, латин тилига таржима қилинди.

17. Инсонга бўлган м.ухаббат бизни тангри одамзоднинг манфаати учун инъом этган нарсани қизғаниб, бошқалардан яшир-маслишка, балки уни бутун жаҳонга манзур қилишга (доктор Д. Лубин ўз дидактикасида айтганидек) даъват этади. Чунки барча яхшиларнинг табиати шунаقا бўлади, деб давом эттиради ўша ёзувчи; биз бундан, айниқса, барча яхши нарсалардан ҳаммани хабардор қилишимиз керак, кўп одамлар ундан кўпроқ хабардор қилинса, бу ҳаммани тўлароқ қаноатлантиради.

18. Бундан ташқари, одамгарчилик қонуни мавжуд, унга биноан қўлидан келган ҳар бир киши ўзининг яқин одамига, агар у қийналиб қолса, дарҳол ёрдам кўрсатиши зарур, бунда гап айниқса, ўқитиш масаласи сингари бир одамнинг баҳти тўррисида эмас, балки кўпчиликка яхшилик қилиш масаласида бораётган бўлса, хатто айрим кишиларнинг эмас, балки шаҳарлар, вилоятлар, давлатлар ва хаттоки бутун инсониятнинг баҳт-саодати устида бораётган бўлса дарҳол ёрдам кўрсатиши зарур.

19. Мабодо бирорта педант (майдакаш одам) чиқиб колиб, теология (ақоид) олими вазифаси мактаб масалалари билан шуғулланишга имкон бермайди, деб хисоблайдиган бўлса, у киши билиб қўйисинки, одамни қийнайдиган бу фикр менинг ҳам кўнглимнинг энг тўрида бўлиб ўтди. Лекин шунга ишончим комилки, тангрининг хоҳишини адо этмасдан туриб ва диний кўрсатмалар менга сингдирган нарсаларни ҳамма олдида баён этмасдан туриб, ундан қутилиш мумкин эмас.

20. Христианлар, сизлар билан батамом ошкора гаплашишга ижозат бергайсизлар. Мени яқиндан таниган одамлар биладики, мен-доно киши эмасман, бунинг устига илмий маълумотим ҳам деярли йўқ. Лекин, замонамизнинг қашшоқлигидан ташвишланиб, очик кўриниб турган камчиликларни, агар бирор иложи топилиб қолса, ўзимнинг ёки бошқаларнинг янгилклари билан (булар, фақат тангрининг марҳамати билан бўлиши мумкин) тутатишни жуда-жуда истардим.

21. Демак, агар бу ерда бирор янгилик мабодо тўғри кашф этилган бўлса, буни менга тиркамасинлар, балки гўдаклар олқишилайдиганга, чиндан ўзини садоқатли, ҳаққоний, марҳаматли қилиб кўрсатиш учун тилаганг — берадиган, тақиллатганда — эшикни очадиган, излаганг — кўрсатадиган (Лука, XI, 9, 10) га мансуб деб билмоқ лозим, токи бизлар ҳам ўзимизда борини бошқалар билан бажону дил баҳам кўрайлик. Кўнглим очиқлигини Исонинг ўзи билади, ахир мен учун ўргатиш ва ўрганишнинг, кўрсатма бериш ва йўл-йўриқ олишнинг, олимлариииг

устози бўлиш (агар бу иш менга бирор соҳада насиб этган булса) ва ўкувчининг шогирди бўлиш (агар ундан бирор нарса урганишимга ишонч бўлса) нинг хеч бир фарқи йўқ.

22 Шундай килиб, мен тангрининг марҳамати билан нимани англаган бўлсам, бу ерда (асарда) уни ҳаммага кўрсатиб ўтдим. Майли, бу — умумий мулк бўла қолсин.

23. Агар бирор киши яхширок нарса топса, ўз қўлидаги ми-
нани¹ рўмолчага туғиб, бекитиб, парвардигорнинг ғазабига учра-
маслик учун менга ўхшаб иш тутсин, чунки худо бандаларидан
ўз кўлларидағи миналарни айрибошлишга туширишларини, хар
кимнинг саррофга (пул майдаловчига) берган минаси мина топи-
шини истайди (Лука, XI, 19).

Охирнича
«Буюк нарсани излашга ижозат этилади, бундай қилишга
руҳсат берилган ва хар доим йўл қўйилаверади: парвардигор-
нинг амри билан бошланган иш зое кетмайди».

**БАРЧА ИНСОНӢ МУАССАСАЛАРНИНГ БОШЛИҚЛАРИГА,
ДАВЛАГЛАРНИНГ ҲУҚМДОРЛАРИГА, ЧЕРКОВЛАРНИНГ
ПАСТИРЛАРИГА, МАКТАБЛАРНИНГ РЕКТОРЛАРИГА,
ОГА-ОНАЛАР ВА БОЛАЛАРНИНГ ВАСИЙЛАРИГА.**

Парвардигор сизларга эсон-омонлик берсин, осойишталик
ато этсин, исо пайғамбар мададкор бўлсин¹

**Иккита ажойиб
нарсанинг жаннат
ва одамнинг яра-
тилиши.**

1. Тупроқдан ясалган одамни худо дастлаб ки-
ши ҳузур-ҳаловат қиласидан, Шарқда жойлаш-

ган жаннатга юборди ва фақат у жаннатни
қўриқлаб, обод қилиб туриши учунгина эмас
(Быт., П, 15) балки унинг ўзи ҳам тангириучун

жаннатни бир гулдек безаб туриши учун юборди.

2. Жаннат дунёнинг энг гўзал жойи хисоблан-
ганидек, инсон ҳам ер юзидағи мавжудотлар-
дан энг дилбариdir. Жаннат Шарқда барпо

этилган. Инсон ибтидосидан, Мангулик кунлардан бошланган
нарса натижасида яратилади.¹ Ер юзининг турли жойларида
ўсадиган барча дараҳтлардан чиройлилари ва ширин мева бер-
диганлари жаннатда ўстирилади. Илохий доноликнинг барча
санъатини кўрсатиш учун инсонда оламнинг барча моддаси ва
барча гўззалиги, уларнинг даражалари гўё яхлит килиб мужас-
самлаштирилди. Жаннатнинг яхшилик ва ёмонликни билиб

¹ «Барча инсонӣ муассасаларининг бошлиқларига, давлатларнинг ҳукмдор-
ларига, черковларнинг пастирларига, мактабларнинг ректорларига, ота-оналар
ва болаларнинг васийлари»га деб аталган бу мурожаат бутуласига тарихнинг
христиан диний фалсафаси руҳида баён қилишнинг ёрқин намунасидир, бу
фалсафа, ижтимоий қулфатлар, урушлар ва одамлар ўртасидаги низо каби
барча оғир тарихий фактларни (Одам Ато ва Момо Ҳаво) гуноҳи ва асабият
ҳолатлари тўғрисида библия (таврот христианлар билан яхудийларнинг бош
диний китоби) таълимотига биноан изоҳлайди. Бу қулфатлардан холис бўлиш
имкони ҳам гуноҳдан тавба қилиш тўғрисидаги христиан таълимотдан келти-
риб чиқарилади. Лекин Коменский «Илохий китоб» дан усталик билан танлаб
олинган текстлар ёрдамида ва қадим замонларда яшаган машҳур ёзувчилар-
нинг асарларидан далил келтириб, мактабларни инсонпарварлик руҳида ри-
вожлантириш ва равнақ топтириш учун «Мактабларни одамни шаклантира-
диган ҳақиқий ва жонли устахопага айлантириш учун» ҳамманинг ғамхўрлик
қилиши зарурлиги тўғрисидаги фикрни асослайди. Бундан ташқари, у фақат
черковларни ободонлаштириш учунгина эмас, балки «давлат ва ҳўжаликлар»-
ни гуллаб-яшнатища ҳам мактабларнинг роли катта эканлигини кўрсатади.
Шундай қилиб, Коменский диний қарашлар пардаси остида соғ ҳаётй мас-
салаларни ва янги даврда (уйғониш даврида) ижтимоий турмушни согломлаш-
тириш йўлида мактабларнинг ахамиятини баён этади.

¹ Бир мина қадимги Грецияда 100 дирхамга teng келадиган нул ўлчови.

оладиган дарахти бор эди. Инсонда нарсаларни бир-биридан фарқлаш учун ақл-идрок; яхши ёки ёмонни танлаб олиш учун ирода мавжуд. Жаннатда хаёт (умр) дарахти бор эди. Инсонга боқый умр ва, хусусан, илохий донолик абадий берилган (Сир. I, 14). Ҳузур-ҳаловат чашмасидан жаннатни суғориш учун дарё оқиб чиқади ва сүнгра у түрт тармоқта бўлиниб кетади (Быт., II, 10). Инсон дилини СуФориШ учун илохий руҳнинг турли инъомлари келиб тўкилади, улар одамнинг дилини равшан қиласди ва ундан яна хаёт дарёси оқиб чиқади (Иоанн, VII, 38), яъни одамга, инсон онгига турли йўллар билан илохий донолик берилади ва у хамма томонга дарё сингари оқади. Ҳаворий хам бунга гувохлик бериб айтганки, фалакдаги куч ва қонунлар, худонинг барча доноликлари черков орқали маълум қилинади (Эфес., III, 10).

3. Демак, тўррисини аитганда, ҳар ким кўчиб келиб ўрнашган жойни обод этса, қўлидан чиқармаса, тангрини шод этган бўлади. Ҳудди шунга ўхшаш, худонинг содиқ бандалари тўпландиган черков Кутлуғ китобда кўпинча жаннатга, илохий боққа, токзорга тенглаштирилади.

4. Эвоҳ! Бахтсизлик юз берди! Танимиз лаззат Йккала жаннатдан ҳам аммо айтганиши. олиб турган жаннатдан жудо бўлдик, шу билан бирга, биз руҳий роҳатни хам (ўзимизни хам) йўқотиб қўйдик. Биз ер юзидағи саҳрого бадарға қилиндиқ ва қуруқ саҳро, ташландиқ бир жой, уятсиз ва нопок бўлиб колдик. Ҳудо жаннатда танимиз ва руҳимизни ярлақаганининг қадрига етмадик; шунинг учун уларнинг иккаласидан ҳам ўринли маҳрум этилдиқ хамда руҳимиз ва танимиз кулфатларга дучор қилинди.

Бунга худонинг 5. Бу тўғрида пайғамбарнинг сўзларига қулоқ солайлик, у гердайиб кетиб, ўлим жазосига қарата бундай хукм этилган. Тир подшосига қарата бундай деган: «Сен тангрим ато қилган жаннатда ҳузур қилиб ётган эдинг, кийимларингни сарой, топаз (жуда қаттиқ, ялтироқ ва турли рангдаги қимматбаҳо тош), аметист (бинафша рангли қимматбаҳо шаффоф тош), хризолит (олтиннамо яшил рангли қимматбаҳо тош), оникс (ҳақиқ хилидан бўлган тош), бсрилл (кўк зумрад), сапфир (кўк ёқут) ва олтин билан зумрад каби қимматбаҳо нарсалар безаб турарди. Туғилган кунинг сенга атаб қўшногора ва сурнайлар тайёрлаб қўйилган эди. Мен сени шоҳ либосига буркаганимдан бошлаб, сен олий фариштага айландинг. Мен сени бошқалардан илгарига қўйганимдан бери сен юқори мартабага эришдинг, доимо оловдек ловуллаб турган тошларга бурканиб юрдинг. Сен ноҳақлик иўлига киргунча турилган кунингдан бошлаб, умр бўйи баркамол киши эдинг. Савдо-сотиқларинг кучайиб кетганидан, сен ноҳақ ишлар қила бошладинг ва гуноҳкор бўлдинг. Нихоят, мен сени мартабадан туширдим ва халок қилдим. Сенинг қалбинг хусножамолинг туфайли кўкларга кўтарилишдан сен доноликдан юз ўғирдинг, мен сени ерга ағдариб ташладим» ва ҳоказо (Иезек., XXVIII, 13).

... Қулатдим, эвоҳ! Тангрининг чинакам қаҳри келиб бизга барҳам берди; биз Эдем боги сингари обод бўлсак хам, бамисоли ташландиқ саҳрого айландик.

6. Лекин бизни қувлаб юборса хам аммо абадий саҳрого бадарға қилмади ва раҳм-шафқати келган парвардигорнинг шухрати баланд, обрўси ортиқ бўлсин, унга шон-шарафлар бўлсин. Шу билан бирга, осмонни, ерни ва барча нарсаларни яратган, ўз хикматини юбориб, йўқотилган жаннатни, яъни одамзодпи ўз шафқати билан қайтадан яратди, яъни қалб дарахтининг қуриган ва ёввойи шохчаларини табар, арра, қирғич билан тозалаб, ўз қонунига биноан, осмондаги жаннатдан янги куртаклар келтириб пайванд қилди. Бу янги нихоллар илдиз отиб ўссин деб, уларни ўз қони билан сугорди, худди булоқ суви сингари муқаддас руҳнинг турли инъомларини аямади, шунингдек, тангрининг бу янги (ёш) нихолларини тўғри парвариши қилишлари учун ўз хизматкорлари — муқаддас боғбонларни юборди. Ахир, худо Исога ва у орқали бошқа кишиларга мурожаат этиб деганки: «Мен ўз сўзларимни: осмонни ва ерни яратганимни, Сионга қарата: «Сен менинг ҳалқим» деб айтганимни сенинг тилингдан (номингдан) баён этдим ва қўлимнинг сояси билан сени бекитдим. (Ис., LI, 16).

7. Шундай қилиб, тангрининг қувончи — черков боғияна ям-яшил бўлиб кукара бошлади, Жаннатдек гул- у Исо тилидан (номидан) айтганки (ХII, 3): лаб яшнаетган чёрков. «Парвардигор Сионга тасалли берсин, барча жабр-дийдаларини юпатсин; саҳродан ҳузур-ҳаловат олсин ва унинг чўллари жаннат боғи бўлсин. Шодлик ва ҳузур унда мадхия ўқиши ва ғазалхонликка айлансин». Соломон ҳам бундай ёзади: «Таъқиқланган боғ — менинг синглим, келин; бузилган қудук — печатлаб қўйилган манба. Анор-олмалари, ажойиб мевалари бор, одамлар билан тўла боғ — сен таъсир ўтказадиган жой» (Песнь песней, IV, 12, 13). Унга чёрков-келин бундай жавоб қайтаради: «Сен ўзинг — боғлар манбаи, Ливан дарёсидан шарқираб оқиб келаётган хаётбахш сув буторисан. Шамол, шимолдан ва жанубдан эсгин, боғимни орола, чор атрофга муаттар хидлар таркалсан. Севгилим боғимга келсин ва бу қимматбаҳо мевалардан еб, маза қилсин» (ӯша жойда, V, 16).

8. Лекин жаннатнинг бу янги кўчатлари бизнинг хоҳишимизга биноан ва етарлидаражада сўлиб қолиши? Ургуларнинг ҳаммаси эсон-омон униб чиқаяптими? Янги экилган дарахтларнинг барчаси нард мойи (нард ўсимлигидан олинадиган мой), шафран (зайфарон), долчин, ладан (тропик ўсимликлардан олинадигач хушбўй смола), атири ва қимматбаҳо мевалар бераяптими? Ҳудонинг чёрковга айтган сўзларига қулоқ солинг: «Мен-ку сенга хамма жойда хосилдор новдаларни, тоза уруғларни танлаб эккан эдим, сен қандай қилиб бегона новдадан кўкариб, ёввойи-

лашиб кетдинг?» (Иер., II, 31). Жаннатнинг бу янги кўчатлари ҳам, айниб, сўлиб бораётганидан тангри булар билан бизни огоҳлантироқда.

Худонинг ва до-
нишмандларнинг
бундан норозилиги.

9. Тавротда шунга ўхшаш ҳасрат жуда кўп. Одамзоднинг ишини кўздан кечириб олмокчи бўлган, хатто черковнинг ишларига назар таш-ламоқчи бўлган барча кишилар кўзи кўр, қулоғи кар қабилида иш қилмоқда, кишилардан энг донишманди Соломон, (Сулеймон пайғамбар) ер юзида содир бўлаётган ишларнинг барчасини хисоб-китоб қилиб, хатто ўз фикр-хаёллари-ни, сўзи ва қилмишларини ўйлаб, кўзига ёш олиб, бундай деди: «Дунёда оворагарчилик ва руҳий қийналишдан бошқа хеч нарса-ни учратмадим, қийшиқ нарса тўғри бўлмайди, ўзи йўқ нарсани санаб ҳам бўлмайди» (Эккл., I, 15). Шундай қилиб, донолик-руҳий қийналишнинг ўзгинаси, доноликни кўпайтирган киши фам-фусса ва қайғуни кўпайтиради (ўша жода, I, 18).

Нега бу ҳақда
халк жон қуидир-
майди?

10. Ўз касалини билмаган киши касалини да- волай олмайди, бир жойи оғриганини сезмаган одам, ох-воҳ демайди, ҳавф-хатарни сезмаган киши, агар у тубсиз жарга қулаб бораётган бўлса ҳам ёки бошқа бирор чуқурга тушиб кетаётган бўлса ҳам, ҳеч нарсадан қўрқмай, бепарво юриб бораверади, худди шунингдек, инсониятни ва черковни емириб бораётган тартибсизлик-ларни пайқамаган киши, табиийки, бундан ташвишга ҳам тушмайди. Лекин ўзи ва атрофидаги одамларни мараз еб бораётганини кўриб турган киши, ўз дардини ҳам, бошқаларнинг дардини ҳам сеза бошлаган киши, яраинг борган сари йиринг-лаб, унинг қўланса хидига чидаб бўлмас, жуда тез кучайиб бораётганини сезаётган киши; ўзи ҳам, бошқалар ҳам жуда ҳавфли чуқурга, таги йўқ жарга,— тушиб кетаётганини, унинг йўлини тўрлар тўсиб турганини, хатто муттасил таги йўқ жаричида юрганини ва гоҳ у, гоҳ бу чуқурга тушиб, ҳалок бўлиб кетаётганини кўриб турган киши вахимага тушмаслиги, довди-раб, қотиб қолмаслиги, қайғудан ҳалок бўлмаслиги қийин.

Бизда ҳамма иш
тескари ва бузук
эндиклигини индук-
ция¹ билан
исботлаш.

11. Лекин, ҳар холда бизда ва биз қилаётган ишларда ўз жойида зарур ҳолатда турган нарса борми? Ҳеч каерда бундай нарса, ҳеч бир нарса йўқ. Ҳамма нарса чаппа ва тартиб-сиз бўлиб, ё харобаларда ётиби, ёки емирилиб бораляпти. Ақлли бўлиш ўрнига (бу соҳада бизни фариштагарга тенглашишимиз зарур эди), кўпчилик одамларнинг онги пасайиб кетаяптики, улар билишлари зарур бўлган нарсаларни хайвонларга ўхшаб билмайдilar. Тадбиркорлик фазилати туфайли абадий, мангу барҳаёт одамзод ўзини абадий хаётга тайёрлаши керак эди, бунинг ўрнига биз фақат абадий хаётни

¹ Коменский бу ўринда «индукция» терминини ўша даврдаги оддий маънода, тажрибани умумлаштириш маъносida ишлатади.

эмас, хатто ўлимни ҳам унугиб қўймоқдамиз, кўпчилик одамлар кундалик ва ўткинчи ишларга, хатто ўлим ҳавфи қўриниб турган ишларга ҳам берилиб кетмоқдалар. Самовий донолик туфайли, яхши нарсалардан энг яхшисини билиб олиш, уни қадрлаш ва ундан ҳузур-ҳаловат олиш ўрнига, биз худони унугиб қўйиб, шармандаларча ҳаракат қиласпмиз, яшаемпмиз, ва, энг ёмони, унинг муқаддас иродасини таҳқирламоқдамиз. Ўзаро бир-бирига мухаббатли ва одил бўлиш ўрнига бир-бирини кўролмаслик, душманлик, уруш ва ўлдириш кўпаймоқда. Адолат ўрнига адолатсизлик, хафа қилиш, эзиш, ўғирлик, талон-тарож авжига чиқмоқда. Иффат ўрнига номуссизлик, фикрда, нутқда ва амалий ишда уятсизлик хукмрон. Оддийлик ва ростгўйлик ўрнига— ёлрончилик, алдамчилик, маккорлик қиласдилар. Камтарлик ўрнига, димоғдорлик ва бошқаларга нисбатан такаббурлик қилиш мавжуд.

Бинобарин, биз
мутлақо ҳалок
бўлдик.

12. Шунчалик пасткашланиб қолган баҳтсиз авлод, шўринг қурсин. Парвардигор самодан одамзод фарзандига назар солиб, ақлга кираётганлари, худони излаётганлари бормикан,

деб қарабди. Лекин ҳамма ундан узоқлашиб, қабиҳ бўлиб кетибди, яхшилик қиласдиган бирорта ҳам одам қолмабди (Псал. XIII, 2, 3). Ҳатто одамларга бошлиқман деб юрганлар ҳам уларни тўғри йўлдан бошламаётиди, илгарилаб боролмаяпти, машъял бўлиб бошқаларнинг йўлини ёритиш зарур бўлган кишилар, кўпинча, зулмат тарқатеётиди. Мабодо, бирор жойда бирор яхшилик ва ҳаққоният мавжуд бўлса, у майиб қилинибди, расвоси чиқарилибди, тилка-пора қилиб ташланибди; бунинг устига, агар мавжуд бўлиши зарур бўлган нарсалар билан таққосласақ, бу хали соя, алдамчи мулоҳазадир. Буни кимки кўрмайтган бўлса, кўзи кўр бўлиб, қолганини билиб олсин. Донишмандлар, ўз ишлари ва бошқаларнинг қилмишларига қараб: кўраётган нарсаларини одамларнинг мавжуд фикр-мулоҳазаси кўзи билан эмас, балки ҳақиқатнинг ёрқин нури туфайли кўрадилар.

Икки карра та-
салли. Мангужан-
нат.

13. Лекин бизга икки карра тасалли қолади. Биринчиси, худо ўзи ярлақаган бандаларини мангужаннатга юборади, у ерда одамзод қамолотга эришади, хрзир биз йўқотиб қўйғанга

қараганда ҳам тўлароқ, мукаммалроқ камолотга эришади. Исо ҳам ўз танасини ташлаб, шу жаннатга кирган (Лука, ХХIII, 43), Павелни ҳам ўша ерга элтганлар (2 Коринф., XII, 4) ва Иоанн ҳам уни тамоша қилиш шарафига мусассар бўлган (Алоп., II, 7 ва ХХI, 10).

Ер юзида черков
жаннатининг энди
қайта тикланиши.

14. Иккиласччи тасалли шундан иборатки, энди шу жойнинг ўзидаёт, яъни ер юзида, худо, одатда, черков жаннатини қайта тиклайди ва юқорида келтирилган илоҳий сўзлар кўрсатиб турганидек, унинг сахролари ҳузурбахш боқ-қа айланади. Бундай холатлар: Одам Ато ва Момо Ҳаво гуноҳидан

сўнг, тўфондан сўнг, Ханаан ерларга халкни киритгандан сўнг, Довуд ва Соломон (Сулаймон) даврида, Вавилондан қайтиб келиб, Иерусалимни қайта тиклаганда, Исо осмонга учиб кетиб, инжил мажусийлар орасида тарғиб қилинганда, Константин даврида ва бошқа вактларда бўлиб ўтгани каби тантанали равишда қайта тикланганини бир неча марта кўрдик. Агар, балки ҳозир ҳам, шунчалик қирғин урушлардан сўнг, мамлакатлар шунчалик вайрон этилгач¹, шафқатли парвардигор бизларга муруват кўзи билан қараса, биз тангрига миннатдорлик билдириб, ўзимиз ҳам ер юзидағи ишларимизда ҳар нарсани ўз жойига қўядиган оқил худо кўрсатган йўллар ва усувлар билан ўзимизга кўмаклашишимиз лозим.

Қайта тиклашинг энг яхши усули — **ешларни тўғри тарбиялаш**.

Инсон янгишишларнинг барча томонларини тадқиқ этган ва эгри нарсани тузатиб ҳамда хатоларни хисоблаб бўлмайди, деб зорланган Соломон ҳам, ниҳоят, ёшларга мурожаат этади. У ёшларга насиҳат қилиб, яратганни эса тутишни, ундан ҳайиқишини ва унинг васиятларига амал қилишини маслаҳат беради, чунки уларнинг барчаси инсон учундир (Эккл., XII, 13). Бошқа бир жойда у бундай дейди: «Сафари бошланган пайтда болага насиҳат бер: у ҳатто, қариган чорида ҳам сен кўрсатган йўлдан четга чикмайди» (Притч., XXII, 6). Довуд ҳам ёнуга даъват этади: «Болалар, келинглар, менинг сўзларимга қулоқ солинглар: сизларга худодан ҳайиқишини ўргатаман» (Псалт., XXXIII, 12). Аммо илоҳий Довуднинг ўзи ҳам ва худонинг бокий фарзанди, бизларни ўзгаририш учун самодан юборилган чин Соломон ҳам барморини чўзиб, бизга ўша йўлни кўрсатиб, айтганки: «Менинг хузуримга кириш учун болаларга рухсат этинг, уларга тўсқинлик қилманг, чунки улар тангрининг кувончи» (Марк, X, 14). Бизларга (бошқаларга) қарата айтган: «Агар ўзгармасангиз ва болаларга ўхшамасангиз, у дунёда жаннатга киролмайсиз» (Матф., XVIII, 3).

Болалар фактатиқланиш ва буларнинг барчасини парвардигор ва оар-предметигина бўйичаломан, балки раётганини пухта ўйлаб кўринг. У хабар берунинг намунаси ганидек, фақат болаларгина тангрининг марҳамидир. хаматига моликдирлар; шу билан бирга, улар жаннатнинг ҳам ворисларидирлар; фақат болаларга ўхшаганларгина жаннатга боришлари мумкин. О, азиз болалар, кошки Сизларга ато қилинган бу самовий афзаллнкларни тушуна колсангиз эди! Бу гўзалликларнинг барчаси, одамзодга ато қи-

¹ Уттиз йиллик уруш давридаги қирғинлар, вайронагарчилклар назарда тутилади.

линган самовий ватанга бориш ҳуқуқининг барчаси — сизниңг Исонгиз, руҳингизнинг равшанлиги, худонинг сизга шафқати, келажак асрга эгалигинги, буларнинг барчаси сизники, сизнинг устунлигинги ва бунинг устига, бу нарса фақат биргина Сизга тааллуқлами ёки ўзгариб сизга ўхшайдиганларнинг барчасига тааллуқлами, бундан қатъи назар, сизнинг устунлигинги шакшубҳасиздир. Биз, катталар, яъни фақат ўзимизни одам ҳисоблаб, сизларни маймунчалар деб, ўзимизнигина — доно, сизни — ақлсизлар деб ўзимизнигина нотик, сизни — гап билмаслар деб ҳисобловчилар, энди бизлар сизнинг ўқувчиниги бўлиб қолдик. Сизлар — ўргатувчи сифатида юборилгансизлар, сизларнинг қиликларингиз бизлар учун намуна ва ибратдир.

17. Агар кимдир худо болаларни нега бунчалик қадрлаши ва кўкларга кўтариб мақталалини пста? У шининг сабабини билмоқчи бўлса, яхшиси болаларда ҳамма нарса жуда оддий, улар даволаш учун жуда қуладай эканлигини унутмасин, одамзоднинг ишлари ҳозиргидек аянчли холатда турган бир пайтда, тангри шундай бўлишини афзал кўради. Одам Атонинг гуноҳкорлигидан бошланган иллат ҳалқимизнинг ҳаммасига юқсан бўлса ҳам, лекин иккинчи Одам Ато — Исо одамзодни яна ўзига, ҳаёт дарахтнга қайтарди ва бундан жеч ким мустасно эмас, фақат ўзига ишонмаган кишигина бундан четга чиқиб қолиши мумкин, лекин болаларда бундай хислат бўлмайди (Марк., XVI, 16). Еундан келиб чиқадики, хали гуноҳ ва ишончсизлик иллати билан заҳарланмаган болалар жаннатнинг ягона ворислари деб эълон қилинади; фақат улар ўзларидаги илоҳий сифатларни сақлаб қолишлари ва мавжуд бузуқликлардан ўзларини тийиб турншлари лозим. Бошқаларга қараганда болалар буни гезроқ ўрганиб олишлари мумкин, чунки улар хали ёмон нарсаларга одатланганлари йўқ.

18. Исо, турмушда ёмон тарбия ва ёмон намуналар тарбияни — катталарни болалардан ибра ган ёмон қиликлардан кутулишимиз учун. билишга йўллайди? аввалги оддий, ювощ ҳолатга, камтарлик, софлик, итоаткорлик ҳолатига қайтишимиз учун болаларга ўхшашимизни талаб этади. Одатланиб қолган нарсадан қутулишдан кўра қийинроқ нш бўлмаса керак, чунки одат — инсоннинг иккинчи табиати, эшикдан қувлаб чиқарсанг, у деразадан кириб келаверади, бундан келиб чиқадиган хуласа шуки, ёмон тарбия олган кишини қайта тарбиялашдан кўра қийинроқ нарса йўқ. Дарахт боланд ёки паст бўлиб, шохчаларни атрофга тўғри ёки эгри-буғри ёйиб ўсган бўлса, у шундайлигича қолади ва ўз кўринишини ўзгартирмайди. Тажриба кўрсатиб турибдики, агар ғилдирак тўғинини тўғриламоқчи бўлсигнлиз, у синиб кетади, лекин тўғри бўлмайди. Емон қиликларга одатланиб қолган одамларни ҳам тангри шунга ўхшатади. «Эфиолиялик ўз терисининг рангини, қоплон терисидаги қашқаларни

ўзгартира оладими? Шунингдек, сизлар ҳам ёмонлик қилишга ўрганиб қолган бўлсангиз, яхшилик кила оласизми?» (Иез., XIII, 23).

Черковни ўзгартишини болалардан бошлаш зарур.

19. Бундан муқаррар равишда шундай хуроса келиб чиқади: одамзоднинг бузилганини (ахлоқсизлигини) тузатиш учун бирор чора-тад бир қўйлашзарур бўлса, буасосан — ёшиларни авайлаб ва пухта тарбиялаш орқали амалга оширилиши зарур. Худди шунингдек, боғдаги дараҳтларни янгиламоқчи бўлган киши ёш ниҳолларни ўтқазиши ва сўнгра яхши ўсиши учун уларни авайлаб парвариш килиши керак, мабодо боғбон эски дараҳтларни бошқа жойга кўчириб экса ёки уларга бошқа хосилдор новдан пайванд қилса, бу ишнинг самараси камроқ бўлади. Шунинг учун, хали бехуда дунёвий ўй (хаёл) лар қамраб олмаган ёш қалбларни ва ёмон одатлар булфамаган мурғак ақлларни тангри хуш кўради.

20. Худо буни пайғамбарнинг кўнглига аён Тангри гувоҳ. қиласи ва у ҳамманинг бузуклигидан нолиб, дейди: «Бошкариши ўргатиш учун ва насиҳат билан тўғри йўлга солмоқ учун эндиғина сут эмишдан ажратилган гўдаклардан бошқа бирорта ҳам одам қолмади» (Ис., XXVIII, 9).

Буни Исо образли қилиб тушунтиради. 21. Чамаси худди шуни билдириш учун пайғамбар Иерусалимга бормоқчи бўлганидз урғочи эшак вҳўтиқ келтиришни буюриби, лекин урғочи эшакни эмас, хўтиқни миниб бориби, Инжил муаллифи бунга кўшимча қилиб: «пайғамбар одамлардан бирортаси ҳам хали минмаган хўтиқ келтиришки буюрди»,—дейди (Лука, XIX, 30). Буни шунчаки бир мақсадсиз қилинган ва гувоҳлик берилган деб ўйлайсизми? Мутланко ундай эмас! Исонинг катта ва кичик хар бир насиҳати ва унинг ишлари, Таврот китобининг хар бир харфи сингари, биз йўл-йўрик олишимиз учун ўзида кўп сирларни саклайди. Гарчи, Исо ўз ёнига қари ва ёшларни чақириб, уларнинг ҳаммасини илоҳий Иерусалимга хурсандлик билан бошлаб борса ҳам, лекин ёшлар, яъни турмуш хали эзмаганлар, Исонинг асоратига ўргатиб олиш учун қулайроқ эканлиги, хаёт ўзининг оғир юки билан бузган ва белини синдирганлардан кўра ёшлар афзалроқ эканлиги кўриниб турибди. Шунинг учун Исога ёшларни бошлаб бориб тўғри қиласидар: Исо шодлик билан уларга ўзини ва эзгу-асоратини топширади.

Ёшларни эҳтиёткорлик билан тарбиялаш бораларни йўлдан оздириналик хакида ғамкорлик билан тарбиялаш дегани тақиқас. 22. Ёшларни эҳтиёткорлик блан тарбиялаш болаларни йўлдан оздириналик хакида ғамхўрлик қилиш демакдир, уларнинг қалбига экилган ахлоқуруғларидан, доимий насиҳатлар ва соғ намуналар туфайли, баҳт пихоллари униб чиқсин демакдир, ва, ниҳоят, худони, ўзларининг кимлигини ва турли нарсаларни билиб олиш йўли билан уларнинг ақли ортсинг, ҳамда бу дунёда тангридан рўшнолик

кўришни, уни ҳамма нарсадан ортиқ севнини ва ҳурматлашни ўрганиб олсин демакдир,

23. Агар бу содир бўлганда, диний оятда айтилди: «Бу қанақа фойда келтириди?» ган қўйидаги гаплар ҳақиқатан ҳам рост эканлиги аниқ бўларди; худонинг амри билан чақалоқ ва гўдаклар, болалар қасоскор душман гапирмаслиги учун душманларни шод этиб, уларни шарафлайдилар (Псал., VIII, 3), яъни маҳкум этилганлиги учун ўч олиш ниятида ёшларга қиррин солаётган шайтонни йўқотиш учун тангрининг бу ёш ниҳоллари ўзининг жуда. хото мулоҳазаларидан келиб чиқадиган турли иллатлар туфайли, ўзини дўзах ўти билан (турли нопоклик намуналари ва бузук фикрлар билан) бутунлай заҳарлайди; ёки ёш ниҳолларни; ё бутунлай қўритади ва ҳалок қиласи, ёки хеч бўлмаганда, уларни сўлдиради, қовжиратади ва фойдасиз бир нарсага айлантиради.

Тангри ёшлар 24. Ёшлар тарбияси ҳакида ғамхўрлик қилиш ҳақида қандай учун парвардигор, аввало, ўз фаришталари-ғамхўрлик қиласи — химоячиларни юборади (Матф. XVIII, 10), сўнгра, илоҳий панд-насиҳатлар ва муқаддас таълимотга биноан тарбиялашни амр қилиб (Ефес., VI, 4), бу ишга тарбиячи — ота-оналарни қўяди; ниҳоят, бошқа барча кишиларга ёшларга ёмон намуна кўрсатиб, уларни бузмаслик, йўлдан оздирмасликни буюради ва бунга амал қилмаганларни дўзахга абадий бадарга қиласи (Матф., XVIII, 6, 7).

Демак, биз патриархлардан ибрат олишимиз керак. 25. Дунёда тартибсизликлар шунчалик кўпайиб кетган бу замонда биз буни қандай қилиб бажара олами? Патриархлар замонида, у мұқаддас донишмандлар жамиятдан четда, алоҳида яшаб, ха'р бирлари ўз оиласида фақат оила бошлиғигина эмас, балки руҳонийлик, муаллимлик ва тарбиячилик қилган пайтларда иш анча енгил эди. Чунки, улар ўз болаларини ёмон одамлар даврасидан четда тутиб, ўзларининг яхши фазилатлари билан намуна кўрсатар, панд-насиҳат қилиб, уларни ишонтирад, лозим бўлганда танбех берар ва шу тариқа болаларни ўз кетидан зргаштириб борар эдилар. Кўпинча Авраам (Иброҳим) худди шундай қиласиди, худо шунга ишора қилиб, айтган: биламан, у болалари ва оиласига кейинчалик ҳам тангрининг йўлидан боришни, ҳаққоний ва одил бўлишни васият қиласи (Быт., XVIII, 19).

26. Энди ҳаммамиз бир жойда жамоа бўлиб ўзаймиз, яхшилик ёмонлик билан аралашди ва яхши одамларга қараганда ёвуз нияти ёмон кишилар сони ниҳоятда кўпайиб кетди. Ёшлар ёмон одамларга шунчалик кучли қизиқиб, уларнинг кетидан зргаштириб бормоқдаки, бунга қарама-қарши қилиб, яхши фазилатларга амал қилиш тўғрисида бераётган насиҳатларимиз ё мутлоқ таъсир этмайди, ёки унинг фойдаси жуда оз бўляпти.

рта-оналар
хам ёзуликка қар-
ши курашмаяпти-
лар ёки унга қарши
курашибиши бил-
майдилар.

бунга унча эътибор қилмайдилар.

Муаллимларниң
хам ҳаммаси эмас.

Натижада ҳамма
еввойилашиб ва
тез тубанлашиб ке-
таяпти.

Ўсмокда. Оқибатда ёввойи ҳамда қайсар ҳулқ ва одатлар ер юзини, барча шаҳарлар ва қишлоқларни, оиласар ва одамларни эгаллаб оляпти, ҳамма жойда уларнинг тани ва жонида жуда кўп тартибсизликлар мавжуд. Агар Диоген, Сократ, Сенека, Соломонлар тирилиб, шу кунларда дунёга қайтиб келсалар, бу ерда хеч бир янгиликни учратмаган бўлар эдилар. Самодан бизга қараб турган худо тилга кириб, гапирганида эди, ўша бир вақтлар айтган гапини такрорлаган бўлар эди: «Ҳаммаси издан чиқди, яроқли хеч нарса қолмади; ҳамшилик қилаётган бирорта ҳам одам йўқ» (Псал., XIII, 2).

Демак, умумий
халоват учун ҳам-
ма бирлашиб ғам-
хўрлик қилиши ке-
рак ёки худонинг
ғазабини кутиб
турish лозим.

Фикр юритсин, ёлворсин. «Кўрни йўлдан чалғитган — малъун», — деган тангри (Второз., XVII, 18). *Йўлдан адашиб кетаётган кўрни йўлга чикариб қўйиши мумкин бўла туриб, бу ишини килмаган одамнинг ҳам падари қусур.* Исо, кичик болалардан бирор тасини йўлдан урган кишига ҳам лаънат, деган (Матф., XVIII, 6, 7). Шунингдек, йўлдан адашганни тури йўлга кайтариши мумкин бўла туриб, қайтармаган кишининг ҳам шўри қурисин. Худо ўрмонда ёки далада адашиб қолган ё оғир юқ босиб колган эшакни ёки ҳўкизни ташлаб ўтиб кетмасликни, башарти у кимники эканлигини билмасанг ҳам, еки хатто у сенинг душмнгнинг никилигини билсанг ҳам, унга ёрдам беришни буоради (Исх., XXIII, 4. Второз., XXII, 2). Агар, биз фахмизиз хайвон эмас, балки онгли мавжудот янглишаётганини, бир ёки икки киши эмас, балки дунёдаги барча одамлар адашиб кетаётганини кўра туриб,

27. Ҳатто фазилатлар тўғрисидаги насиҳатлар ҳам онда-сонда берилишини гапириб туришга ҳожат бормикан? Ўз болаларига бирор яхшироқ нарсани ўргата оладиган ота-оналар ҳам кам топилади, чунки буни уларга хеч ким ўргатмаган ёки бошқа ишлар билан банд бўлиб,

28. Ешларга одоб қоидаларини яхши сингдира оладиган муаллимлар ҳам кам. Мабодо бу иш қўлидан келадиган муаллим топилиб қолса, уни дарҳол бирор амалдор ўз боласини тарбиялатиш учун ёллайди ва унинг қобилияти ҳалқа манфаат келтирмайди.

29. Бунинг натижасида бошқа ёшлар хеч ким экиб кўкартирумаган, хеч ким суғормаган, ортичка новдалари кесиб ташланмаган, эгри ўсаётган шохлари тўғрилаб қўйилмаган дараҳтга, ёввойи ўрмонга ўхшаб, етарли парваришсиз

бошликларига ҳам. берилган, икки томони ўткир қилич билан, яъни сўз тифи билан балони қириб ташланглар. Сизлар балони таг-томири билан йўқ қилиш, хонавайрон қилиш, кулини кўкка совуриш яксон қилиш учун ва унинг ўрнига яхшиликни яратиш ва барқарор этиш учун қўйилгансизлар (Иером., I, 10, Псал., СI, 5; Посл. Римл., XIII, 4 ва б.). Жамиятдаги оғатни йўқотиш учун бу ишни инсоннинг ўшлик чорида бажариш қулай эканлигини тушуниб олдингиз; абадият учун мўлжалланган ёш дараҳтларни нихоллик пайтида экиб, парвариш, қилишдан қулайроғи йўқ; агар тирик илоҳий тошларни (ёшларни) ўз вақтида бўлаклаб, силлиқлаб, ялтиратиб, муқаддас бинога қўйилмаса, Вавилон ўрнида Сионни бунёд этиш мумкин эмас. Демак, агар черков, давлат ва хужалик ишлари обод бўлсин ва гуллаб-яшинасин десак, аввало, мактабларни тартибга келтирайлик, уларни гуллатайлик, токи улар иш қизғин бораётган ва ҳақиқий одамгарчиликни ўргатадиган устахонага, черковлар, давлатлар ва хўжаликлар учун (кадрлар тайёрлаб берадиган) кўчатзорларга айлансин. Шундай қилсак — мақсадга эришамиз, бошқа йўл билан — хеч қачон.

парво қилмай ўтиб кетаверсак, ёрдам беришга уринмасак, наҳотки бу ишимиз худога ёқади деб ўйлаш мумкин!¹ Бундай бўлиши мумкин эмас ва бўлмайди!

Янглишлар Ва-² вилонига қилич бирлик қиладиган киши қуриб кетсин ва Вави-³ лонга қилич кўтартмаган одамга ҳам лаънаг рак. (Иер., XVIII, 10). Ахир, агар биз ўзимизнинг

куриб кетгур янглишлар Вавилонига тоқат қилиб турсак, бизга айб тушмайди деб ишониш мумкинми? О, кимнинг белбоғида қилич осилган бўлса ёки қанақа кинга солиб қўйилган бўлса ҳам киличларни яланочланглар. Агар худо раҳмат қилсин десанг, Вавилонни қириб ташлашда¹ ёрдам кўрсат.

32. Сиз, ҳукмдорлар — тангрининг хизматкорлари, бу савоб ишни бажаринглар, парварди-

миятига. Граждан ҳоки-
хам, адолат тифи билан дунёни босиб кетган ва тангрининг
ғазабини келтираётган тартибсизликларга барҳам беринглар.

33. Исонинг содиқ хизматкорлари, руҳоний-

Черковларнинг лар, бу ишга сизлар ҳам киришинглар ва сизга бошликларига ҳам. берилган, икки томони ўткир қилич билан, яъни сўз тифи билан балони қириб ташланглар. Сизлар балони таг-томири билан йўқ қилиш, хонавайрон қилиш, кулини кўкка совуриш яксон қилиш учун ва унинг ўрнига яхшиликни яратиш ва барқарор этиш учун қўйилгансизлар (Иером., I, 10, Псал., СI, 5; Посл. Римл., XIII, 4 ва б.). Жамиятдаги оғатни йўқотиш учун бу ишни инсоннинг ўшлик чорида бажариш қулай эканлигини тушуниб олдингиз; абадият учун мўлжалланган ёш дараҳтларни нихоллик пайтида экиб, парвариш, қилишдан қулайроғи йўқ; агар тирик илоҳий тошларни (ёшларни) ўз вақтида бўлаклаб, силлиқлаб, ялтиратиб, муқаддас бинога қўйилмаса, Вавилон ўрнида Сионни бунёд этиш мумкин эмас. Демак, агар черков, давлат ва хужалик ишлари обод бўлсин ва гуллаб-яшинасин десак, аввало, мактабларни тартибга келтирайлик, уларни гуллатайлик, токи улар иш қизғин бораётган ва ҳақиқий одамгарчиликни ўргатадиган устахонага, черковлар, давлатлар ва хўжаликлар учун (кадрлар тайёрлаб берадиган) кўчатзорларга айлансин. Шундай қилсак — мақсадга эришамиз, бошқа йўл билан — хеч қачон.

¹ Таврот ривоятларига караганда, ўз куч-қудратидан, бойлнги ва олимлигидан мағрурланиб кетган вавилонликлар кибрланиб, жуда кўп хатоликларга йўл қўйдилар. Бу параграфнинг сарлавхаси сифатида «Янглишлар Вавилони» деган иборани ўшандан олиб ишлатилган. Коменский «Янглишлар Вавилони» деган иборани ўзи яшаган даврдаги жамиятга нисбатан, келишмовчиликлар, жаҳолат, саросималик, ҳақиқий таълимга тўсқинлик қилиш кабилар тўлиб тошиб ётган феодал жамиятига нисбатан қўлланади. Бинобарин, Коменский бу камчиликларга қарши муросасиз курашга чақиради.

**Энди бу ишнинг
усулини баён этиш
ва ўлчаб кўриш
лозим.**

учун — ақл берган бўлса — қаранг, тингланг, барчасини уқиб олинг.

**Нима қилиш ке-
рак, кимдир бу ер-
да кисман янги
ёргликин кўради-
ми ёки йўкми?**

тузат, ёки уни тузатиш учун дегин: бир кийшига нисбатан кўпчи-
лик қараса, кўпроқ кўради.

Бу ишда фаол

34. Аммо ишга киришиш ва мўлжалланган мақсадга қандай қилиб эришишни, худо хохласа, кўз олдингизда баён этамиз. Бунинг монихияти нимадан иборат? Кимга тангри кўриш учун — кўз, тинглаш учун — қулоқ ва тушуниш

35. Агар бировга олдин сезилмаган нур (ёруғлиқ) йилтираб кўринса, у тангридан миннатдор бўлсин ва бу янги нурни янги даврдан (асрдан) сир сакламасин. Агар бу нурнинг

йилтирашида ҳатто бирор кичкина камчиликни сезсанг, ё ўша ёруғликин кучайтириш ва хатони

36. Шундай қилиб, бу муқаддас ишни бажаришда тотувлик билан, ўзаро бир-бирилизга ёрдамлашайлик; шу йўл билан бу муқаддас ишда муғамбирлик килганларга аталган қарғишидан қутуламиз; шу йўл билан дунёнинг энг қимматбаҳо хазинаси ҳақида, ёшлар тўғрисида хаммадан тузукроқ жон куйдирган бўламиз: шу йўл билан бошқаларга адолатни ўргатган кишиларга ваъда қилинган шуҳратга сазовор бўламиз (Дан., XII, 3). Тангрининг бизга раҳми келсин, унинг рўшнолигидан баҳраманд бўлайлик. Омин!

ДИДАКТИКАНИНГ ФОЙДАСИ

Дидактиканинг таълим назариясини тўғри йўлга кўйиш:

1. *Ота-оналар учун* зарур, чунки ота-оналарнинг кўпчилиги ханузгача ўз болаларини нима учун ва қандай тарбиялашдан хабардор эмас эдилар. Ота-оналар ўқитувчилар ёллаб, уларга ялиниб-ёлворадилар, совға-саломлар билан уларнинг кўнглини овлайдилар, унча-мунча фойда кўриб ёки фойда кўрмай уларни ҳатто тез-тез алмаштириб хам турадилар. Лекин тарбия методи мукаммал ишлаб чиқилса, такомиллаштирилса, иншоолло, натижажа унга хамма вақт ишонаверилмаса хам чиқмай қолмайди.

2. *Ўқитувчилар учун зарур*, чунки ўқитувчиларнинг кўпчилиги дидактикани мутлақо билмас эди, натижада ўз бурчларини бажармоқ учун ўзларини қийнап, меҳнатсеварлик, харакатчанлик қиласман деб ўзини чарчатар; у ё маълум бир усул билан муваффакият қозонишга интилиб, ортиқча вақт ва меҳнат сарфлаб, методни ўзgartариш эдилар-

3. *Ўқувчилар учун керак*, чунки ўқувчиларни қийнамай, зериктирмай, дўқ-пўписа қилмай ва урмай, балки, аксинча, ўйнашиб ва ҳазиллашиб, уларни фан чўққиларига бошлаб чикиш лозим.

4. *Мактаблар учун керак*, чунки методлар тўрри қўлланилса, мактабларни яшнаган ҳолатда сақлашгина змас, балки уларни кун сайин кўпайтириш ҳам мумкин бўлади. Ахир у вактда мактаблар ҳақиқатан хам болалар қувнаб-яйрайдиган, завқ оладиган, мамнун бўладиган жойга айланади-да. Шундай қилган тақдирда ҳар қандай ўқувчи ҳам маълум даражада олим бўлиб етишади. Мактабларнинг яхши бошликларига нисбатан хеч қачон танкислик сезилмайди, ўқув машғулотлари хамма вакт равнак топади.

5. *Давлатлар учун зарур*, уни Цицерондан юкорида келтирилган далилдан ҳам кўриш мумкин. Пифагорчи — Диоген (Стобей) нинг: «Давлатнинг барқарорлиги нимага боғлиқ? — Ёшлар тарбиясига!» — деган машхур ибораси бу фикрни тасдиқлайди.

Ахир, ток кўчатлари яхши парвариш қилинмаса, хосил бермаслиги ҳаммага маълум-ку.

6. Черков учун мұхим, чунки мактаблар түғри ташкил этилган тақдирдагина, черковнинг маълумотли руҳонийларга бўлган эҳтиёжи қондирилади, ўқимишли руҳонийларнинг итоаткор муридлари хам кўпаяди.

7. Ва, нихоят, само учун мұхим, чунки мактаблар киши руҳининг ҳақиқий ва универсал марказига айлантирилиши лозим, черков қўнғироқларининг овози гафлатдан уйғота олмаганларни хам худонинг марҳаматидан баҳраманд қилиб, жаҳолатдан қутқариш осонлашади. Инжил ҳамма жойда тарғиб килинса хам (охиратгача шундай бўлаверишига биз ишонамиз), лекин шундай ҳоллар хам бўладики, бирор мажлисда, бозор жойида, майхоналарда ёки одамлар тўпландиган бошқа жойларда фақат дин ҳақида гапираётган одамларнинг сўзларинигина тинглаб қолмайдилар, балки бирор билан учрашганда, турганда ёхуд ўтирганда айрим бемаъни кишиларнинг сафсатасига хам қулоқ соладилар. Руҳонийлар хар қанча иштиёқ билан тушунтирулар хам, бақириб гапирсалар, панд-насиҳат қиссалар, қасам ичиб ёлворсалар ҳам, одамларнинг кўпчилиги уларга қулоқ солмайди. Одамларнинг кўпчилиги диний йиғинларга аҳён-аҳёндагина, факат бирор сабаб билан келади: айримлари эса, келсалар хам, диккат билан тингламайдилар, чунки уларнинг фикри-ёди бошқа нарсалар билан банд бўлади. Ва, нихоят, улар диний васиятларнинг маъносини диққат билан тингласалар хам, лекин бу васиятлар уларга етарли даражада таъсир этмайди, чунки руҳий қолоқлик, гуноҳкорлик одати кишиларнинг аклини пасайтиради, караҳт, сезмайдиган килади ва оқибатда улар гафлатдан қутула олмайдилар. Улар кишанланган сингари, жоҳил ва гуноҳкор бўлиб қолаверадилар; демак доимий гуноҳкорликдан уларни худодан бошқа ҳеч ким қутқаза олмайди; черков бошлиқларидан бири айтганидек, ашаддий гуноҳкорлардан бирортасининг тавбақилишини деярли мўъжиза дейиш мумкин. Аммо худонинг ўзи йўл кўрсатган бошқа ҳолларда мўъжиза талаб қилиш — худони алдаш экан, демак бу ерда ҳам аҳвол тузук эмаслигини тан олмоқ керак. Шунинг учун хам барча христиан ёшларининг ақлини жадал ўйготадиган, самога мухаббатини оширадиган воситаларни топиш бизнинг бурчимиз эканлигини унутмайлик. Агар биз бунга эриша олсан, худонинг қудрати ва марҳамати янада ортади.

Демак, ҳеч ким бундай муқаддас ишга ўз диққат-эътиборини, интилиши, куч ва воситаларини аямаслиги лозим. Хоҳиш берганнинг ўзи, уни бажаришга хам қўмаклашади. Буни ибодат вақтида худой-таоллонинг ўзидан сўрамоқ, ишонч-эътиқодни сақламоқ лозим. Чунки бу ерда гап одамларни қутқазиши ва худой-таолло ҳақида боради.

Иог. Вал. Андреэ:

«Галабадан ноумид бўлиш — шармандалик, бўшқаларнинг маслаҳатини менсимаслик —adolatsizlikdir».

БОБЛАРНИНГ МАЗМУНИДА БАЁН КИЛИНАДИГАН ҚОИДАЛАР

1. Инсон энг мукаммал, олижаноб ва энг гўзал мавжудотдир.
2. Инсоннинг сўнгги мақсади нариги дунёдир.
3. Бу дунёда яшаш абадий хаёт учун кўриладиган тайёргарликдир, холос.
4. Абадий хаётга кўриладиган тайёргарлик уч босқичдан иборат: ўз-ўзини ва теварак-атрофидаги оламни билиш, ўз-ўзини: бошқариш, худони таниш.
5. Илм, фазилат ва тақвадорликни эгаллаш имкониятларини бизга табиатнинг ўзи инъом этган.
6. Инсон бўлиш учун киши илм олиши зарур.
7. Инсонга илм беришни болалик ҷоғидан бошламоқ керак. Ўқитиш фақат ёшлик йилларидагина самарали бўлади.
8. Успириналар бирга ўқишилари керак, бунинг учун эса мактаблар зарур.
9. Ўғил ва қиз болаларнинг ҳаммаси мактабга жалб этилиши лозим.
10. Мактабларда ўқитиши универсал бўлиши керак.
11. Ҳанузгача талабга тўлиқ жавоб берадиган мактаблар йўқ эди.
12. Мактабларни намунали қилиб ташкил этиш мумкин.
13. Ҳамма соҳада аниқ тартиб бўлиши — мактабни намунали қилиб ташкил этишининг асосидир.
14. Мактаблар учун аниқ тартиби табиатдан ўрганмоқ керак.
15. Ҳаётнинг давом этиши учун асослар.
16. Ўқиши ва ўқитишининг умумий қоидалари, яъни кандай қилиб ўқимоқ ва ўқитмоқ керак.
17. Осон ўқиши ва ўқитишининг асослари.
18. Пухта ўзлаштириш ва ўқитишининг асослари.
19. Энг оддий усул билан ўқитишининг асослари.
20. Фан методлари.
21. Санъат методлари.
22. Тилларнинг методлари.

23. Ахлоқ тарбияси методлари.
24. Тақвадорликни ўргатиш методлари.
25. Агар биз мактабларни христиан дини асосида тұла кайта ташкил этмоқчи бўлсақ, маъжусийларнинг китобларини бутунлай улоқтириб ташлашимиз керак, хеч бўлмаганда, уларни хозиргига қараганда жуда кам ишлатиш лозим.
26. Ўқув интизоми ҳақида.
27. Ўқувчиларнинг ёши ва билим савиясига қараб, тўрт босқичли мактаблар ташкил этиш ҳақида.
28. Оналилк мактаби очерки (ғояси).
29. Она тили мактаби очиш ғояси.
30. Латинча мактаб ташкил этиш ғояси.
31. Академиялар, саёҳатлар, жаҳон коллегиялари ташкил этиш ҳақида.
32. Мактабларни умумий ва мукаммал ташкил этиш ҳақида.
33. Бу умумий методни амалда кўлланиш учун зарур бўладигон шароитлар ҳақида.

ДИДАКТИКА

I боб

ИНСОН ЭНГ МУҚАММАЛ, ОЛИЖАНОВ ВА ЭНГ ГУЗАЛ МАВЖУДОТДИРИ¹

«Ўзинг ўзлигинги
ни билиб ол» деган
хикматли сўзни ос-
мондан тушган,
деб ҳисоблаганлар

1. Бир вақтлар Питтак «ўзинг ўзлигинги билиб ол» деган хикматли сўзни эълон қилганида, донишмандларга маъқул тушиб, уни халқ орасида абадийлаштириш мақсадида бу ҳикматли сўзни само юборди деб ҳисоблаганлар ва уни одамлар жуда кўп тўпланадиган Аполлон Дельф² черковининг пештоқига олтин ҳарфлар билан ёзил қўйиши буюрганлар. Бу хикматли сўзни олтин ҳарфлар билэн ёзил қўйилиши донолик ва художўйлнкдир, уни осмондан тушган, дейилиши уйдирма гап-у, лекин умуман ҳақиқатга яқиндир; бу нарса улардан кўра ҳам кўпроқ бизга маълум.

2. Ахир, Таврот китобда айтилган гаплардан: «Эйинсон, мени билиб олишга интилсанг, сен ўзингнинг ҳам ким эканлигинги билиб оласан» деган маъно келиб чиқмайдими? Бу ерда мен — абадийлик, донолик ва фарофат демакдир, ўзинг — менинг мавжудотим, менинг қиёфам, менинг хузур-халоватим демакдир³.

1 «Буюк дидактика»пинг педагогиканинг асосий масалалари Я- А. Коменскийнинг ички қарама-қаршиликлар курашидан иборат принципиал фикрлари ифодаланади. Бу бобларда, бир томондан, инсоннинг яратилиши ва тақдирни ҳақида биз учун мутлако номақбул бўлган христианча диний тасаввур ва умуман табиат ҳақида, хусусан инсоннинг тақдирни ҳақида кадими ги диний дунёкарош; иккинчи томондан, инсоннинг қадр-қиммати ҳақида гуманистик фикрлар ҳеч қандай ички борланишларсиз, аралашиб кетган. Гуманистик фикрлар Коменский педагогик ғояларнинг асосий мөхиятини ташкил этади. Бу фикрларни асослаш учун илоҳий китобдан далиллар келтиришини ўша давр шароити тақозо этган.

2 Дельфдаги Аполлон черкови бир қанча майдада шаҳар-давлатчаларга булинниб кетган қадимиги грекларни бирлаштириб турувчи жой эди. Бу черков ўзининг башорат қилиб айтилган доно васиятлари билан шухрат қозонади, шунинг учун ҳам унга одамлар жуда кўп келар эди.

3 Қадим замонда яшаган донишманднинг «ўзингпинт» ким эканлигинги билнб ол» деган ҳикматли сўзини Коменский сунъийлаштириб, худони билишнинг жуда мухимлиги ҳақидаги христиан динининг ақидаларидан бирига айлантиради.

Инсон табиатининг буюклиги

3. Мангуликда менга ҳамроҳ бўласан, деб сени танладим, ер ва осмонни, унданг хамма нарсанни сен учун яратдим, бошқа жониворларга етириклик, ё ҳаёт, ё сезги, ё идрок (акл) ато қилган бўлсам, буларнинг хаммасини биргаликда фақат сенга бердим. Мен яратган нарсаларнинг ҳаммасига сени ҳукмрон қилдим, барча жониворларни, қўй ва ҳўкнзи ҳам, дала ҳайвонларини ҳам, осмонда угадиган қушларни ҳам, денгиздаги балиқларни ҳам сенга итоат эттиридим; хуллас, сени шон ва шухратга буркадим (Псал. VIII). Ниҳоят, сен хеч қандай камчилик сезмагин деб, мен ўз қиёфамни ҳам, мохиятимни ҳам сенга абадий бердим, холбуки катта ва кичик жониворларнинг ҳеч бирортасида бу фазилат йўқ. Зерс, на осмондаги, на ердаги бирорта жонивор, худо менга фаришта бўлиб кўринди, мен унинг зот-зурриётиданман, деб айта олмайди (I Тим. III, 16), худо, фақат мени кўрсинлар ва таажжубланиб томоша қилсинлар (I Петра; I, 12) деб эмас, балкч сажда қилсинлар, деб одам боласи ва худонинг зот-зурриёти қиёфасида кўринди (Евр. I, 6; Иоанн, I, 52; Матф; IV, II). Демак, шуни билиб олгинки, мен яратганлар орасида сен энг буюк мавжудотсан, ажойиб микрокосмасан¹ ва худонинг ердаги ноибисан, шухратимнинг гултожисисан.

II боб

ИНСОННИНГ СҮНГГИ МАҚСАДИ НАРИГИ ДУНЕДИР²

1. Буюк мавжудотнинг мақсади ҳам юксак бўлиши керак

1. Ақл-идрок амр қиладики, инсон шунчалик буюк мавжудот экан. **бошка** жониворларга қараганда унинг мақсади ҳам юксак бўлиши лозим. Инсон худонинг қиёфаси, зоти-зурриёти, шухрати ва энг юксак даражада такомиллашган мавжудод бўлгани учун тангрининг марҳаматидан, жаннатнинг хузур-халоватидан абадий баҳраманд бўлсин.

¹ Грекча μήδος — кичик ва жбимос — олам деган сўзлардан ясалган бўлиб, кичкина олам ёки кўчма маънода, инсон оламнинг сурати, ойнаси демакдир. Инсон ҳақидаги бу таълимот қадимги замон фалсафасида ҳам, ўрта зерчилик давридаги фалсафада ҳам мавжуд эди. Халқ Уйрониш даврида яшаган гуманист файласуфлар бу таълимотга айниқса катта эътибор берилар. Гуманистлар микрокосма дейиш билан инсоннинг қадр-қиммати ю'сак эканини таъкидлаб кўрсатдилар. *Микрокосма тушунчасига* (сўзига *макрокосма* сўзи) (тушунчаси) қарама-қарши қўйилади (қаранг, V боб, 5), макрокосма — грекча μήδης — катта ва жбимос — олам, яъни катга дунё, ягона олам демакдир.

² Бу бобда биологик ходисалар диний-илохий нуқтани назардан тушунтирилган, инсон ҳаёти бир-биридан ажralиб турадиган уч хусусиятга: усувланик, ҳайвонийлик, ақлий ёки руҳий хусусиятларга эга деб кўрсатилган. Бу фикр Коменский яшаган замонда кенг тарқалган эди, ваҳоланки бу уч хислатни бир-биридан ажратиб бўлмайди. Биологик ходисаларни илохий нуқтани назардан изоҳлаш V бобнинг иккинчи параграфида қисқача қилиб, қўйидаги ча ифодалантан: «Мавжудотларнинг хаммаси ҳам бирор мақсад учун яратилган».

2. Бу аниқ.

2. Юқоридаги фпклар илохий китобда аниқ айтилган бўлса ҳам, бунга бизнинг ишончимиз комил, худо бу дунёда бизнинг шу юксак мақсадимизни қандай йўллар билан ифодалаганини қисқа-қисқа бўлса ҳам баён этсан, меҳнатимиз зое кетмайди.

3. Б. албатта, аввало, инсоннинг ўзида ифодаланган. Ахир инсон бошқа жониворларга ўхшаб, оддийгина хаёт кечпремасин деб, худо уни яратишдан олдин тантанали йш-ин ўтказган; инсоннинг танасини ҳар холда худо ўз қўли билан ясаган ва ўз нафаси билан унга жон киритган.

2) Бизнинг ўз табиатимиздан.

4. Тана тузилишимиз биздаги фазилатларнинг яшаш учун етарли эканлигини кўрсатиб турибди, чунки бизда уч хил яшаи: ўсиш, ҳайвоний, руҳ (акл) ий хислатлар мавжуд, булардан биринчиси танамизнинг ўзига хос, иккинчиси хиссият ва харакатимиз туфайли буюмларга йўналади, учинчиси эса, фаришталар сингари, танадан ташкарида ҳам яшайверади. Чамаси инсон ҳаётининг бу учинчи, энг юқори босқичини олдингилари жуда хирадаштириб, қоплаб олган, шу туфайли ҳам уни такомиллаштириш учун алоҳида жой талаб қилинади.

3) Биз бажараётган ва бошдан кечираётган нарсаларнинг хаммаси шуни кўрсатиб турибди, биз сўнгги мақсадга бу дунёда эриша олмаймиз, чунки бизнинг ўзимиз сингари мояхиятимизнинг ҳам бошқа вазифаси бор. Бизнинг бутун мохиятимиз, барча ишларимиз, фикр-ўйимиз, гапимиз, ниятларимиз, эришган ва қўлга киритган нарсаларимиз — буларнинг хаммаси юксак мақсад йўлида қўйилган бир қадамдир; биз доимо шу йўлдан юриб, илгарилаб борганимиз-борган, лекин хеч қаҷон бу йўлнинг охирига ета олмаймиз. Дастваб инсон мангуликдаги сингари мавҳум эдп, у она корнида ота қони томчисидан пайдо бўлади. Шундай экан, бошда инсон нима эди? Шаклсиз ва қуюқ жисм эди. Сўнгра укичкина чақалоқ шаклига киради, лекин ҳали унда хиссият ва харакат бўлмайди. Кейинроқ она қорнида қимирлай бошлайди ва табиатнинг кучи билан туғилади; секин-аста қўзи очилади, қулоги эшига бошлайди ва бошқа сезги органлари тараққий этади. Ииллар ўтиши билан ички хиссиятлар хам уйғонади, чунки у кўрган, эшитган, сезган нарсаларни тушунадиган бўлади. Сўнгра, нарсаларнинг фарқии кузатиш туфайли фаросат пайдо бўлади. Натижада иродада айрим нарсаларга йўналтирилиб, баъзи нарсалардан нафратланиб, инсон хаттихаракатларини бошқаради.

3. Буларнинг ҳаммаси кетма-кет содир бўлади, лекин хеч қаҷон туғамаиди.

6. Юқорида кўрсатилган айрим босқичларнинг ўзида ҳам кетма-кетлик мавжуд. Ахир, эрталабки қуёш зулмат бағрини ёриб чиққани ва бутун олами секин-аста ёритгани сингари, дунёни билиш ҳам секин-аста бўлади ва инсон

умрининг охиригача (агар, мабодо киши молфаҳм бўлиб чиқмаса) давом этаверади. Бизнинг хатти-ҳаракатларимиз ҳам бошда ожиз, кучсиз, қўпол ва ниҳоятда палапартиш бўлади. Секин-аста танамиз куч-куватга тўла борган сари, руҳий фазилатларимиз ҳам ўса боради; биз тирик эканмиз, доимо ннмадир қиласиз, ўйлаймиз, бирор иш бошлаймиз (агар кишининг эси жуда паст бўлиб, у тириклийн ўлган бўлмаса) ва ажойиб руҳимизнинг бу олдинга қарабинилиши хислати доимо сақланади, лекин бу ҳаракат ҳеч қачон тугамайди. Чункиҳаётда кишининг орзу-ҳаваслари, ниятлари чексиздир.

Бининг ким- тажрибаси- кўриш мумкин. Қимматбаҳо нарса ва бойлик- дан ҳам кўриш ни яхши кўрган киши бутун дунёни қўлга кимумкин.

Искандар Зулқарнайн мисолида кўриш мумкин. Иззатикромга муккасидан кетган киши ер юзидағи одамларнинг ҳаммаси унинг оётига бош урса ҳам кўнгли жойига тушмайди. Хирсиётга берилган киши атрофнда жононлар парвона бўлиб юрса ҳам гё зерикиб қолаверади ва унинг кўнгли янги-янгисини истайверади. Фалсафага берилиб кетган киши уни ўрганиб охирига ета олмайди, чунки киши қанча кўп билса, яна шунча кўп нарса билиши кераклигини тушуниб олади. Соломон (Сулаймон): «Кўз кўриб, қулоқ эшитиб тўймайди» (Эккл, 1,8), деб жуда тўрри айтган.

4. **Хатто ўлим** шуни кўрсатиб турибди, қишиларнинг тажрибаси ҳам инсон хаётининг сунгги нутқати эмас

8- Дунёдан ўтаётган кишиларнинг тажрибаси виши хатто ўлганда ҳам тугамайди. Яхши умр кечирган киши янада яхши хаётга бораётганидан хурсанд бўлади, ёруғ дунёда яшашни яхши

кўрадиган киши эса ўлим яқинлашаётганини, хаёт билан видолашиб зарурлигини сезгач, қўрқа бошлайди, худога тан беруб, одамлар билан муроса килади (агар шундай қилишга бирор йўл билан имконият топа олса). Азоб-уқубатдан мадорсизланган тана холсизланиб ҳислар сўна бошласава ҳаёт сўнса ҳам, лекин инсон руҳи ўз вазифасини олдингидан ҳам жадалроқ бажараверади. Узи ҳақида, оила аъзолари, мол-мулки, давлат ва бошқалар тўғрисида тақводорлик билан, жиддий ва эҳтиёткорона васиятлар қилади, тақводор ва доно кишининг ўлаётганини кўрсангиз, албатта; тўзиб кетаётган тупроқ заррачасини эслайсиз, лекин унинг васиятларини эшитсангиз, ўзингизни гё фариштанинг нутқини тинглагандек хис қиласиз. Уй эгаси ўз кулбасини вайронага айлантириб, абадий сафарга жўнаётганини ҳар ким тан олиши керак. Буни маъжусийлар (бутпарастлар)нинг ўзлари ҳам тушунар эди. Фестинг таъкидлаб кўрсатишига қараганда, римликлар ўлимни оқибат (пировард) деб хисоблаганлар, аммо грекларда кетмоқ деган феъл ўлиш, вафот этиш маъносида ишлатилган. Нега бундай? Киши вафот

этгач, бошқа жойга кетади деб ўйлаганлари учун эмасми- кан?¹

5. Исо—одамнинг намунаси инсон мангулик учун яратилганини кўрсатиб турибди.

9. Бу—айниқса биз христианларга аниқ, чунки инсонларда сўниб кетган худо руҳини қайта тиклаш учун осмондан тушган, жонли худонинг боласи Исонинг намунаси буни яққол курсатиб турибди. Ахир, она қорнида пайдо бўлиб, сўнгра туғилган Исо инсонлар орасида турди; сўнгра вафот этди, қайта тирилди ва самога кўтарилиб кетди. У энди мангу яшайди. Аслида Исо бизнинг бобомиздир (Евр, VI, 20), биродарлар орасида тўнғичидир (Римл, VIII, 29). Умматларнинг бошлиғидир (Эфес., I, 22), худо қиёфасида қайта тириладиганларнинг дастлабкисидир (Римл., VIII, 29). Шундай қилиб, Исо бу ерда абадий қолиш учун эмас, балки ўз вазифасини ўтаб, мангуликка кетиш учун туғилган эди, шундай экан, унинг умматлари бўлган бизларга ҳам бу дунёда қолиш хукм қилинмаган, балки бошқа жойга кўчиб ўтиш лозим бўлади.

10. Шундай қилиб, ҳар биримизга уч марта инсоннинг учала яшаш ва хаёт кечириш учун учта макон (она қорни, ер юзаси, қўқ гумбази) тайинланган. Биринчи жойдан иккинчисига туғилиш орқали, иккинчисидан учинчисига ўлиш ва қайта тирилиш орқали ўтилади, инсон учинчи маконда мангу яшайди. Биринчи маконда оддий ҳаракат ва сезгилар билан хаёт эндиғина бошланади; иккинчисида — яшаймиз, ҳаракатлар қиласиз, ҳис-тўйғу ва ақл пайдо бўла бошлайди; учинчисида — ҳар томонлама тўлиқ камолотга эришилади.²

Ва уч ҳаёт.

11. Биринчи ҳаёт, яъни она қорнидаги ҳаёт иккинчиси учун тайёргарликдир, ер юзидағи ҳаёт учинчиси учун, яъни нариги дунё учун хозирлик кўришдан иборат. Нариги дунёдаги ҳаёт мангудир. Ҳаётнинг биринчи формасидан иккинчисига ва иккинчисидан учинчисига ўтиш қисқа муддатда ва азоб-уқубат билан содир бўлади, чунки жўжа тухум пўчоғини ёриб чиққанидек, биринчисида йўлдошни ташлаб, иккинчисида танани ташлаб чиқишга тўғри келади. Биринчи ва иккинчи маконлар устахонага ўхшаган жойдир, чунки у ерда яшаш учун инсоннинг танаси она қорнида шаклланади, ер юзида яшаш даврида эса ақлли руҳ охират (мангулик) учун хозирлик кўради, нариги дунё эса униси учун ҳам, буниси учун ҳам юксак камолот ва ҳузур-ҳаловат бағишлайди.

¹ Улнимни «бошқа жойга» кўчиб ўтмоқ деб хисоблаш, шунингдек, киши ўлгач, қўқ гумбазига (осмони фалакка) боради (қаранг: 10-§), деб тасавур қилиш ибтидоий кишиларнинг анимистик (ҳар бир нарсада руҳ бор деб хисоблайдиган) дунёқараашларидан келиб чиқсан. Кадимги дунёда яшаган идеалист файласуфлар ва христиан дини ақидалари анимистик дунёқараашни кайта ўзгартиб ривожлантириди.

² Шу бобнинг 8- параграфига берилган изоҳга қаранг.

**Буни истроилликлар
мисоли кўрсатиб
турибди.**

12. Масалан, истроилликлар (буни таққослаб кўрсатишга худонинг ўзи йўл берсин) мисрда туғилган эди, сўнгра улар тоғ даралари ва Қизил денгиз орқали саҳрого элтиб кўйилди. Улар саҳрода чодирлар қуриб, бу ерларнинг конунларини ўргандилар, хар турли ёвларга қарши курашдилар ва, нихоят, Иордан дарё сидан ўтиб, сут ва асал кони бўлган Ханаан ерларига жойлашиб олдилар.

III бо б¹

БУ ДУНЁДА ЯШАШ АБАДИЙ ҲАЁТ УЧУН ҚУРИЛАДИГАН ТАЙЁРГАРЛИКДИР, ХОЛОС.

Далиллар. 1. Бу дунё — ўткинчи дунёдир, аслини олганда ер юзидаги ҳаёт умр ҳам эмас, балки ҳақиқий ва манг ҳаётнинг муқаддимасидир, буни, биринчидан, бизнинг ўз табиатимиз кўрсатиб туриби, иккинчидан, олам ҳодисалари буни исботглаб бермоқда ва, нихоят, диний муқаддас китобда айтилган гаплар ҳам бунга далил бўлади.

2. Агар биз ўз-ўзимизга бир эътибор бериб 1. Бизнинг ^{узи-} қарасак, атрофимиздаги нарсаларнинг ҳаммаси изчилик билан (кетма-кет) олдинга интиляётганини қўрамиз, олдин содир бўлган нарсалар кейингилари учун йўл очади. Инсоннинг она қорнидаги ҳолати бунга мисол бўла олади. Нега бола дастлаб она қорнида ҳаёт кечиради. Уз осоиышталиги учунмикан? Асло. Дунёдаги ноз-неъматлардан баҳраманд бўлишимизга имкон берадиган ва руҳимиз учун макон бўлиб хизмат киладиган танани шакллантириш учунгина у ерда (она қорнида) ҳаёт кечиради. Тана шаклланниб **бўлга**, бола турилади, чунки қоронфида (она қорнида) яшаш учун бошқа зарурият қолмайди. Ҳудди шунга ўхшаб, ер юзида яшашдан максад ҳам нариги дунё учун тайёргарлик кўришдан иборат, яъни тана ёрдамида рух у дунёда ўзи учун зарур бўладиган нарсаларнинг ҳаммасини хозирлайди. Шу мақсадга эришишимиз биланоқ, дарҳол бу дунёни тарк этамиз, чунки ёруғ дунёда киладиган бошқа хеч қандай ишимиз қолмайди. Тўғри, баъзи бирорлар тайёргарлик кўрмасданоқ кетиб қолади, ёки аниқроғи турли сабаблар билан чала туғилади ва яшамайди- Бу нарса иккала ҳолатда ҳам, худонинг хоҳиши бўлишига қарамай, кишиларнинг айби билан содир бўлади.

¹ Учипчи бобда нотўғри ва гайри илмий бўлгаи, христианча диний-илоҳий дунёқараш янада ривожлантирилади.

2. Бу дунё инсон учун парваришхона, ниҳолхона, мактабдир, холос.

3. Бу дунёдаги нарса ва ҳодисаларнинг қайси бирига қараманг, улар инсоннинг (туғилиб) кўпайиши, овқатланиши, фаолият (кўрсатиши) учун яратилганий қўрамиз.

Фаришталарнинг ҳаммасини бир дақиқада яратгани сингари, барча кишиларни бирданига яратишни худо лозим кўрмай, эр билан хотинни яратди, уларга куч-қувват ва туғишиб кўпайиш имкониятини берди. Кишиларнинг (инсоннинг) секин-аста туғилиб кўпайиши учун етарли вакт зарур эди; бунинг учун бир неча минг йил берилди. Лекин шу даврда олам тартибсиз, жимжит ва қоронги бўлмасин деб худо осмонни кенгайтириди, унда қўёш, ой ва юлдузларни яратди, уларга доира бўйича айлануб, соатлар, кунлар, ойлар ва йилларни ўлчашни топшириди. • Сўнгра, инсоннинг жисмоний мавжудот сифатида нафас олиб, ҳаракат қилиб яшашига макон, ўсиши учун озиқ-овқат, яланғоч қолмаслиги учун кийим-кечак зарурлигини назарда тутиб, ер юзини кенгайтириди, ер атрофини ҳаво билан ўради, қор-ёмғир ва дарёларни (сувни) яратди, бир амаллаб тириклик ўтказиши учунгина эмас, балки инсон нозу неъматлардан баҳраманд бўлсин деб ҳар хил ўсимликлар ўстириш ва ҳайвонларни парвариш килишни буюрди. Бинобарин, худо инсонни ўзига ўхшатиб яратгани, унга ақл-идрок ато қилгани учун, ақл-идрокнинг ўсишига сабаб бўлсин деб айрим жониворларни бир канча турларга бўлди. Кўриниб турган олам худонинг буюк қудрати, донолиги, марҳаматининг кўзгуси бўлиб кўринсин ва ундаги нарсаларни кўрган саийин инсон уни яратга тангрига тан бериб, уни танишга интилсин, унга меҳр-муҳаббати орта борсин деб, тубсиз мангулик ичиде бекиниб ётган, кўзга кўринмайдиган пухталиқ, гўзаллик, жозибадорлик ҳамма жойда мавжуд нарсалар ва жониворларда намоён бўлди ва уларни сезиш, кўриш, ейиш имконияти яратилди. Шундай қилиб, бу дунё биз ўсиб улғаядиган парваришхона, ниҳолхона, мактабдан бошқа нарса эмас. Демак, бу дунёдан ташқарида бизни камолотга эриштирадиган қандайдир макон бор; бу мактабнинг тайёрлов босқичларини ўтагач, биз абадий академияга борамиз. Буларнинг ростлигини ақл-идрокнинг ўзи айтиб туриби. Лекин бу нарса илоҳий ҳикматларда янада очиқ-роқ кўрсатилган.

3. Худонинг гаплари ^{дунёни} яратилган, ер буғдой, май ва мой ишлаб чиқариш учун, буларнинг ҳаммаси эса инсон учун яратилган. (Ос., II, 21, 22.) Демак, ҳамма нарса, ҳатто вақтнинг ўзи ҳам инсон туфайли мавжуд. Чунки олам ҳам белгиланган (худо томонидан) миқдорда кишилар яратилгунча яшайди, холос. (Апок., VI, 11.) Шу мақсад амалга оширилгац, осмон ва ер учун жой қолмайди, улар тугаб кетади (Апок., XX, 7). Чунки адолат ҳукм сурадиган бошқа осмон ва бошқа ер пайдо бўлади (Апок. XXI, I; 2, Пётр, III, 13). Нихоят, диний муқаддас китобда бу дунёдаги ҳаётга берилган таъриф ҳам, у дунёга тайёр-

гарлик кўришдан бошқа нарса эмаслигини кўрсатиб турибди. Чунки у китобда бу дуне ўткинчи, йўл, эшик, кутиш дейилган; инсонни эса ўзга юртлик, келгинди, ёлланган, бошқа шаҳарга ўтиб кетаётган доимий қаландарлар дейилган (Быт., XLVII, 9; Псал. XXXIX, 13; Иов., VII, 12; Лука, XII, 34).

4. Тажриба. 5. Буларнинг ҳаммасини бизга тажриба ва хаммага кўриниб турган умумии ахвол ўргатиб турибди. Ахир, биз абадий яшаш учун яратилган бўлсак хам (онадан) турилганларнинг қайси бири тирик қолди? Лекин биз абадий ҳаётга яратилганимиз учун хам бу дунёда фақат бир ўткинчи ҳолатида яшаймиз. Шунинг учун хам Йсо айтганки: «Огох бўлинглар, чунки, азоил қачон келишини ҳеч ким билмайди» (Матф., XXIV; 44). Шу сабабдан (бу хам бизга диний муқаддас китобдан маълум) худо Енохага ўхшаш баъзи етарли тайёргарлиги бўлган кишиларни ёшлигиданоқ бу дунёдан чақириб олади (Быт., V, 23, ер, Премудр., IV, 14). Нега худо ёмон нияти одамларни тезроқчақириб олмайди, сабр қиласди. Хусусан шунинг учунки, худо ҳеч кимни хам етарли тайёргарлик кўрмасдан, ўз гуноҳларига тавба қилмасдан вафот этишини истамайди (2 Петр., III, 9). Агар бирор кимса, худонинг сабри-тоқатини суистеъмол қиласа, худо уни гумдан килишни буоради.

Хулоса. 6. Шундай килиб, она корнидаги ҳаёт бу дунё-да яшаш учун тайёргарликдан иборат эканлиги қанчалик рост бўлса, бу дунёда яшаш хам абадий давом этадиган у дунёда яшаш учун тайёргарликдан иборат эканлиги шунчалик ростдир. Она корнида барча органлари яхши шаклланиб туғилган киши баҳтилдири, бу дунёдан пок ва баркамол имон билан кетаётган киши минг карра баҳтироқдир.

IV боб

АБАДИЙ ҲАЁТГА КЎРИЛАДИГАН ТАЙЁРГАРЛИК УЧ БОСҚИЧДАН ИБОРАТ: УЗИНИ ВА ТЕВАРАК-АТРОФДАГИ ОЛАМНИ БИЛИШ, ЎЗ-УЗИНИ БОШҚАРИШ ВА ХУДОНИ ТАНИШ¹.

Инсоннинг асл мақсадидан келиб инсоннинг асл мақсади худонинг марҳаматидан абадий баҳраманд бўлишдир. Бу ўткинчи дунёда яшашдан инсоннинг мақсади нима эканлиги худо инсонни яратиш олдидан ўтказган илохий кенгашда айтган сўзларидан кўриниб турпбди: «Инсонни, — деган эди худо, — ўзимизга ва ўз қиёфамизга ўхшатиб яратдик ва у денгизда яшайдиган балиқларга ҳам, осмонда учадиган

¹ Инсоннинг ўзини ва теварак-атрофдаги оламни билиши, ўз-узиня бошқариши ёки иккичи параграфда айтилганидек, «инсон бутун оламнинг бошқарувчиси» эканлиги худони таниш, шунингдек, «у дуиёга ҳозирлик кўриш» қақидаги христианча-илохий таълимот билан узвий равиша боғлиқ эмас.

кушларга хам, ер юзидағи ҳамма ҳайвонларга хам хукмронлик қилсин». (Быт. II, 1, 26.)

2. Бундап кўриниб турибдики, инсон ер юзидағи ҳаммажониворлар орасида:

• Ақл эгасидир.

II. Бошка мавжудотларга хукмронлик қилувчи мавжудотдир.

III. Яратувчисининг қиёфасини (образини) ва шод-хуррамлигини ифодаловчи мавжудотдир.

Инсоннинг бу учала хислати шундай бирлашиб кетганки, уларнинг бирортасидан хам воз кечиб бўлмайди, чунки ҳозирги ва келажак ҳаётнинг пойдевори шуларга асосланади.

Инсон акл эгасидир дейишишни маъноси ни-ма?

3. Ақлли мавжудот дейишишниң боисишиудаки, инсон ҳамма нарсани (оламни) текшириб ўрганади, нарсаларнинг ҳаммасига ном қўяди ва ҳисоблайди, яъни «Бытия китобида» айтилганидек, оламдаги ҳамма нарсаларни билиш, номларини айтиши ва тушуниш имкониятига эгадир. (II, 19). Еки Соломон таъкидлаб кўрсатганидек «Дунёнинг тузилишини, табиий ходиса (офат) ларнинг ҳаракатини, вақтнинг бошланиши, охири ва ўртасини; куннинг узайиши, қисқариши ва йил фаслларининг алмашинувини, йилларнинг такрорланиши ва юлдузларнинг ҳолатини; жони-ворларнинг табиати ва вахший ҳайвонларнинг ҳулқ-одатини; шамолнинг ҳаракати ва одамларнинг фикрини, ўсимликларнинг бир-биридан фарқи ва илдизларининг кучини; қисқачақилиб айтигандай яшириниб ётган ва кўриниб турган нарсаларнинг ҳаммасини билиб олиши керак. (Премудр., VII, 17 и пр.) Син Сихаров айтилганидек, на ғицик, на катта нарсаларнинг бирортасида хам бирор нарса ноаниқ бўлмаслиги учун касб-хунарни ўрганиш ва нутқ маданиятини эгаллаб олиш лозим» (Сир., V, 18). Аслини олганда ҳамма нарсанинг тузилиши (асослари)ни тушунган такдирдагина инсон—акл эгасидир, деган номга муносиб бўла олади.

4. Ҳамма нарсанинг хукмрони бўлиш—хар бир нарсани мақсадга мувофиқлаштириб, ундан ўз манфаати йўлида фойдаланиш демакдир, ҳамма жойда ўз қадр-қиммати ва фазилатларига муносиб бўлиш, ўз ўрнини билиш (яъни ёлғиз худони ва унинг фаришталарини ўзидан юқори қўйиш, ҳамкасларини ўзига тенг кўриш, бошқаларнинг ҳаммасини ўзидан паст тутиш), унга берилган ағзаликларнинг қадр-қимматига етиш; ҳеч бир мавжудотга, ҳатто ўз жисмига (танасига) хам хизмат қилмаслик; ҳамма нарсадан ўзи учун бемалол фойдаланиш, яъни ҳар бир нарсани қаерда, қачон, қандай қилиб ва қай даражада оқилона ишлатишни, ўз танасининг ҳаракатларига қаерда, қачон, қандай қилиб ва қай даражада йўл қўйишни, яқин қишиларига қаерда, қачон, қандай қилиб ва қай даражада ён босиши кераклигини яхши билиши лозим, қисқароқ қилиб айтинда ўзининг ва бошқаларнинг хатти-ҳаракатларини, шунингдек,

ички ва ташқи харакат ва таъсирни оқилона бошқара оладиган бўлиши керак.

Худонинг қиёфасидир (образидир), дейшиннг маъносин нима?

Бу уч хислат, биринчидан, таълим бериш орқали, иккинчидан яхшилик қилиш ва учинчидан, тақводорлик орқали амалга оширилади.

I. Илмий таълим.

II. Фазилат ёки ахлоқ.

III. Диндорлик ёки тақводорлик.

Илмий таълим — бутун оламни, санъат ва тилларни билиш демакдир; ахлоқ деганда фақат юзаки муомалагина эмас, балки чуқур ички эътиқод, ҳатти-харакатлар, орзу-истаклар ҳам назарда тутилади, тақводорлик зса худога сидқидилдан сифинишидир.

Бу дунёда инсоннинг бутун мөхияти шу уч хислатдан иборат; кишининг бошқа сифатлари иккинчи даражалидир.

Заарарли тўсиқдир. Кимки ортиқча ҳаракат қилиб, жон куйдириб, бу сифатларга қўйидаги нарсалар мисолида кўриш мумкин:

1. Соат.

Устидаги филофи, ҳайкал шаклидаги тасвиirlар, суратлар, олтин безаклар—буларнинг ҳаммаси кўшимча нарсалардир, чунки булар соатпи бир оз чиройлироқ кўрсатиши мумкин, лекин унинг моҳиятини (сифатини) ўзгартира олмайди. Агар бирор кўмса соатнинг тўғри юришидан кўра чиройли бўлиши маъқул деса, кулгига қолади, чунки у соатнинг нима учун зарурлигини тушумаган бўлур эди.)

2. От.

Отнинг кадр-киммати унинг кучи, ғайрати, чопкирлиги ва чавандознинг бир ишораси билан чопиб (йўртиб) кетишидадир. Отнинг осилиб турган ёки тугиб қўйилган думи, таралиб тикка турган ёли, олтindан ясалган юган-сувлиғи, кашталик ёпиги эгар-жабдуғи ва турли

абзаллари уни бир оз кўркамроқ кўрсатади, агар бирор кимса шу ташқи безакларигагина караб, отпинг қанақалигини аниқла-моқчи бўлса, уни нодон деб атаган бўлур эдилар.

Нихоят СОРЛИКНИНГ яхши бўлиши овқатни тузук ҳазм қилиш ва ички органларнинг нормал ишлашига боғлиқ. Юмшоқ жойда стиш, яхши кийипиш танқис овқатларни топиб ейиш соғлиқни яхшилашга ёрдам бермайдигина эмас, кўпинча соғлиққа заар келтиради. Шуннинг учун ҳам фойдали нарсаларга эмас, балки ёқимли нарсаларга кўпроқ эътибор берган киши ақлли иш қилмаган бўлиб чиқади. Одам бўламан деб, муҳим хислатларга эътибор бермай, зеб-зийнатларга берилиб кетган киши энг тубап хисобланади. Шуннинг учун ҳам ҳаётни эрмак, фойда келтирадиган бозор деб хисобловчилар илохий китобда нодоп ва гуноҳкорлар деб аталган, бундай кишилар худонинг даргоҳидан ва марҳаматидан четда қолади. (Премудр, XV, 12, 19).

9. Демак, шуни қатъий ёдда тутмоқ керакк, яхши фазилат ва тақводорликни эгаллашга қанчалик ҳаракат қилсан, инсоннинг асл мақсадига шунчалик яқинлашган бўламиз. Шунинг учун ҳам юқорида айтилган уч хислат инсон ҳаётидаги энг муҳим хисобланиши керак, бошқа нарсаларнинг ҳаммаси иккинчи даражали, халақит берадиган, ташқи безакдир.

V боб

ИЛМ, ФАЗИЛАТ ВА ТАҚВОДОРИКНИ ЭГАЛЛАШ ИМҚОНӢЯТЛАРИНИ БИЗГА ТАБИАТНИНГ ЎЗИ ИНҶОМ ЭТГАНІ.

Инсон табиати дастлаб пок бўлган, биз гуноҳкорликдан пок ҳолатни назарда тутмамиз ва инсон дастлабки пок ҳолатга қайтиши зарур деб хисоблаймиз. Людвиг Вивес шу маънода: «Христиан бўлиш — шайтон йўлдан оздирган кишининг асл табиии ҳолатга қайтиши, гёё онадан қайта туғилиш эмасми?» (Кн. I «О согласии, о иесогласии»)

¹ Айрим лаёқатлар (қобилият нишоналари) нинг туғма бўлиши масаласида Коменскийнинг фикрлари изчил эмас. Бу боб түгна идеялар масаласига бағишлиланган бўлса ҳам, 9-нчи параграфда Коменский Аристотелнинг инсон руҳи «Хали ҳсч ҳат битимаган тоза доскага ўхшайди, вахоланки унга ҳамма нарсанни ёзиш мумкин эди» деган ўхшатишга хайрихолик билдириб, унга асосланади. Шу бобнинг 10-нчи параграфида мияни, яъни «бу тафаккур устахонаси»ни «муҳр босиладиган ски кичкина хайкалчалар ясаладиган мумга» ўхшатишни Коменский «жуда ўринли» деб хисоблайди. Шунингдек, VI-бобнинг 5-нчи параграфига ҳам қаранг.

деган эди. Сенеканинг қўйидаги сўзларини ҳам худди шу маънода тушуммоқ лозим: «Табий холатга қайтиш ва инсон (Одам Ато ва Мома хаво) гуноҳ қилиб қўйгач, чиқариб юборилган жойга — жаннатга яна интилиш — донолик бўлур эди». У яна шундай деган эди: «Инсон — кам-кўстсиз эмас, лекин, У ўзининг ким зканлигини билиб, худонинг мархаматидан баҳраманд бўлишга интилиш учун пок холатга қайта олади. Нуқсони борлиги туфайли ҳеч ким чиқариб юборилган жойига қайтишга харакат қўлмайди («Письмо», 93).

**Бу нопокни ҳам
пок қила олади-
ган тангрининг
қудратидир.**

бир нарсани бекорга яратмайди, яъни у ҳар бир нарсани бирор мақсадни кўзлаб яратар экан, шу мақсадга эриштирадиган воситаларни ҳам мухайё килади. Шундай қилиб, мавжуд нарсаларнинг ҳаммаси нима учундир яратилган (бирор мақсадни кўзлаб яратилга) ва шу мақсадга эришиш учун барча зарур органлар ва ёрдамчи воситаларга эга ҳамда ўша мақсадга қараб маълум даражада интилади. Бу, яъни ўз мақсадига интилиш, монелик ва хошишга қарши эмас, балки ҳавас билан, табий завқ билан бўлади. агар бу интилиш сунъий равишда тўхтатиб қўйилса, азоб-уқубат ва ўлимга олиб келади. Демак, шубҳа йўқки, инсон нарсаларни билиш, яхшилик қилиш, худони хаддан ташқари се-БИШ (буни олдинги бобда ҳам кўриб ўтган эдик) га қодир бўлиб туғилган. Ҳар бир дараҳтнинг илдизи борлигига шубҳа бўлмаганидек, инсон табиатида ҳам бу уч хислат мавжудлигига ҳеч бир шубҳа бўлмаслиги керак.

**Ҳикмат инсонга
ато қилган доимий
хислатлар:**

3. Инсонда мавжуд бўлган донишмандлик, химмат ва дин асосларини бир кўздан кечирайлик. Шунда Сирахнинг ҳикмат инсонга ато қилган доимий хислатлар ҳакидаги гапини ҳам аниқроқ тушуниш мумкрш бўлади. (Сир. I, 14). Шундагина, инсоннинг қанчалик оқилона яратилганини билиш мумкин.

**1. Нарсаларни
билиш қобилияти.
Бу худо инсонни
ўзига ўхшатиб
яратганидан ҳам
аниқ қўриниб ту-
риди.**

биийки, бу хислат маълум даражада инсонга ҳам хосдир. Нега, шундай бўлмас экан? Уткир ақл эгаси бўлган инсон шарсимон ойна сингари, шубҳасиз, оламда содир бўлаётган воқеаларнинг марказида туради. Хонанинг ўртасига осиб қўйилган шарсимон

2. Шунингдек, «Табиат» деганда умумип илохий тақдир ёки ҳар бир жониворнинг кисмати нимабўлса шуни рўёбга чиқара оладиган тангрининг қудрати ҳам назарда тутилади. Зеро, тангрининг донолиги ҳам шундаки, у ҳеч

мақсадни кўзлаб яратар экан, шу мақсадга эриштирадиган воситаларни ҳам мухайё килади. Шундай қилиб, мавжуд нарсаларнинг ҳаммаси нима учундир яратилган (бирор мақсадни кўзлаб яратилга) ва шу мақсадга эришиш учун барча зарур органлар ва ёрдамчи воситаларга эга ҳамда ўша мақсадга қараб маълум даражада интилади. Бу, яъни ўз мақсадига интилиш, монелик ва хошишга қарши эмас, балки ҳавас билан, табий завқ билан бўлади. агар бу интилиш сунъий равишда тўхтатиб қўйилса, азоб-уқубат ва ўлимга олиб келади. Демак, шубҳа йўқки, инсон нарсаларни билиш, яхшилик қилиш, худони хаддан ташқари се-БИШ (буни олдинги бобда ҳам кўриб ўтган эдик) га қодир бўлиб туғилган. Ҳар бир дараҳтнинг илдизи борлигига шубҳа бўлмаганидек, инсон табиатида ҳам бу уч хислат мавжудлигига ҳеч бир шубҳа бўлмаслиги керак.

3. Инсонда мавжуд бўлган донишмандлик, химмат ва дин асосларини бир кўздан кечирайлик. Шунда Сирахнинг ҳикмат инсонга ато қилган доимий хислатлар ҳакидаги гапини ҳам аниқроқ тушуниш мумкрш бўлади. (Сир. I, 14). Шундагина, инсоннинг қанчалик оқилона яратилганини билиш мумкин.

4. Ҳар бир инсон худонинг зоти-зурриёти, қиёфаси бўлгани учун ҳам нарсаларни билиб олишга қодир бўлиб туғилади. Агар у худо зотидан эканлиги аниқ бўлса, унда яратганинг айrim хислатлари бўлмоғи зарур, акс холда у худонинг қиёфаси бўла олмайди. Ҳамма нарсани билиш хислати худонинг энг муҳим фазилатларидан бири бўлгани учун, та-

ойна атрофидаги нарсаларнинг ҳаммасини ўзида акс эттиради. Шунингдек, инсон ақли ҳам фақат кўриниб турган нарсаларнига эмас балки олдин бўлиб ўтган ва узоқда жойлашган нарса-воқеаларни ҳам қамраб олади, юксакликларга кўтарилади, сирни ҳам пайқайди, яшириб қўйилган нарсани ҳам топади, хатто ақл бовар қўлмайдиган нарсаларни ҳам билиб олишга уринади, демак, инсон оқли чексиз ва бепоёндир. Агар инсон ер юзида минг йил умр кўрса ҳам, шу минг йил давомида ҳам узлуксиз қандайдир янгиликларни ўрганар, ниманидир билиб олган бўлар эди; шундан сўнг ҳам инсонда бошқа нарсаларни идрок қилиш имконияти мавжуд бўлур эди. Тубсиз нарса сингари, инсон онгининг қабул қилиш, билиш имкониятлари ҳам чексиздир. Бизнинг жуда кичкина гавдамизнинг сезиш доираси унча катта эмас, овозимиз салгина узоққа боради, кўзимиз осмон гумбази тагидаги нарсаларнинг кўради, лекин ақлни осмон гумбази билан ҳам, унинг нариги ёғи билан ҳам қатъий чегаралаб бўлмайди. Ақл осмондан ҳам юқори кўтарила олади, тубсиз нарсалардан ҳам пастга туша олади, башарти бу нарсалап ўзўзидан минг карра баланд ёки пастда бўлса ҳам ақл кўз очиб юмгунча етиб боради. Ақл ҳамма нарсага қодир эмас дея оламизми? Ақл ҳамма нарсани қамраб олмайди дея оламизми?

о. Файлусуфлар инсонни микрокосм (кичик олам) деб атадилар; инсон тўрт томонда ястаниб ётган бутун олам (макрокосм) ни ўзида мажассамлаштирган. Бунга биз кейинроқ тўхталамиз. Шундай қилиб оламини акс эттирадиган инсон ақли (онги) ни урурлик билан ёки дон билан таққослаш жуда ўринли бўлур эди, чунки урурликда дараҳт ёки ўсимликнинг шаклини куриб бўлмаса ҳам, аслида дараҳт ёки ўсимлик тушунчаси унда мавжуддир. Урурлик экилгач, пастга майда илдизлар отади ва юқорига қараб ўсади, тана ва шохчалар чиқаради, барг ёйиб гуллайди ва ҳосил беради, чунки бу урурликка хос бўлган табии хислатлардир. Демак, бирор фазилатни ўйлаб чиқариб уни инсонга зўрма-зўраки ёшиширишнинг ҳеч зарурати ўйқ, балки инсонда мавжуд бўлган хислатларни аниқламоқ ва ўстироқ, уларнинг аҳамиятини кўрсатмоқ лозим. Шунинг учун ҳам Пифагор қўйида гапларни кўп тақрорлар эди; ҳамма нарсани билиш инсон табиатига жуда хосдир агар ети ёшлик боладан философияга оид ҳамма масалалар оқилона сўралса, бола ҳамма саволларга жавоб бериши мумкин, чунки ақл-идроп ҳамма нарсани қамраб олишга қодир. Эндиликда эса, яъни инсон гуноҳ қилиб қўйгандан сўнг ақл ўз-ўзидан хиралашиб, чалкашиб қолган, у ўзига кела олмай гориби, ақлни ўстириши лозим бўлган кимсалар эса, аксинча уни баттар хиралаштириб қўймоқдалар.

6. Инсонда, ақлнинг (руҳнинг) бу хислатлари-мавжудлиги. Сезгиларнинг дан ташқари кўриш, эштиши, хид билиш таъм ва тери сезгилари мавжуд. Бу органлар воситасида инсон руҳи ташқи оламдаги ҳамма нарсани текшириб

ўрганади, демак, бирор нарса ҳам (у қаерда бўлишдан катъи назар) ақл доирасидан четда қолмайди. Таши оламдаги ҳар бир нарсани ё куриш, ё эшиши, ё ҳидлаш еки еб таъмини билиш, ё ушлаб куриш (сезиш) ва натижада ҳар бир нарсанинг моҳияти ва сифатини аниқлаш мумкин, демак, сезги ва ақл эгаси бўлган инсон оламдаги нарсаларнинг ҳаммасини билиб олиши мумкин¹.

7. Шунингдек, инсон табиатан ҳамма вақт ниманидир билишга, ўранишга интилади, ҳаракат қилади, бу йўлда инсон ҳатто қийинчиликлардан ҳам қайтмайди (қўрқмайди).

Бу хислат кичик болалик давридаёқ бевосита намоён бўлиб, бутун умр бўйи давом этади. Бирор билан сухбатлашишни, бирор нарсани бориб кўришни, бирор янгилик яратишни ким истамайди, дейсиз? Ҳар куни бирор жойга бориш, дилкаш киши билан сухбатлашиш, хасратини унга айтишдан ҳар ким ҳам ҳузур олади. Шуини хеч қачон унумаслик керакки, кўз доимо кўришни, қулоқ эшиши, терилар эса сезишни, ақл эса билишни қўмсаб турди, тирик одам учун қимирламаслик ва бекорчиликдан кўра қийинроқ нарса йўқ. Ҳатто жохил одамлар ҳам буюк олимларга сукланиб (таажубланиб) қарайди, шунинг ўзиёқ ҳатто уларда ҳам ниманидир билишга табиий интилиш зўр эканлигини кўрсатмайдими? Агар қўлларидан келса, улар ҳам қашфиётлар яратган, янгиликлар очган бўлур эдилар, бундай қилишга қурби етмаганидан улар афсусланади ва ўзидан қобилиятлироқ, устунроқ турадиган кишиларни ҳурматлади.

8. Автодидактларнинг² тажрибаси шуни яққол

Шунинг учун кўрсатиб турибдики, инсон табиатга эргашиш ҳам кўп одамлар билан ҳамма нарсани билиб олиши мумкин. ташки олами Уқитувчилари бўлмаса ҳам баъзилари муста- мустақил равишда чил ўқиб-ўрганиб ёки Бернград айтганидек ҳар томонлама би- ўрмонларда сайр қилиб ва фикр юритиб, қат- либ оладилар.

тиқ қўйл ўқитувчидан таълим олганлардан кўра ҳам кўпроқ нарсани билиб олганлар. Бу ҳол ҳақиқатан ҳам инсонда чироқ ҳам, пилик ҳам, мой ҳам, чақмоқтош ва бошқа зарур асбобларнинг ҳаммаси ҳам борлигидан далолат бермайдими? Инсон фақат чақмоқдан учқун чиқариб, шамчироқни ёқса бўлгани, у ўзини ва буюк олами худо қандай ажойиб қилиб яратганини (ҳамма нарса миқдори, узун-қисқалиги, оғир-енгиллигига қараб, тартибга солиб қўйилганини) кўра олади. Кишининг ўз қўлидаги (қалбидаги) шамчироқ ёнмасдан, унинг

¹ Бу ерда Коменский олами билиш масаласида сенсуалистик таълимот (манбаларнинг) аҳамиятини тўла равишда баён этади. Бу таълимотга кўра, инсон сезгилар воситаси билан ташки олами билиб олади. Я. А. Коменский «Буюк дидактика»ни ёзишдан олдин Бэкоининг сенсуалистик таълимоти билан танишган эди, шунинг учун ҳам у бу масалада Бэкоининг фикрларига жуда яқинлашиб келади.

² Автодидакт — ўз-ўзидан ўрганган еки ўқиган одам. (грекча — αυτός ўзи, διδάσκω — ўрганиш, ўқиш).

ёнидан бошқа кишилар қилган шамчироқ кўтариб ўтиб кетаётган пайтдаги ахволини бир тасаввур қилинг: бундай кишининг ахволи қоронги авахтага қамаб қўйилган кишининг атрофидан машъял ёқиб олиб ўтганга ўхшайди; албатта, қамоқхонанинг тешикларидан ичкарига машъалнинг ёруғлиги унча-мунча тушиб туриши мумкин, лекин у аваҳтанинг ичини равшан қила олмайди. Сенека айтган қўйидаги гаплар ҳам худди шунга ўхшаб кетади: «Ҳамма фанларни ўрганиш имкониятини табиат бизга инъом этган, лекин, худо доно муаллим сингари яширини ётган лаёқатларимизни руёбга чиқаради». (0 благод, IV. 6)

Инсон ақли:

- 1) ерга,
- 2) боққа,
- 3) хат битилмаган доскага ўхшай.

9. Инсон ақли таккосланадиган нарсалар ҳам буни кўрсатиб турибди. Диний муқаддас китобда инсон қалби кўпинча ер билан қиёс қилинади, зотан ерга экилган ҳар турли уруғлик ҳам униб чикмайдими? Ёки боғда ҳар хил ўтлар, гуллар ва хушбўй ўсимликлар ўстириш мумкин эмасми? Агар боғбон доно ва харакатчан бўлса, албатта, мумкин. Ўсимликлар қанчалик хилма-хил бўлса, боф шунчалик гўзл, хушбўй ва унда ҳузур қилиб ҳордиқ чиқариш мумкин бўлади. Аристотель (Арастун) инсон руҳини хеч ҳат битилмаган доскага ўхшатади, вахолапки унга истаган нарсани ёзиш мумкин эди. Демак тоза доскага билимдон ёзувчи ўзи хоҳлаган нарсани ёзиши ёки рассом истаган суратини чизиши мумкин бўлганидек, ўқитиши санъатини яхши билган киши инсон онгина хоҳлаганича ривожлантириши мумкин. Амалда шундай бўлмаётган экан, чин гапни айтганда, бу ерда айбоскада эмас (баъзан, мабодо, доска ғадир-бутир чиқиб қолмаса) балки ҳат битаётган ёки сурат чизаётган кишидадир. Булас ўртасидаги фарқ шунда бўлиши мумкин, чизиқни досканинг фақат четигача чизиб бориши мумкин, вахоланки инсон онгига чексиз равишда ёзиш ва чизиши мумкин, чунки (юқорида айтганимиздек) ақл бепоёндир.

4. Ақл — иста-

ганча муҳр борсиш мумкин бўлган мумга ўхшайди.

10. Инсон мияси (бу фикрлар устахонаси) муҳр босиш еки турли шакллар ясаш мумкин бўлган мумга жуда ўхшайди. Мумни истаган шаклга киритиш, ундал бирор фигурани ясаш ва уни бузиб бошқа истаган фигурани қайта ясаш мумкин бўлганидек, ипсон мияси ҳам барча нарсаларнинг образини, бутун олами акс эттира олади. Бу ўхшатиш инсон тафаккури ва билими нималарга қодир эканлигини ҳам яхши ифодалайди. Кўз кўрган, қулоқ эшишган, хидлаб, еб ёки ушлаб кўрилган ҳамма нарсаларнинг изи, образи мияда сакланади, ҳатто бу нарсалар биздан узоқлаштирилса ҳам (агар эътиборсизлик қилинган бўлмаса) унинг образи миямизда колади, колмаслиги мумкин ҳам эмас. Масалан, агар бирор кишини кўрган ёки у билан сухбатлашган бўлсак, ёки бирор жойга сайр қилиб боргандга тог, дарё, дала, ўрмон, шахар ва шунга ўхшаш нарсаларни кўрган бўлсак ёки бирор вақт момақалдироқнинг гулдирашини, музика овозини бирор кимсанинг нутқини тинглаган бўл-

сак, ёки китобнинг бирор жойини диққат билан ўқиган бўлсак ва ѡқазолар—буларнинг барчаси миямизда акс этади ва хар сафар эслаганимизда ўша нарса кўз ўнгимизда тургандек, қулогимизга эштилаётгандек, таъми ёки хиди келиб тургандек хотира мизда қайта тикланади. Миямиз баъзи таассуротларни бошкаларга нисбатан ажратиброк, аникроқ, пухтароқ қабул қиласа хам, лекин бу нарсанинг ҳар бири у ёки бу даражада идрок этилади, тасаввур қилинади ва хотирада сақланади.

Миямизнинг илрорк этиш қобилияти — худони роматидир.

11. Кичкинагина мияни неча миллионлаб образларни идрок эта оладиган қилиб яратган худонинг қудратига тан беришимиз керак. Чупки ҳар биримиз (айниқса, илм-фан ахллари) шунча йиллар давомида қанча-қанча нарсани кўрганмиз, эшитганмиз, ўқиганмиз, еганмиз, тажрбада ўтказиб, фикр юритганмиз, ҳаётда зарур (керак) бўлгани учун уларни эслаб қолганмиз, буларнинг ҳаммаси, албатта, мияда сақланади; булар қачонлардир кўрилган, зшилган, китобда ўқилган ва хоказо нарсаларнинг образларидир, мияда тўплланган бу образларнинг сони миллион-миллионлардан ҳам ортиқ ва улар чексиз равишда кўпайиб боради, чунки биз ҳар куни қандайдир бирор янгиликни (янги нарсани) кўрамиз, эшитамиз, ўқиймиз, текшириб биламиз ва хоказо.

Лекин шуларнинг ҳаммаси мияга сифади. Бу, худой-таоллонинг каромати, ақл бовар қилмайдиган донолик-ку! Соломон (Сулеймон) ҳамма дарёлар денгизга бориб қўйилаётганини, денгиз эса тўлиб-тошиб кетмаётганини қўриб, хайратда қолган эди (Эккл., 1,7). Миямизнинг тубсиз эканлиги кимни ажаблантprmайди, ахир у ҳамма нарсани ўз ичига сифидиради ва қайта тиклай олади, лекин ҳеч қачон тўлиб-тошиб кетмайди, камайиб ҳам қолмайли! Шундай килиб, инсон ақли аслида ташқи оламдан ҳам буюкроқдир, чунки бирор нарсани ўз ичига жойлаштирадиган буюм жойлашадиган нарсадан каттароқ бўлиши зарур.

12. Ниҳоят, инсон ақленини кўз ёки ойнага тақкослаш жуда ўринли бўлур эди. Чунки ойна олдига нимани қўйисак ҳам ва қўйилган буюм қанақа шаклда ва рангда бўлишидан қатъи назар, унинг аниқ тасвири акс этади. Албатта буюмни қоронги вактда ойна қаршиига қўйиш, ёки ойнанинг орқа томонига қўйиш бундан мустаснодир, ёки буюм ойнадан ҳаддан ташқари узоқ жойга қўйилса, ёки буюмни кимирлатиб, ойнада акс этишига ҳалақит берилса, ёки хиралаштирилса — албатта бундай пайтлардаги тасвир аниқ (яхши) чиқмайди. Аммо бу ерда гап табиий равища ойдинда, буюм ойна олдига тўғри қўйилган ҳолат ҳақида бораётир. Маълумки, бирор буюмни кўриш учун кўзни мажбуран очиш ва қарашга ҳеч бир зарурият йўқ, чунки кўз табиатан, ўз-ўзидан ёруғликка қараб очилади (интилади) ва ҳамма нарсани кўради (фақат кўзга қўриниб турган буюмлар жуда кўплик қилиб, идрокни хиралаштириб қўймаса, бўлгани), лекин кўз, ҳеч қачон қўриб тўймайди. Худди шунга ўх-

шаш ақл (онгимиз) ҳам оламдаги нарсаларни бишлишга муштоқ бўлиб туради, онгимиз, табиатан, ўзи ҳамма нарсани сезиш, идрок қилиш, хотирада сақлаб қолишга мойил; кўп нарсани бирдан ўргатиб қўйилмаса ёки нарсалар кетма-кет ва изчилик билан идрок этилса, у ҳеч қачон толиқмайди.

13. Хушахлоқлилик инсон табиатига хос эканлигини хатто бутпарастлар ҳам тушунар эди. Тўғри улар бундан ташқари, худой-таолло ато этган ва мангу ҳаёт учун берилган бошка бирор

рўшнолик, ишончлироқ йўлбошли борлигини билмас эдилар, лекин улар анча-мунча уриниб, табиий ёруғликнинг ўша шуъласиди ҳам ўзларига машъяллар ясад олганлар. Масалан, Цицеонрон бундай деган эди: «Инсон руҳида табиатан яхшилик қилишга мойиллик мавжуд; агар бу фазилатнинг ўсишига имкон берилганда эди табиатнинг ўзи бизни баҳтли ҳаётга элтган бўлур эди» (бир оз бўрттириб юборилган!). Ваҳоланки, фақат инсонги на она қорнида парвариш олиб дунёга келади, туғилади, лекин инсон доим бузуқ муҳитда яшайди, гёё инсон гўдаклик давриданоқ, деярли она сути эмиш билан бирга хатоликка йўл қўя бошлиди (Туск, 3). Лекин айрим хушахлоқлик фазилатлари инсон табиатида мавжуд эканлигидан қўйидаги икки нарса далолат беради: биринчидан, ҳар қандай киши ҳам гармониядан завқ олади ва иккинчидан, инсон ички жихатдан ҳам, ташқи томондан ҳам гармониядан бошқа нарса эмас.¹

14. Инсоннинг хушбичимлик (гармония) дан завқланиши ва унга астойдил интилиши ҳаммага маълум. Чиройли одампи, хушбичим отни, ажойиб ҳайкални, яхши суратпи қўриб, ким завқ олмайдидейсиз? Нега шундай? Шу буюмдаги ранглар ва кисмларнинг бир-бирига уйғунлигидан эмасмикин? Қўриб, кўзимиз қувонишининг табиий боиси ҳам шунда. Шунингдек, музика оҳангини ким севмайди дейсиз? Ва нега шундай?

Хусусан, товушларнинг бир-бирига уйғунлигидан юнан оҳангни, дан ёқимли оҳанг хосил бўлади. Мазали қимазали овқат, либ тайёрланган овқатни ким ёқтирмайди? Бу мұтталиллик ва ҳаштто хушфөъллик. Нинг сабаби таъм берадиган моддаларнинг меъёрда бўлишидадир. Ўртача иссиқ-совуқликни, нормал дам олиш ва ҳаракат қилишни ҳар ким ҳам хуш кўради. Нега шундай? Табиатдаги барча мўътадил нарсалар самарали яхши эканлиги ва номўтадил нарсалар заарарли ва ҳалокатга олиб келиши мумкин бўлгани учун эмасмикан? Шунингдек, биз кишиларни ҳам хушфөъллиги, хушмуомалалиги учун яхши

¹ Бу ва кейнинг параграфларда «гармония» сўзини Коменский, кадимги юонон файласуфлари сингари, оламдаги нарса ва ходиса элементларининг бир-бирига уйғун, мувофиқ ва мос келиши, эстетик завқ берадиган хушбичимлилик маъносида ишлатади. Музика (саводи)даги гармонияни ифодалаш учун Коменский лотипча «consonantia» (оҳангдор) терминидан фойдаланган.

кўрамиз (хатто қўрс кишиларнинг хам хушфеъл одамларга хаваси келади, лекин улар «ножёя қилиқларни йўқотишига қурбимиз етмайди» деб хушмуомала бўлишига унча интилмайдилар ҳам). Хўш, нега хар ким, ўзидаги яхши хислатларнинг қадрига етмайди? Инсон табиатида гармония мавжудлигини тушунмасак, демак, биз кўзи очиқ кўрлар эканмиз.

2. Ҳар кимда ҳам гармония мавжул: а) танасида

15. Шунингдек, инсоннинг ўзида (танасида ҳам, руҳида ҳам) гармония мавжуд. Зеро коинотнинг ўзи ҳам сон-саноқсиз қисмлардан мөхирона ясалган буюк соат механизмига ўхшайди, харакатнинг узлуксизлиги ва гармония учун ундаги қисмларнинг бири иккинчисига мувофиқдир. Инсон ҳам худди шунга ўхшайди. Нихоят даражада маҳорат билан яратилган инсон танасини юрак харакатга келтиради. Юрак харакат ва ҳаёт манбаидир. Бошқа органлар ҳам юрак ёрдамида ишлади. Мия тана харакатни бошқарувчи кучдир. У, фидирек тортиб ва бўшатиб турадиган ипга ўхшаш нервлар ёрдамида турили органлар харакатини тартибга солади. Ички ва ташқи органлар фаолиятинг хилма-хиллиги харакатларнинг мутаносиблигига боғлиқ.

б) руҳида

16. Шунга ўхшаш, руҳий харакатларда, асосан, айланувчи фидирек — иродадир; иродани харакатга келтирувчи, бошқарувчи восита (ричаг) хоҳиш ва ишқибозликдир. Бирор хатти-харакатнинг воқе бўлиши ёки бўлмаслиги ақлга боғлиқ, чунки нимани, қаерда, қай даражада бажариш ёки бажармаслик зарурлиги ақл билан ўлчаниб аниқланади. Колган бошқа руҳий харакатлар упча мухим ҳисобланмайди ва ўз-ӯзидан бажарилаверади. Бундан келиб чиқадиган хулоса шуки, агар хоҳиш ва ишқибозликка берилиб кетилмаса ва ақл орзу-хавасларни тартибга (меъёрга) солиб турса, гармония ва фазилатларнинг ўйғуналиги, яъни (актив) харакат билан пассив ҳолатларнинг мувофиқлиги ҳосил бўлади.

Бузилган гармонияни кайта тиклаш мумкин.

17. Демак, инсонда ҳақиқатан ҳам гармония мавжуд. Биз яхши соат ёки яхши музика асбобини, агар у бузилган ёки тори узилган бўлса улоқтириб ташламаймиз, чунки букдай асбоб ёки соатни созлаш, тузатиш мумкин. Шунингдек, гуноҳкорлик туфайли хато йўлга кирган одамни ҳам, худонинг хоҳиши билан, маълум тарбиявий воситалар қўллаб, тузатиш мумкин.

Инсонда тақвони мавжудлигини куйидагилар исботлайди:

1. Худонинг мөхити.

— 1. Бу фикрнинг сунъий ва ўйдирма эканлиги аниқ. Лекин бу ўйдирма фикр воситасида инсоннинг ўсиш ва таълим олиш қобилиятлари чексиз эканлиги хакида жуда тиyrak, қувноқ ва тўғриғоз баён қилинади. Коменский асарнинг бошқа жойларida ҳам ўз фикрларини исботлаш учун илоҳий китобдан ва қадимги замон авторларидан далиллар келтиради.

бу — ҳаммага хос ўзгармас қонундир (Сир., XIII, 19). Худодан бошқа хеч нарса инсонга ўхшамагани учун ҳам (худо инсонни ўзига ўхшатиб яратган) инсон, ўзини яратганни ихтиёр этади, унга интилади, фақат, инсон худонинг ким эканлигини яхши билса, бўлгани.

19. Маъжусийлар хатто худо сўзини айтишга ўргатилмаган бўлсалар ҳам, фақат табиат таъзамма тугма фуратда иззат қиласиди. Сирида улар худо бор деган фикрга келганлар, буттарга сажда қилиб, худоларини жуда иззат қилишни хурмат қилганлар (қайси худони ва қандай қилиб иззат қилишни билмасалар ҳам). Аристотель бундай деган эди: «Хамма одамлар ҳам худо борлигини билади, ҳар ким ҳам бирор илоҳий нарсага эътиқод қиласиди» («О небе», кн. I, гл. 3). А. Сенека айтганидек: «худоларни иззат қилиш — аввало, уларга ишониш (эътиқот қилиш), қудратига ва шафқатига тан бериш демакдир, чунки усиз хеч нарса содир бўлмайди; худо оламни, коипотни яратган ва уни бошқаради, одамларга ғамхўрлик қиласиди» (Письмо, 96). Ҳаворийлар ҳақиқати китобда («Апостол»да) айтгилгани хикматли сўз ҳам шунга жуда ўхшайди: «Худой-таоллонинг даргоҳидан баҳраманд бўламан деган киши, худо борлигини тан олиб, уни излагани худо ҳам тақдирлашига ионномоги лозим» (Евр. XI, 6).

20. Платон (Афлотуб) бундай деган эди: «Худо энг юксак эзгуликдир, у ҳар қанақа субстанция ва табиатдан юқори туради; ҳамма нарса унга караб интилади» (Платон, в письме).

Цицерон ҳам «тақводорликка ўргатадиган биринчи муаллим — худодир» (I, Кн., «О природе богов»), дейиш билан юқоридаги фикрни тасдиқлайди. Шунинг учун ҳам, Лактаний ибораси билан айтганда, биз инсонни яратган худога, тоат-ибодат килиш учун туғилғанмиз, худони таниб олишимиз, унга эргашибимиз лозим (Кн. 4, гл. 28). Тақводорлик бизни худога яқинлаштиради (бунинг учун худодан миннатдор бўлишимиз керак, дин яъни religio) деган сўз ҳам шундан олинган.

Инсоннинг гуноҳкорлиги туфайли худога интилиш хислати мутлақо ийуколиб кетмайди. Шунингдек, бу ўз ҳолига қўйилса, хеч қаҷон турни қайтиб кела олмайди. Лекин худонинг меҳри шафқати ва сўзи кимнинг қалбиди қайта ёритса, унда худога интилиш янада кучаяди. Давид (Довуд алайхиссалом) худой-таоллога хитоб қилиб: «Самода менинг сендан бошқа кимим бор! Ерда ҳам фи. крв ёдимда ўзингсан. Танам ва юрагим дармонизлашади. Ҳудо — юрагимнинг таянчи, тақдири — азалимдир» (Псал. I, XXII, 25, 26), деган эди.

Демак, тақвадорликка интилишга тұсқынлық килиши—инсоғизлилдер.

22. Биз инсонни гунохкорлик ҳолатидан құтқарыш воситалари туғрисида фикр юритар эканмиз, мавжуд нопокликни хадеб таъна қылавериш ярамайды, чунки бундай қилиш худойтаоллонинг хошиши ва донолигига шак келтириш бўлур эди. Гунохкорлиги учун Навуходоносолдан инсоний ақл-идрок кетиб, ваҳшийлик унинг бутун вужудини қоплаб олган пайтда хам, агар у яратганга сириниб, худой-таоллонинг амрини бажо келтирса, хар холда унга ақл-идрок, ҳатто, подшолик мартабасини хам кайтариш имконияти сақланган эди. (Дан, IV, 23). Шунингдек, инсон хам гёй жаннатдан томири билан суғуриб олиб, чиқариб ташланган дараҳтга ўхшайди, уни қайта экиб, суғорилса, худонинг шафқати билан күёш нурлари ерни қиздирса, у яна ўсиб кетиши мумкин. Ҳатто инсон гунох қилгач, ўлим хукми эълон қилингандан кейин хам худо бизга баҳт (хузур-ҳаловат) ато этишга розилик бериб, қалбимизга янгидан меҳр-шафқат нишонасини солмадими? Ахир, гунохкор бандаларини нопокликдан нутқариш учун худойтаолло ўз фарзандини (Исони — М. О. инсонлар ҳузурига юбормадими?

Путурдан кетган Одам-Ато Исога қарши қуролланмаса хам бўлади.

23. Инсоннинг гунохкорлиги ҳақида хар доим шов-шув қиласыз-у, лекин унинг қайта тирилиши ҳақида лом-лим демаймиз, бу, динсизлик ва ноумидликдир. Путурдан кетган Одам Атонинг инсонда қолдирган таъсирини тан оламиз-у, лекин янги Одам-Ато — Исонинг таъсирини ўрганмаймиз. Тўғри, «Апостол» барча қайта тирилганлар номидан: «Исо мадад бергани учун мен хамма нарсага қодирман» (Филипп, IV,13), деган эди. Тол ёки тёрн (мевасининг ранги олхўрига ўхшаган бута ўсимлик) ёки бошқа бирор дараҳтга пайванд қилинган қаламча кўкариб хосил бериши мумкин экан, нега энди илдизнинг ўзиға пайванд қилинса (искана пайванд қилинса) ўсиб, хосил бермасин? «Апостол»да (ҳаворийлар китобида) келтирилган далилни бунга бир таққослаб кўрайлик-чи (Римл, XI,20): «Агар худойтаолло ўз фарзандини (Исони — М. О.) инсонлар ҳузури-қаришга қодир бўлса (Матф, III,9), нега энди худонинг фарзанди бўлиб яратилган, Исо фарзандим деб хисоблаган, тангрининг раҳм-шафқати туфайлп пок ҳолатга қайтарилган инсонни яхши ишларга ундей олмасин?»

Худонинг даргоҳи кенг, у меҳр-шафқатини инсондан аямайди. Агар инсон Исоға ихлос қўйиб, худой-таоллонинг фарзанди эканлигини билса, агар биз, инсон — авлод-аждоди билан жаннатда яшашга муносиб эмас десак, у ҳолда нега Исо (Христос) болаларни «жаннатнинг гуллари» деб атаган? Еки унинг жаннатга бораман деган киши болалар билан боладек муомала қилсан (Матф, XVIII,3), деган гапларини қандай тушумоқ керак? Нега ҳаворийлар китобида («Апостол»да) хрис-

тианларнинг боласи (гарчанд боланинг ота-онасидан биттаси диндор бўлса ҳам) жаннатидир ва улар нопок эмас (I Коринф, VII, 14) деб хисобланади? Ҳатто ашаддий гунохкорлар ҳақида гап боргандан ҳам «Апостол» бундай дейди: «Сизларнинг ҳам баъзиларнинг худди шундай эдингиз, лекин сиз жаннат сувида чўмидингиз, дилингиз равшан бўлди. Исо пайғамбар сизларни худо номидан ёрлақади» (I Коринф, VI, II). Шунинг учун хам биз христиан болалари (путурдан кетган Одам-Атонинг аждодлари эмас, балки Исонинг муридлари, худой-таоллонинг зоти-зурриёти, пайғамбаримизнинг укалари ва сингиллари) таълим олишиша тақвадорликни эгаллаши керак, деган талабни қўйисак, бу талабни бажариш мумкин эмас, дея оладиган киши топилармikan? Ахир, биз ёввойи зайдун дараҳтидан мева олмоқчи эмасмиз, лекин умр дараҳтига пайванд қилинган қаламчаларни парвариши қилсак, ўсиб хосил беради.

25. **Демак, нопоклик (гунохкорлик) инсоннинг камолотга эришишига тұсқынлық қилиши қишин, ундан кўра, худо ҳоҳласа, инсон учун донолик, хушфөйллик ва муқаддаслик (тақвадорлик) фазилатларини эгаллаб олиш табиййорқ, осонроқдир. Ахир, хар қандай нарса ўзининг асл холатига осонлик билан қайта келиши мумкин. Илохий китобда хам шу нарса таъкидлаб ўтилган. «Донишмандликни севган ва уни эгаллаб олишга харакат қилган киши ўз мақсадига эришади; донишмандлик уни излаганлардан олдинроқ йўлгачиқиб туради. Эрталабдан уни излаганлар чарчамайди хам, чунки у, зшик олдида турган бўлади» (Премурд, VI, 13,14). Венециялик шоир Горацийнинг қуйидаги сўзлари ҳаммага маълум: «Агар киши таълимни қунт билан факат эшишиб олган тақдирда ҳам қалби юмшамайдиган қўрс одам топилмаса керак!» (Гораций, Посл, I, 39 — 40).**

VI боб

ИНСОН БЎЛИШ УЧУН КИШИ БИЛИМ ОЛИШИ ЗАРУР.

Уруғлик — ме-ва деган сўз эмас. 1. Илм, ахлоқ, тақвадорликни эгаллаш имкониятларини, олдинги бобда кўриб ўтганимиздек, бизга табиатнинг ўзи инъом этган, лекин бу ҳали илм, фазилат ва тоқвадорлик эгаллаб олинди, деган сўз эмас. Бу хислатлар ибодат қилиш, ўқиши, фаолият натижасида қўлга киритилади. Шунинг учун хам кимдир, иноон — ўқишига қобилиятли мавжудот, деб жуда тўғри таърифланган эди, чунки ўқитилемаса, хеч ким ҳақиқий инсон бўла олмайди.

**Инсонда билим
эгаллаш қобиля-
ти мавжуд, лекин
уҳали билим эмас.**

2. Ҳақиқий билиш тўғрисида гап борадиган бўлса, ёлғиз худонинг ўзи ҳамма нарсани бир қарагандаёқ кўриб, билиб олади. Инсон билан фариштага чексизлик ва мангулук сингари бу хислат берилмади, чунки бу фазилатлар худой-таоллонинг ўзигагина хосдир. Фаришталар ва одамларга ўткир ақл берилди, ақл ёрдамида улар илоҳий нарсаларни ва натижада билим хазиналарини эгаллаб олишлари мумкип. Шунинг учун, фаришталар ҳам инсон сингари сезиб биладилар (I Петр, 1. 12; Эфес., III, 10; I Царств., XXII, 20; Иова, 1,6), уларнинг билимларн ҳам инсонники сингари тажрибага асосланади, деган фикр мавжуд.

**Инсон бўлиш
учун киши билим
олиши зарур, буни
қўйидагилар мисе-
лида кўриш мум-
кин:**
**1. (Инсондан) бош-
қа нарсалар ва жо-
ниворлар.**

ларни бўлаклаб, пардозлаб териб чиқилган тақдирдагина улардан шу мақсадларда фойдаланиш мумкин. Шунингдек безак учун ишлатиладиган марварид донаси ва қамматбаҳо тошларга ҳам аввало ишлов берилади, пардозланади, силлиқланади. Инсоннинг муҳим эҳтиёжлари учун ишлатиладиган металлар ҳам аввало қазиб чиқарилади, эритилади, тозаланади, турли қолипда қўйилади ва болға билан ясалади. Шундай қилинмаса, унинг ердаги балчиқдан фарқи кам бўлади. Инсон ўсимликлардан озиқ-овқат, ичимлик, дори-дармон сифатида фойдаланади, лекин унинг учун турли ўтлар ва дон экинларини экиш, чопиқ қилиш, ўриб олиш, янчиш, ун қилиб тортиш, туйиб майдалаш лозим, дараҳтларни эса — экиб кўкартириш, буташ, тагига гўнг солиш, мевасини йиғишириб олиш, қуёшга ёйиб қуритиш... керак, агар улардан дори-дармон ёки қурилиш материали сифатида фойдаланилайдиган бўлса, янада кўпроқ ишлов бериш зарур бўлади. Турлк ҳаракатлар қилишга қодир бўлган тирик жониворлар гўё ўз-ўзидан ҳамма ишни бажариб кетаверишлари лозим эди-ку. Лекин инсон биз учун яратилган бу хайвонлардан фойдаланиш учун, аввало уларни маълум бир ишни бажаришга ўргатиши лозим бўлади. Масалан, от ўз табиатига кўра (табиатан) ҳарбий ишда, хўқиз — ер хайдашда, эшак — оғир юкларни кўтаришда, ит — ов қилиш ва ўй-жойларни қўриқлашда, лочин ва қарчиғай — кушлэрни овлашда фойдаланилади. Шунга камрамасдан, бу жониворларни машқ қилдириб, шу ишларни бажаришга ўргатилмаса, уларнинг фойдаси жуда кам тегади.

2. **Инсоннинг
тавза тузилиши.**
2. Ҳақиқий билиш тўғрисида гап борадиган бўлди, инсон секин-аста ўтиришни, тикка туришни, юришни, ишлатиш учун қўйл ҳаракатларини ўрганиб олади. Демак, зарур тайёргарлик машқлари ўтказилмаса, инсон руҳи қандай қилиб ўз-ўзидан камолотга эриша олсин? Шунинг учун ҳам ҳамма нарсалар ва жониворлар учун бир хил қонуният мавжуд: улар ҳам нарсадан бошланади, уларнинг моҳияти ҳам, ҳаракатлари ҳам секин-аста камолотга эриша боради, Ахир, камолот жихатидаи худога яқин турадиган фаришталар ҳам, олдинроқ кўриб ўтганимиздек, бошда жуда оз нарсани билган, лекин секин-аста ажойиб илоҳий хикматни ўргана бориб, камолотга эришгап.

3. **Хатто инсон
жаннатда яшаган
вактида ҳам машқ
килиб ўрганиши
лозим бўлган экан,
демак: эндиликда
гуноҳкорлик (но-
доклик) пайтида
бу нарса жуда
ҳам зарур.**

5. Шунингдек, маълумки, инсон пок ҳолатда яшаган вақтида ҳам жаннатда мактаб мавжуд бўлиб, у, бу мактабда секин-аста камолотга эришиши мумкин эди. Туғри, жаннатда яратилган кишилар туғилган пайтиданоқ юришни ҳам, гаплашишини ҳам, фикрлашни ҳам билгандар. Лекин Мома-ҳавонинг илон билан қилган сұхбатидан шу нарса маълумки, одамлар парсаларнинг хусусиятларини тўлиқ билмаганлар ва уни тажрибадан ўрганиб олганлар. Агар Мома-ҳавонинг тажрибаси кўпроқ бўлганда эди, у илон билан бундай осонгина гаплашавермаган бўлур эди, чунки у илон гапира олмаслигини ва, демак, у алданаётганлигини сезган бўлур яди. Эндиликда эса, яъни гуноҳкорлик ҳолатида инсон билим олиш учун ўқиши (ўрганиши) жуда ҳам зарур. Чунки, инсон туғилганида унинг ақли силлиқ доска сингари тоза бўлади, у гапиришни ҳам билмайди, бошқаларнинг гапини ҳам тушунмайди, бирор ишни қила олмайди ҳам: буларнинг ҳаммасини ўрганнаб олиши зарур. Бинобарин, биз буларнинг ҳаммасини жуда катта қийинчилик билан ўрганиб оламиз, чунад нарсаларнинг моҳияти қоронилашган ва тиллар аралашиб кеттан, Бирор кимса, илм-фан йўлида қадимги ва ҳозирги тилларда ёзилган турли манбалардан фойдаланмоқчи бўлса, у бир тилни эмас, балки бир неча тилларни билиши зарур: бунинг устига она тиллар ҳам жуда чалкашиб кетган ва ўз-ўзидан ҳеч нарсани билиб бўлмайди.

6. Шундай ҳоллар ҳам бўлганки, айрим болаларни ёшлиқда ёввойи хайвоилар олиб қетиб қолган, ёввойи хайвонлар орасида ўсган болалар деярли шу хайвонларга ўхшаб қолган. Агар бундай болалар кейинроқ яна одамлар орасига тушиб қолган бўлмаса, уларнинг овози ҳам, қўй, оёқ ҳаракатлари ҳам ваҳший ҳайвонларнидан фарқ қилмаган. Фактларга мурожаат этайлик.

1540 йилда бўлса керак, ўрмонлар орасида жойлашган гессен қишилоқларидан бирида ота-онасшинг эътиборсизлиги натижасида уч ёшлик ўғил бола йўқолади. Орадан бир неча йиллар ўтгач, дехқонлардан бири бўрилар галасида бўрига ўҳшамайдиган, яъни тўрт оёқли, лекин юзи одамга ўҳшаган қандайдир бир хайвонни кўриб қолади. Бу ҳақда гап тарқалгач, шу ернинг бошлиғи овчиларга ўша «хайвон»ни тирик тутиб олишни буюради. Уни тутиб олиб, бошлиқ хузурига келтирадилар ва сўнгра ландграф Касселскийга олиб борадилар. Князниң ҳовлисига келтирилгач, у ечилиб кочади, скамейкалар тагига бекиниб, жонжакҳди билан бўрига ўҳшаб «ув»лай бошлади. Князь уни одамлар орасида асрарни буюради. У секин-аста кўлга ўргана бошлади, сўнгра ўрнидан туришни, икки оёқлаб юришни ва ниҳоят гапиришни ўрганиб олди, инсон қиёфасига кирди. Шундан сўнг у ўзини бўрилар олиб кетиб, эмизиб катта килганини ва сўнгра бўрилар билан ов қилганини гапириб берган. М. Дрессер қадимги ва янги тарбия ҳақидаги китобида ана шу воқеа тафсилотини ёзган. Камерарий («Горы», т. I, гл. 75) ҳам бу воқеани златиб ўтади ва шунга жуда ўҳшаб кетадиган бошқа бир воқеани ҳам келтиради. А. Гуларцийнинг («Чудеса нашего века» асарида) ёзишича, 1563 йилда Франциянинг бир неча номдор кишилари овга чиқиб, ўн икки бўрини ўлдирадилар ва ўшанда яланғоч, терилари сарғайиб, жунлари пахмайиб кетган етти ёшлар чамасидаги бир ўғил болани ҳам тўрга тушириб, ушлаб оладилар. Боланиң тирноқлари бургутникига ўҳшаб қайрилиб кетган эди. Бола гапиришни билмас, балки нималардир демоқчи бўлиб тўнғиллар эди. Уни қалъага злтиб, оёқ-қўлларини зўрга кишанлаб олдилар, чунки у вахшийлашиб қолган здм. Лекин у бир неча кун очликдан қийналгач, юввош бўлиб қолди ва етти ойдан сўнг гапиришни ҳам ўрганиб олди. Одамларга кўрсатиш учун уни шаҳарма-шаҳар олиб гориб, катта фойда ҳам олдилар. Ниҳоят, бир камбағал аёл уни кўриб ўз боласи эканлигини таниб ҳам олади. Демак, Платоннинг асарида (кн-б, «О законах») айтилган қўйидаги гаплар ҳақиқатдир: «Инсон, тўғри тарбияланса энг беозор, энг художўй мавжудотdir: агар инсон тарбия кўрмаса ёки ёмон тарбия олса, ер юзидаги хайвонлар орасида энг вахшийси бўлиб етишади».

7. Умуман шуни айтиш керакки, билим олиш хамма учун зарур. Агар биз одамларнинг хислати турлича эканлигига бир назар солсак, уларнинг билим ва тарбия олишлари зарурлигини тушуниб олган бўлур эдик. Ахир зеҳни past одамлардан бу нуқсонни ўқотиш учун уларни кўпроқ ўқитиш зарур десак, ким бу фикрнинг тўғрилигига шубха қилиши мумкин? Аммо, ростини айтигандан истеъоддли кишиларни ўқитиш ва тарбиялаш ундан кўра ҳам заруроқ, чунки ўткир ақл бирор фойдали иш билан банд бўлмаса,

куруқ бекорчи бўлиб қолади ва кишини халокатга олиб келади.

Тупроқ унумдор бўлса, тёрн ва қушқўнмас (тиканли ёввойи ўсимлик) жуда кўп ўсади. Шунингдек, зеҳни ўткир киши донишмандлик ва яхши фазилатларни ўргана бормаса, унинг ақли қуруқ орзуладилар билан банд бўлади. Масалан, юриб турган тегирмон тошига ғалла солиб турдилмаса, у бир-бирига сийқаланиб, тошнинг гарди чиқа бошлади, ҳатто айрим жойлари ўйилиб зарарланади, гижирлаб, чарс-чурс қилиб учқун чиқаради. Худди шунга ўҳшаб, ўткир ақл ҳам бирор муҳим ишга қаратилмаса, ҳеч нарсага арзимайдиган, қуруқ ва зарарли парсаларга берилиб кетади ва халокатга олиб келади.

8. *Бой кишилар донишманд бўлмаса, кепак еб қорни тўйган чўчқадан фарқ қилмайди, шунингдек, камбағалнинг ақли бўлмаса, у оғир юкларни ташийдиган эшакдан нима билан фарқ қиласди?* Киши қадди-қомати келишган, гўзл бўлса-ю, ўзи жохил бўлса, у, патлари чиройли тўтиқўшга ёки кимдир жуда тўғри айтигандек, қўрғошиндан ясалган, қилич солиб қўйилган олтин филофга ўҳшамайдими?

9. *Қачонлардир одамларни бошқаришни зарур бўладиган кишилар, яъни подшолар, князлар, магистрлар, черков пастирлари ва олимлар шуни унутмаслигп керакки, йўл бошловчига — кўз, таржимонга — тил, карнайга — овоз, қиличга — тир қанчалик зарур бўлса, уларга ҳам аввало донишмандликни билиб олиш шунчалик зарур. Худди шунингдек, бўйсунувчиларни ҳам ўқитиш, маърифатли қилиш лозим, чунки улар мажбур бўлгани ва иложи йўклигидан эмас, балки ўз ҳохиши билан, тартибни сақлаш зарурлигини тушуниб, доно хукмдорларга оқилона итоат этишини билиб олсинлар. Ахир, онгли мавжудотни қўрқитиш, қамаш, калтаклаш йўли билан эмас, балки ақл билан бўйсундириш керак. Онгли равишда итоат қилинмаётган экан, демак, бўйсунувчилар худонинг зоти зурриёти номига доғ туширмоқдалар ва одамлар ўртасидаги муносабатлар, ҳозиргига ўҳшаб, зўравонлик ва тартибсизликлардан иборат бўлади.*

10. *Демак, инсон бўлиб түғилганларнинг ҳамаси ҳеч шубҳасиз, одам бўлиши учун ва актасносиз ҳамма олиши керак синча ёввоии ҳаивон, вахший маҳлук, тепсанбранмас аҳмок бўлиб қолмаслиги учун билим олиши зарур. Бошқалардан устунроқ бўлишнинг сири ҳам кўпроқ ўқиб ўрганишдадир. Демак, бу бобни Примурд китобидан олинган қўйидаги сўзлар билан хulosаласак бўлади: «Донишмандлик ва насиҳатни назар-писанд қилмайдиган киши — баҳтсиздир, бундай киши мақсадига ҳам эриша олмайди, унинг меҳнати ҳам зое кетади, бирорга фойдаси ҳам тегмайди» (Примурд., III, 12).*

ИНСОНГА ИЛМ БЕРИШНИ БОЛАЛИК ЧОРИДАН
БОШЛАМОҚ КЕРАК. УҚИТИШ, ФАҚАТ ЁШЛИҚ
ЙИЛЛАРИДАГИНА САМАРАЛИ БУЛАДИ.

Инсон дарахтга шайди 1. Бу соҳада инсон билан дараҳт бир-бирига ўхшайди. Ҳар холда мевали дараҳт (олма, нок, анжир, ток) лар қаровсиз қолдирилган тақдирда хам ўсиши мумкин, лекин бундай холатда ўсимлик ёвойилашиб, мевасининг таъми бузилади, мазали ва ширин мева олиш учун эса тажрибали боғбон кўчат ўтқазиши, суғориб, дараҳт тагига ишлов бериши, уни бутаб туриши зарур. Бошқа мавжудотлар сингари инсон хам ўзи ўсиб улғайиши мумкин, лекин, ҳар холда унга донишмандлик, хушахлоқлик ва тақводорлик қаламчалари авайлаб пайванд қилинмаса, у онгли, доно, хушахлоқ ва тақводор мавжудот бўла олмайди. Дараҳт кўчатини ёшлиқ пайтида пайванд қилиш лозимлигини унутмаслик керак.

Инсонга илм беришни болалик чоридан оощдамок керак: сабаби: 1. Умр боқий эмас. 2. Инсонда бунинг учун олтита асос бор. Биринчиси, умр боқий эмас, хаёт билан вқдолашибашга тўғри келади. лекин қаерда ва қачонлигини Ҳеч ким билмайди. Аммо, зарур тайёргарлик кўрмасдан оламдан ўтиш катта хатолик бўлур эдик, сўнгра уни тузатиб хам бўлмайди. Шубҳасиз, хаёт шунинг учун берилганки, инсон ҳудонинг марҳаматига сазовор бўлади, ёки абадий унинг ғазабига учрайди. Бола она қорнида шаклланиб, туғилган пайтда мабодо унинг бирор аъзоси кам ёки ортиқ бўлса, демак, у, бутун умр бўйи шу нуқсон билан хаёт кечиради. Биз хаёт пайтилизда рухимиз худонинг ҳақ зканлигини танийди ва у билан Оирлашиб учун ҳозирлик кўради, мабодо бирор кимса тириклигига бунга эриша олмаса, вафот этгач бунинг учун, ҳатто имкон ҳам, вақт ҳам бўлмайди. Бундай жуда муҳим нарса ҳақида гап бораётгани учун ҳам имиллаш ярамайди, токи ҳеч ким фафлатда қолмасин.

2. Яшаш учун инсонавало хаёт-лиши керак. 3. Ҳатто тўсатдан ўлим хавфи бўлмаса ҳам, кишининг узоқ умр кўришга ишончи комил бўлса ҳам, барибир ўқишини иложи борича ёшлиқда, эртароқ бошлаш зарур, чунки инсон ўқиш учун яшамайди, балки хаёт кечириш учун ўқийди. Шунинг учун ҳам ёшларни хаётга эртароқ тайёрлаш лозим, токи яшашни билиб олмасданоқ ўқишини тўхтатиб кўйишга тўрри келмасин. Бундан ташқари, башарти бирор бутун ҳаётини илмга бағишиламоқчи бўлса, шуни унутмаслиги лозимки, олмадаги нарсалар чексиз хилма-хил қилиб яратилган ва шунчалик битмас-тугамаски, агар киши Нестордек узоқ умр кўрганда ҳам уларни ўрганиб охирига ета олмаган бўлур эди. У, илоҳии хикматнинг хуфия ётган хазиналарини ҳамма жойдан топа ол-

ган ва баҳтли турмуш кечириш учун бу воситаларни ишга солган бўлур эди. Демак, инсоннинг олами билиш қобилиятини ёшлиқдан ўстирмоқ лозим, чунки у умр бўйи кўп нарсаларни билиб олиши, синааб кўриши ва бажариши зарур.

4. Ҳамма мавжудотлар ёшлиқда эгилувчан бўлиб, уларни истаган шаклга киритиш мумкин: ўсиб улғайгач, уларни ўзгартириш қийин бўлади. Юмшоқ мумни ясад бошқа шаклга киритиш унча қийин эмас, лекин мум қотиб қолган бўлса ясаган пайтда майдаланиб кетади. Ниҳонли экиш, кўчат қилиб бошқа жойга ўтқазиш, буташ, истаган томонга букиш мумкин: лекин у ўсиб катта дараҳт бўлгач, бундай қилиб бўлмайди. Үқ-ёй ясамоқчи бўлган киши ўсиб турган ёш новдани кесиб олиши лозим: эски, қуриб қолган серкўз ёғочни букиб бўлмайди. Янги тухум бостирилса, жўжа очиб чиқади, эскириб колган тухумдан жўжа чиқмайди. Чайқовчи семиртириб сотиш учун отни, дехқон қўш ҳайдашга ўргатиш учун хўқизни, овчи -- овқилишга ўргатиш учун ит ва қарчифайни, шунингдек, қизиқчи -- ўйинга ўргатиш учун айиқни, ишқибоз одам гап ўргатиш учун зағизғон, қарға, тўтини ёшлиқдан парвариш килади: чунки ёш молни семиртириш, қуш ва бошқа жониворларни ёшлиқда турли ишларни бажаришга ўргатиш осон бўлади: кекса жониворларни ўргатмоқчи бўлган кишининг меҳнати зое кетади.

5. Юқорида айтилган гаплар инсонга хам тўла тааллуқлидир. Сезги органлари орқали нарсаларнинг образини акс эттирадиган инсон мияни мумга ўхшаб, ёшлиқ пайтида юмшоқ, тоза бўлиб, ҳар нарсанни тез идрок этади: сўнгра мия секин-аста қота бошлайди, бирор нарсанни эсда қолдириш, тажрибадан кўрибтурганимиздек, борган сари қийинлаша боради. Цицеро ниң «Болалар жуда кўп нарсаларни тезда ўрганиб олади» деган машхур ибораси шунга асосланган. Демак, фақат болалик чорида, мускуллар хали унча қотиб қолмаган пайтда қўлни ва бошқа органларни касб-хунар ёки бирор бошқа ишни бажаришга ўргатиш осон. Хаттотлик, рассомлик, тикувчилик, темирчилик, музикачилик сингари бирор касбни яхши ўрганаман деган киши ёшлиқдан, яни хаёли кучли, бармоқлари юмшоқ пайтидан бу иш билан шуғулланиши керак, акс холда ҳар қанча уринса ҳам уни згаллай олмайди. Шунингдек, тақводорликни хам ёшлиқдан ҳар кимнинг қалбига сингдирис бориш лозим. Хушахлоқликни ҳар томонлама ўстирмоқчи бўлсак, бу ишни ёшлиқ даврида бошлаш лозим. Фалсафапи чуқур ўрганаман деган киши илҳоми тўлиб-тошган, ақли ўтқир, хотираси кучли пайтда, яни ёшлиқда бу ишга меҳр қўйиши зарур. «Элементларни (асосий қоида, бошланғич маълумот) ўрганмокчи бўлган кекса одам ўзига ярошмаган, кулгили ишга қўйл урган бўлур эди; ёшлиқда ўқиб ўрганиш, кексаликда эса унинг хузурини кўриш лозим», дегап зди Сенека (Письмо, 36).

4. Инсоннинг ўсиб улғайиши учун жуда кўп вақт берилган ва бу вақтни (ёшлик даврини) бекорга ўтказмаслик керак.

5. Инсоннинг ўсиб улғайиши учун жуда кўп вақт берилган ва бу вақтни (ёшлик даврини) бекорга ўтказмаслик керак.

6. Инсон билим олсин деб узоқ давом этадиган ёшлик йиллари яратилди, бу даврда кишининг қўлидан бошқа иш келмагани учун хам у фақат билим олишга қунт қилсин. Чунки, ҳақиқатда хам отхўқиз, фил ва бошқа ҳайвонлар (ҳар қанча гавдаси катта бўлса хам) бир-икки йил ичиди ўсиб камолотга етади; фақат инсоннингга ўсиш даври йигирма ёки ўттиз йил давом этади. Агар бирор кимса буни тасодифий ҳол ёки унча аҳамиятга молик эмас, дегудек бўлса, у ўзининг нодонлигини ошкор этган бўлур эди. Наҳотки, худо бошқа жоноворларнинг ўсиб катта бўлишк учун зарур бўладиган вақтни тўрри белгилаб бергану, факат оламнинг ҳукмрони бўлган инсоннинг ўсиб-улғайиши учун янглишиб, бирор мақсадсиз вақтни кўп ажратиб юборган бўлса? Бундан кўра, худо табиатга ён бериб, инсоннинг ўсиб-улғайишини секинлаштириш билан одамнинг билим олиши учун имконият яратган деб ўйлаш тўғрироқ бўлмасми кан? Ахир табиат бир неча ойдаёт одамдан кўра каттароқ нарсаларни хам осонгина яратади-ку. Демак, бундан шундай хулоса келиб чиқадики, худой-таолло инсоннинг ўсиб-улғайиши учун атайлаб кўп вақт бераб бизга мурувват кўрсатди, илмларни ўрганиб олишимиз учун имконият яратди, ёшлик йилларида киши иқтисодий ва сиёсий фаолиятга қобил бўлмаса ҳам бу даврда ўқиб, билим олиб турмушга (хатто мангу хаётга) яхшироқ, пухтароқ тайёрланишига имкон берди.

7. Фақат ёшлик даврида ўрганиб олинган нарсагина узоқ ва мустаҳкам эсда сақланади. Бу фикри юқорида келтирилган мисоллар ҳам тасдиқлайди. Янги идишга нима солинган бўлса, хатто идиш синганда ҳам, ўша нарсанинг

ҳиди унда сақланади. Нихолнинг юқорига, пастга, атрофга қараб ўстган новдалари, агар у кесиб олиниаса, юз йил ўтса хам тураверади. Жун дастлаб қанақа бүёққа бўялса, ўша рангини доимо сақлайди, уни қайтадан бўяб бўлмайди. Гилдиракнинг ёғоч тугини қотиб қолгач, уни қайта тўғрилаш асло мумкин бўлмай қолади. Шунга уҳшаб, кишининг дастлабки таассуротлари ҳам мустаҳкам эсда қолади, дастлабки таассуротни унтиши ҳодисаси инсон ҳаётидаги жуда камдан-кам учрайди. Шунинг учун бўлмени ёшликлда ҳақиқий донишмандлик коидаларига биноан ўрганиш жуда ҳам тўғридир.

8. Ниҳоят, инсон гўдаклик пайтиданоқ тўғри тарбияланиши зарур, бунга эътиборсизлик қилиш жуда хатарли оқибатларга олиб келади.

Чунки ташқи сезги органлари ишлай бошлагач, инсон руҳи тинч тура олмайди: ёйдали бирор иш билан шурулланади, ёки ёмон кишилар таъсирида бирор бўлмарур, хатто зарарли нарсага берилиб кетади. Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, ёшликлда ўрганган одатдан воз кечиш ё жуда қийин бў-

лади ёки мутлақо мумкин бўлмайди. Дунё ёвузиликлар билан тўла, хатто ҳукуматлар хам, черков ахлари хам бу оғатни тугатишига ожизлик килаётир, натижада ёвузилик илдизларини суруриб ташлаш учун ханузгача тузукроқ бир харакат ҳам қилинмаётир.

Хулоса. 9. Шундай қилиб, ҳар ким ўз боласининг баҳтли бўлишини, сиесий ва диний муассасаларнинг бошлиқлари эса барчанинг фаровонлигини истар экан, демак, кишиларни билимдон, хушахлоқ ва тақводор қилиб ўстириш учун хамма ўз вақтида зарур чора-тадбирлар кўриши, бу илохий дараҳтни вақтида экиб кўкартириши, бутаб ва сугориб парвариш қилиши лозим.

VIII боб

УСПИРИНЛАР БИРГА УҚИШЛАРИ ҚЕРАҚ, БУНИНГ УЧУН ЭСА МАКТАБЛАР ЗАРУР.

Болаларни тарбиялаш **аслида** ота-оналарнинг вазифаси.

1. Жаннат гуллари хисобланган христиан ёшлилари ўрмондаги дараҳтлар сингари ўз-ўзидан ўсавермайди, балки улар катталарнинг ёрдамига муҳтож. Шундай экан, ёшларга рамхўрлик қилиш кимнинг вазифаси эканлигини ҳам апик қилиб кўрсатиш лозим. Бу иш аслида ҳаммадан кўра ота-онанинг зимиасига юқлатилади, чунки болага ҳаёт баҳт этгап ота билап она унга донолик, хушахлоқлик ва тақводорликни ҳам ўрратиши лозим. Худой-таолло айтганидек, Авраам учун бу иш оддий бир табиий одат эди: «Уз ўрилларига ва уйидагиларига ўзидан кейин ҳам ҳақиқат ва адолат учун худой-таоллонинг йўлидан четга чикмасликни васият қилсин деб мен уни танладим» (Быт, XVIII, 19). Худо ота-оналарни шунга даъват этади: «Менинг васиятларимни болаларингга уқтириб, уйда ҳам, йўлда ҳам, ухлашга ётаётганингда ҳам, уйқудан турганингда ҳам шу ҳақда гапир» (Второз., VI, 7). Худо Хаворий тили билан айтганки: «Оталар ўз болангизнинг ғашини келтирманг, балки уларни ўқишига, художўйликка ўргатиб, тарбияланг» (Эфес, VI, 4).

2. Лекин ота-оналар хар хил бўлгани ва уларнинг касби турли-туманлиги сабабли ўз болалини тарбиялай олиш қўлидан келадиган ёкни ишдан сўнг етарли вақт топиб бола тарбияси билан шуруллана оладиган ота-оналар жуда кам топилади. Шунинг учун хам неча асрлардан бўён кўпчилик оилалар ўз болаларини билимли, оғир табиатли маҳсус кишиларга бериб ўқитиб келмоқдалар. Ёшларни тарбияловчи биндаи кишилар одатда устоз, тарбиячи, муаллим, профессор деб атаб келинади, болаларни тўплаб бирга машғулот ўтказиладиган

жойни эса мактаб, ўкув юрти, аудитория, коллегия, гимназия, академия ва ҳоказо деб юритилади.

Мактабларнинг 3. Иосиф Флавийнинг кўрсатишича бу-
пайдо оу рунги замонда бирнинчи мактабни патриарх
кўпайиши.

С ИМ очган ва кейинчалик уни яхудий мак-
таби деб атаганлар.¹ Халдейда, айниқса Ва-
вилонда мактаблар кўп бўлиб, уларда турли фанлар, шунинг-
дек астрономия ҳам ўқитилгани хаммага маълум. Кенинчалик
(Нав уходоносор замонида) Даниил ва унинг шериклари,
шунингдек, Мисрда Моисей ҳам ана шу халдея² илм-
ларини ўрганганлар (Дан., 1,20; Деян., VII, 22).

Исройл шаҳарларида, худонинг хохиши билан, синагога деб
аталган мактаблар пайдо бўлади, уларда қонун ўргатилган.
Бу мактаблар Исо пайғамбар замонида ҳам мавжуд бўлиб,
Исо ва унинг издошлари (хаворийлари)нинг насиҳатларини кенг
ёйиш билан шўҳрат қозонди. Мактаблар очишни Мисрдиклар-
дан греклар ўрганиб олди ва греклардан эса римликлар урга-
ниши: христианлик кенг ёйилгач, тақводор князь ва епископ-
ларнинг сезигириги, ғамхўрлиги туфайли бу яхши одатии рим-
ликлар империянинг ҳамма ерида жорий этдилар. Тарихдап
маълумки, Карл Великий (Буюк Карл) бирор мажусий
ҳалқни бўйсундириши билан дархол епископ ва ўқитувчилар
тайинлаб, у ерда ибодатхона ва мактаблар қурдирган. Бошқа
христиан императорлари, подио, князь ва давлат бошчила-
ри ҳам упдан намуна олдилар, иатижада мактаблар сони
шунчалик кўпайиб кетдики, хатто уларни саиаб чиқиш ҳам
қийинлашиб қолди.

Ниҳоят, ҳамма мактаб очиш зарур, бу-
нигъ сабаби: 4. Ҳар бир христиандавлати бу муқаддас одат-
ни сақлаб қолиш билангина чекланмаслиги,
балқп янада кенг кўламда давом эттириши
лозим, токи, одам яшайдиган ҳар бир обод
жойда (пойтахтда ҳам, шахарда ҳам, қишлоқ-
тўплаб ўқитиш) тарбиялаш учун мактаблар
бўлсин.

Бунинг сабаби:
1. Ҳар ишнинг тартиб қондасига
риоя килиш лозим.
хар хил хунармандларга мурожаат этиши
мумкин бўлса, нега энди болаларни тарбиялаш масаласнда ҳам
шу тартибга риоя килиш мумкин бўлмасин? Үн керак бўлса—
тегирмопчига; гўшт керак бўлса—қассобга; ичимлик зарур бўл-
са — дўкондорга, кийим-кечак зарур бўлса — тикувчига, оёқ ки-

Таврот китобидап олиигай афсонадир.

² Ҳалдейлар. Сими қабиласидаги ҳалқ бўлиб, вавилонликларга итоат этар
эди. «Халдэя» сўзи астрономиядан билимдонлиги туфайли машҳур бўлган ва-
вилонлик коҳиниларнинг (жерецларнинг) турдос номи бўлиб қолди.

йими керак бўлса—косибга; уй қуриш, омоч, калит каби нарсалар
керак бўлса дурадгор, фишт терувчи, темирчи, чилангар каби уст-
таларга мурожаат этилади. Бундан ташқари катта ёшдаги ки-
шиларга илохий васиятларни ўргатиш учун ибодатхоналар
мавжуд; даъволи масалаларни судда кўриш учун, ҳалқни тўп-
лаш ва уни зарур гаплардан хабардор қилиш учун суд ва ЙИРИН
ўтказиладиган жойлар бор. Шундай экан, ёшларни ўқитиш учун
мактаблар очиш нега мумкин эмас? Ахир ҳатто деҳқонлар ҳам
ҳар бири чўчқа ва сигирларини ўзи бўқмайди, балки подачига
бериб боқтиради, иатижада деҳқон ўзининг бошқа пшларинн
бажариш имкониятига эга бўлади. Бир киши ҳамма нарсага
югуравермасдан фақат бир иш билан машғул бўлади, бу эса
мехнатни ва вақтни тежашнинг жуда муҳим усулидир, шундай
килган тақдирдагина бир киши кўпчиликка, кўпчилик эса бир
кишига фойда келтира олади.

6. Йиккинчидан, эҳтиёж. Ота-опаларнинг баъ-
зиларигина ўз боласини ўқита олиш кобилик-
тига эга бўлгани ва бу ишга керагича вақт ажратади
гандарни жуда кам топилгапи учун айрим кишилар фақат муал-
лимлик касбинигина танлаб, болаларни ўқитиш иши билан шу-
ғулланиши ва шу йўл билан жамоадаги ҳамма кишиларнинг ўз
боласини ўқитишга бўлган эҳтиёжи қондирилмоғи лозим.

7. Агар ўз боласипи ўқитиш ва тарбиялаш қў-
3. Болалар бир- лидан келадиган ота-оналар топилиб қолган
биридан урнак олади тақдирда ҳам «ешларнинг жуда купини бир
жойга тўплаб ўқитиш яхшироқ бўлур эди,
чунки тузукроқ боланинг ўқиши бошқаларига намуна ва турт-
ки бўлади, иатижада ўқитиш иши самарали ва унумли бўлади.
Агар бирор ишни буюрсангиз бола уни хафсала билан ба-
риш, кўпчилик кетаётган томонга қараб юриш, олдин кетаётган
кишининг изидан бориш, орқадан келаётган кишини етказмас-
ликка харакат қилиш одати мутлақ табиий холат-ку.

«Чопқир от молхондан чиқади кишинаб,
Лозимдир бошқа отларга етишмок қувлаб».

Айниқса инсон ёшлик даврида эшитганидан кўра кўрган нар-
сасидан кўпроқ таъсирланади ва кўрганларига тақлид килади.
Агар бирор ишни буюрсангиз бола уни хафсала билан ба-
жармайди, агар бирор ишни болага кўрсатиб бажарсангиз,
унга шу ишни бажаришни буюрмасангиз ҳам у сизга эргашиб
бажараверади.

8. Ниҳоят, ўсиб кўпаядиган нарсалар табиатда
кўпинча маълум бир жойга тўпланган. Маса-
лан, урмонда жуда кўп дараҳтлар усади, ўт-
лар далаларда кўкаради, балиқлар сувда ур-
чиб кўпаяди, металлар ер остида жойлашган бўлади. Агар ўр-
монда қарагай, кедр ёки дуб дараҳтлари ўсиб турган бўлса,
одатда бу дараҳтларнинг сони жуда тез кўпайиб кетади; бошқа

турдаги дараҳтлар эса бу жойда унча яхши ривожланмайды. Олтин моддасига жуда бой бўлган тупроқнинг таркибида бошқа металлар унчалик кўп бўлмайды. Аммо бу ҳақиқат инсон танасига кўпроқ тааллуклидир: танадаги ҳар бир аъзо албатта, истеъмол қилинган озуқанинг бир қисмини ўзига қабул килиб олиши керак; лекин ҳар бир орган ўзига керакли овқатни ажратиб олиб ва ўзи қайта ишлаб озиқланмайды, балки гавданинг айрим махсус органлари овқатни қабул қилиб олади, илитади, ҳазм қилади ва ниҳоят ҳазм қилинган холида бошқа органларга тарқатиб беради. Шу тариқа ошқозон суюқлик ишлаб чиқарди, жигар-қон тайёрлаб беради, юрак-ҳаёт руҳини, мия-жоннинг руҳини тайёрлаб чиқарди: тайёрланган бу нарсалар гавданинг барча органларига тарқалади ва тананинг тириклиги шуларга боғлиқ бўлади.¹ Шундай экан, нега энди устахоналар — қасб-ҳунарни, ибодатхоналар — тақводорликни, суд қиласидан жойлар — адолатни ҳимоя қилишини ўргатгани сингари мактаблар донишмандлик нурларини яратиб, уни соф сақлаб кишилик жамияти орасига тарқатиши мумкин эмас?

5. Санъат намуни бу ҳолатни механистик санъат соҳасида ҳам кўриш мумкин. Масалан, боғбон ўрмон ёки чакалакзордан ўтаётганида кўчат қилиб экишга яроқли ниҳолни учратиб қолса, уни тўғри келган жойга экиб кетавермайды, балки уни ковлаб олиб мевазор боққа элтиб экади ва бошқа кўчатлар қатори уни ҳам парвариш қиласиди. Шунга ўхшаш, ейиш учун балиқчилик билан шуғулланган киши катта ховуз куриб, у ерда минглаб балиқлар яшаб кўпайиши учун имконият яратади. Мевазор боғ канчалик катта бўлса, дараҳтлар шунчалик яйраб ўсади, шунингдек, ҳовуз қанчалик улкан бўлса, балиқлар шуичалик катта бўлади. Демак, балиқлар махсус ҳовузларда, мевали дараҳтлар боғда парварии қилинганидек, ўшларни ўқитиши учун мактаблар очиш зарур.

IX боб

УГИЛ ВА ҚИЗ БОЛАЛАРНИНГ ҲАММАСИ УҚИШГА ЖАЛБ ЭТИЛИШИ КЕРАК.

Мактаблар ешлар учун умумий жой бўлиши лозим.

1: Қўйида айтилган гаплардан шундай хулоса келиб чиқадики, мактабларда фақат бойлар ва аслзодаларнинг болаларнингина эмас, балки умуман ҳаммани, барча шаҳар ва қишлоқ-

1 Жигаркинг қон ишлаб чиқариши, юракнинг «ҳаёт руҳи»ни, миянинг «жон руҳи» ишлаб чиқариши ҳақидаги тасавурлар Коменский яшаган даврда фанда мавжуд эди, чунки у даврда физиологик процесслар ҳақидаги тушунчалар метафизик психологиянинг «ҳаёт руҳи», «жон руҳи» каби илмга хилоф тушунча билан аралаштириб юборилган эди.

лардаги оқ суюклар ва оддий ҳалқни ҳам, бойлар ва камбағаларни ҳам, ўғил ва қиз болаларни ҳам ўқитиши керак.

2. Онадан туғилғанларнинг ҳаммаси мухим худонинг образи бир мақсад билан дунёга келади: одам бўнумунасида тарбия лиш, яъни ақл-идроқли, ҳамма мавжудотнинг олиши лозим. Сарвари бўлиш, яратганинг образи намунасини аниқ мужассамлаштиришдан иборат.-Демак, шунга эришмок керакки, ҳамма киши илм-фанни, хушахлоқликни, динни пухта ўзлаштирган ҳолда, бу дунёда яхши ҳаёт кечириб, у дутё учун пухта ҳозирлик кўра оладиган бўлсин. Худо ҳаммага бир хилда беғараздир, бу ҳақда у бир неча марта гувоҳлик берган. Агарда биз фақат айрим кишиларни мактабда ўқитиб ақлини ўстирсак ва бошқаларни букдан маҳрум этсак, ўша одамларгагина эмас, балки худога нисбатан ҳам ноҳақлик қилган бўлур эдик, чунки худоуларнам бандам деган, уларга ҳам ўз образи намунасини берган, шунинг учун худой-таолло ўзининг ҳаққанлигига шак келтирмасликка, уни севиш ва унга тоат-ибодат қилишга даъват этади. Илм машъаллари канчалик порлаб турса, шубҳасиз, бу иш шунчалик самарали бўлади. Хусусан, худони қанчалик танисак, уни шунчалик севамиз.

3. Тақдиримизга нималар ёзилганини ҳеч ким айта олмайди. Лекин шу нарса бизга жуда яхши аёники худой-таоллонинг шон-шуҳратини үлуғловчи буюк одамларни у баъзан энг камбағал, энг мискин, энг жоҳил кишилар орасидан етишириб чиқарган. Коинотни ёритиб, ерпи иситиб ва унга ҳаёт баҳш этаетган, ер юзида яшай олиши, ўсиши, гуллаб мева бериши мумкин бўлган нарсаларнинг ҳаммасига яшаш, ўсиш, гуллаш, мева қилиш имкониятини бераётган осмондаги қуёшдан намуна олайлнк.

4. Баъзи болалар зехни паст, анқов бўлиб туғиладилар, лекин бу нарса уларни ўқитиши, би паст ва ёвуз тарбиялаш учун тўсиқ бўла олмайди. Бу ҳол болаларга аиникса катъий этибормон инсон ақлини устиришингуниверсал йўлларини қидириб топишни тақозо қиласиди. Тұғилишидан зехни паст, анқовроқ бўлган болаларга кўпроқ этибормон бериб, имкони борича уларнинг фаҳм-фаросати ва ақлини ўстириш зарур.

Бинобарин, таълим-тарбия (*cultura*) мутлақо таъсир этмайдиган эси паст одам топилмайди. Тешик идишда сув турмаса ҳам, уни тез-тез ювиб турилса, доғи кетиб тоза бўлади, шунга ўхшаш, зехни паст, анқов болалар ўқитилса, ҳеч олим бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда, характерлари ўзгаради, давлат бошлиқлари ва черков ахлларига итоат қиласиди. Бундан ташқари, тажрибадан ҳам маълумки, табиатан бўш хисобланган айрим болалар, илм-фанни ўрганиб, истеъодли одамлардан ҳам ўзиди кетган, чунки шоир жуда тўғри айттанидек, «Хормайғолмай қилинган меҳнат ҳаммадан ғолиб чиқади». Бугина эмас, баъзи-

лар ёшликда жуда соғлом бўлиб, сўнгра касалланиб, ориқлай бошлайди, бошқа бирвлар эса, аксинча, ёшликда кўпроқ касал бўлиб, кейинчалик бақувват ва забардаст бўлиб етишади. Худди шундай ҳол ақлий қобилият соҳасида ҳам бўлади; бирвларчине *ақли тез ўсади, лекин тез бўшашиб ҳам қолади, кўп ўтмай зеҳни ҳам анча пасаяди, бошқа бирвлар эса, аксинча, ёшликда зеҳни паст бўлиб, сўнгра фикри очилади, ақли тез ўсиб ривожланади.* Мевазор борда дараҳтларни фақат эртапишар хилинигина эмас, балки ёзинг ўрталарида ва кечроқ етилиб пишадиган хилларини ҳам экиб ўстиришни севамиз, чунки Сираҳ айтганидек ҳар нарса ўз вақтида бўлгани маъқул, ҳеч бўлмагандан кўра, кеч бўлса ҳам бўлгани яхши. *Нега энди им бодига фақат истебодли, тез етишадиган ва ҳаракатчан болаларнигина қўймоқчи бўламиз? Келинг, (худой-таолло ақлдан маҳрум этгандардан ташқари) ҳеч кимни таълим ва тарбиядан четда қолдирмайлик.*

✓ Шунингдек, хотин-қизларни ҳач-керақ, деган фикрни асослаб бўлмайди (ўқиши латин тилида ёки она тилида олиб борилишидан қатъи назар). Хотин-қизлар ҳам худой-таоллонинг образи намунасиdir. Улар ҳам жанматнинг хузур-ҳаловатидан баҳраманд бўлиши лозим. Улар ҳам эрлар сингари (кўпинча эрлардан ортиқроқ) ўткир ақл-идроқка эга. Эрлар қатори энг юкори лавозимларни бажаришга сазовор, худонинг ҳоҳиши билан улар кўпинча ҳалқларга бошчилик қилиб, подшоҳ ва князларга доно маслаҳатлар бериб келадилар, ҳакимлик ва инсонларга фойда келтирадиган бошқа ишларни бажарадилар, ҳатто пайғамбарлик қилиб, поп ва епископларнинг кирдикорларини фош этиб келмокдалар. Хўш, нега хотин-қизларга алифбени ўргатамиз-у, сўнгра уларнинг китоб ўқишига йўл қўймаймиз? Уларнинг енгилтаклигидан қўрқанимиз учунми? Аксинча, уларнинг ақлини фойдали нарсалар билан канчалик кўп банд этсак, енгилтаклик қилиш шунчалик камаяди, чунки енгилтаклик бекорчиликдан келиб чиқади.

Лекин, қанақа ётиёткорлик билан?

Бунга қарши айтилган ётироzlар бартараф этилади. Улар худо ва дин ҳақида ёзилган китобларни ўқиб, доимо хуш-ахлоқлик фазилатларини ва ҳақиқий тақводорликни ўргана борсинлар.

Бунга қарши айтилган ётироzlар бартараф этилади. Тиљларни ташкил этилади:

7. Хаворийларнинг қўйидаги сўзларинн айтib ҳеч ким бизга ётироz билдиrmаса ҳам бўлади: «Хотинингни ўқит демайман» (I. Тим, П, 12) ёки Ювинелнинг VI сатирасидан олиб айтилган, ҳаммага

«Майли сен билан никоҳда турган матронам¹ чиройли нутқ сўзлашни билмасин, қисқа энтимемани², жозибалн нуткни машқ кilmасин ва ҳамма воқеалардан хабардор бўлмасин».

ЁКИ Эврипид хузурида Ипполит айтган гапларни ётироz сифатида келтирмасалар ҳам бўлади:

«Мен ўқимишили аёлдан пафратланамап. Майли, ҳеч қачон менинг уйимда ўзига керагидан ортиқроқ нарсани биладиган аёл бўлмасин, ахир, ҳатто Киприда ҳам илмга айёрликни жойлаб қўйган».

Бу гаплар бизнинг мақсадимизга асло қарама-қарши эмас деб хисоблайман, чунки биз хотин-қизларни бекордан-бекорга (хўжакўрсун учун) ўқитиш керак деб маслаҳат берадётганимиз йўқ, балки хушахлоклик ва баҳти яшаш учун: айниқса уларгич зарур бўладиган нарсаларни, уй-рўзгор ишларини яхши бажариш, ўзининг эсон-омонлиги, эри, болалари ва оиласининг хотиржамлиги ҳақида ғамхўрлик қилиш учун ўқиб ўрганишлари зарур деб ҳисоблаймиз.

8. Мабодо бирор киши: *агар косиблар, деҳқонлар, ҳаммоллар, ҳатто аёллар ҳам ўқимишили бўлибкетса, унда аҳвол қандай бўларди, деб ётироz билдирилиши мумкин.* Бунга шундай жавоб берамиз. Ёшларга умумий таълим бериш ҳақида қонун чиқарилгудек бўлса, натижада ҳамманинг онгини ўстириш, истаклари, интилиши, ҳатто ҳатти-ҳаракатларини амалга ошириш учун ҳамма нарса етарли бўлади, ҳаётда ўзининг барча ҳаракати ва барча интилишларини қаёққа йўналтириш, қандай маромда яшаш ва ҳар кимнинг ўз мавқеини қандай сақлаши кераклигини ҳамма киши билиб олади. Бундан ташқари, ҳамма, ҳатто иш ва меҳнат пайтида ҳам, худонинг сўзи ва ишларини дилига жо қилиб, роҳатланади, таврот ва бошқа яхши китобларпи (диний асарларни ўқиб хузур қилгач, уларга интилиш яна кучаяди) ўқиши туфайли инсон танаси ва қони учун заарли бўлган бекорчиликда қутулади. Бинобарин, шунай мутлақо унумтаслик керакки, улар ҳамма жойда худони ёд этади, унга доимо тоат-ибодат қилади, худога шак келтирмайди, шундай қилиб, бу рариб умрнн кўнгиллироқ ўтказади, охиратни ҳоҳиш ва катта умид билан кутади. Ахир черкөвинг шундай ҳолатда бўлиши биз учун ер юзидаги жаннат эмасми?

¹ Матрона — қадимги римликларда оила бошлиғи сифатида хурмат қилиниувчи мўътабар аёл.

² Энтимема (тилга олмаслик) — қисқа силлогизм воситаси билан, яъни асослардан бирини тушириб қолдириб холоса чиқариш усули.

МАҚТАБЛАРДА ҮҚИТИШ УНИВЕРСАЛ БУЛИШИ КЕРАК.

Мактабларда
үқитиши ва ўқин
лозим бўлган ҳам-
ма нарса нимадан
иборат.

1. Энди мактабларда ҳаммани *ҳамма нарсага*
ўқитиши кераклигини асослаб беришимиз лозим.
Лекин буни, гўё биз ҳаммадан ҳамма *фанлар*
ва санъатларни (*хусусан жуда мукаммал ва*
чукур) ўрганиб олишини талааб қиласяпмиз деган
маънода тушунмаслик керак. Бупдай талабни
қўйишнинг ўзи ҳам ўринисиз бўлур эди ва инсоннинг умри қисқа-
лиги туфайли, ҳеч ким буни бажара олмайди ҳам. Ахир, фанлар-
нинг ҳар бири (физика, арифметика, геометрия, астрономия...
хатто қишлоқ хўжалиги ёки боғдорчилик) шунчалик ўсиб ривож-
ланганки, хатто ўтқир ақл эгаси бўлган кишилар ҳам бир фан-
нинг назарий масалалари соҳасида фикр юритиб, тажрибалар ўт-
казмоқчи бўлса, бутун умр бўйишу фан билангина шуғулланиш-
га тўғри келур эди. Шунинг учун ҳам, масалан, Пифагор умр
бўйи фақат арифметика билан, Архимед механика билан,
Агрекола кон ишлари (металлургия) билан, Лонголий нотиқлик санъати билан (у фақат етук сицерапчи бўлишга хара-
кат қилган бўлса ҳам) шуғулланганлар. Лекин ҳар ҳолда, шу-
ни назарда тутиш ва ҳатто шунга эришиш зарурки, онадан ту-
ғилганларнинг ҳаммаси томошабин сифатидагина эмас, шунинг-
дек, бўлажак арбоблар сифатида атрофимизда мазжуд бўлган
ва содир бўлаётган барча энг муҳим нарсаларнинг асосий мо-
хияти, тузилиши ва мақсадини тушуниб олсинлар, ер юзида улар
тасаввур қила олмайдиган, унча-мунча фикр юрита олмайди-
ган, шунингдек, турмушда бирор мақсадучун оқилюна фойдалана
олмайдиган, мутлақо нотаниш ҳеч нарса бўлмаслиги керак.

2. Шундай қилиб, ҳеч истисносиз ҳамма вақт
хусусан, бутун тифлиниш лозимки, мактабда ва мактаб-
ни мақсадда яратилганимиз ва ер юзига ке-
либ қолганимизни назарда тутамизми), бари бир, илм, ахлоқ
ва тақводорлик ҳаммага хос бўлган хислат экаплигини қўрамиз.

3. Агар мактаблар юқорида айтилган фазилат-
ларни ёшларга сингдира олса, кимдир жуда
тўғри такидлаб ўтганидек, мактаблар—*одам-
гарчилк устахонаси* бўла олади. Бу хислат-
лар: I. Ақл эгаси бўлиш. II. Бутун оламни ва
ўзини бошқариш. III. Худой-таоллони шод
этиш. Мактаблар кишиларни ақл-идрокли, хушмуомала, худо-
жўй қилиб тарбиялаш масаласига астойдил киришган тақдир-
дагина бу мақсад амалга оширилади.

4. Шунинг учун Ҳамма мактабларда бу уч
биридан ажра- хислатни барча ўшларга ўргатиш зарур. Буни
тиш мумкин эмас- қуйидагилар асосида исботлайман:
лигининг исботи: I Атрофимиздаги нарсалар.

II. Бизнинг ўзимиз.

III. Ўта юксаклик тимсоли ҳисобланган Исо — одам қиёфа-
сидаги худо.

5. Инсонга алоқадор бўлган нарсаларни уч-
ги нарсаларнинг мон ҳамда жисмлар, булар фақат текшириб
узаро алоқадор- ўрганиладиган нарсалардир; иккинчиси, ҳамма
жойда содир бўлаётган ажойиб тартиб,

инсон доимо ўз хатти-харакатларида табиатдаги бу аниқ тартиб-
га тақлид қилиши, унга эргашиши лозим; нихоят учинчиси, ху-
дой-таоллонинг марҳамати, унинг бу ва у дунёда қўрсатаётган
чексиз меҳру шафқатидир, бу инсонга хузур-халоват багишлий-
ди. Бунга мушарраф бўлиш учун, биринчндан, амалда кўриб,
сезиб турган ажойиб-гаройиб нарсаларни билиб олишини инсонга
ўргатиш зарур, иккинчидан, унга нима иш қилиши лозимлигини
ўргатиш ва инхоят, тангри саховат қўрсатиб, унга муносиб қўр-
ган ноз-неъматларига қаноат қилиши ўргатиш лозим.

6. Агар биз ўзимизга бир назар солсак (рухи-
тузилиши).

2. Рухимизнинг мизпинг моҳиятини зътиборга оламизми ёкп
нимага мақсадда яратилганимиз ва ер юзига ке-
либ қолганимизни назарда тутамизми), бари бир, илм, ахлоқ
ва тақводорлик ҳаммага хос бўлган хислат экаплигини қўрамиз.

7. Рухимизнинг моҳияти уч нарсадан: ақл, иродава хотира-
дан иборат бўлиб, мавжуд уч хислатни эслатади. Ақл нарсалар
ўртасидаги тафовутларни (энг кичик фарқни ҳам) билиб олишга
хизмат қиласи, иродава фойдали нарсаларни ажратиб олиш ва
зарар қелтирадиганларини рад этишга интилади, хотира эса
инсон ақл ва иродава ёрдамида бошдан кечиргандарини кейинчал-
ик янга фойдаланиши учун эсда сақлайди, рухимизнинг худога
тобе эканлигини ва унинг вазифаларини эслатиб туради, шу
маънода хотира виждан деб ҳам юритилади.¹ Ақл, иродава, виждан
қўрсатилган бувазифаларни яхшироқ бажариши учун ақлни ўст-
тириш, иродани бошқариш, вижданни уйротиш жуда зарур, бунинг
натижасида ақл нарсаларни аниқ билиб оладиган бўлсин, иродава
ажратиб олишда хатоликка йўл қўймасин, виждан ҳамма нар-
санни худой-таоллога ҳавола қилсин. Демак, ягона рухимизнинг

¹ Бэкон Веруламскийнинг асарларида ҳам хотира учта асосий руҳий ко-
билиятнинг бири сифатида талкин қилинади. Лекин Бэкон фанларни яратиш
учун руҳий қобилиятларнинг аҳамияти ва ролии класификация қилган эди.
Бэконнинг фикрича, тарих фанлари хотира билан бир қаторда, ақл ва фантазия-
га ҳам асосланади. Хотиранинг вазифасини «руҳнинг худога тобе эканлигини
ва унинг вазифаларини» эслатиб турышдан иборат деб хисоблаш мутлақо асос-
зиз диний изоҳлашнинг бир кўринишидир, бундай ҳолатлар Коменскийда жуда
кўп учрайди.

бу уч қобиляти (ақл, ирода, виждон) ни бир-биридан ажратиб бўлмаганидек, руҳимизнинг ташқи безаги ҳисобланган илм, фазилат ва тақводорликни ҳам бир-биридан ажратиб бўлмайди.

Оламда яратилкимиздан мақсад. 8. Сўнгра, дунёда нима учун яратилганимиз тўррисида тузукроқ ўйлаб кўрсак, яратилиши миздан мақсад худога, одамларга ва ўзимизга хизмат қилиш, ҳамда худонинг, одамларнинг ва ўзимизнинг хурсандчилигимиздан лаззатланишдир.

1) Худога, яқин кишиларга ва ўзиға хизмат қилиш. 9. Агар биз худой-таоллога, яқин кишиларни мизга ва ўз-ўзимизга хизмат қилишни истасаң, худога тоат-ибодат қилиш учун тақводорликни, яқин кишиларни мизга яхшилнк қилиш учун ахлоқни, ўзимизга фойда келтириш учун билимпи эгаллаб олишимиз лозим. Тўғри, буларнинг ҳаммаси ўзаро шундай бирлашиб кетганки, инсон ўзига фойда келтириш учун ақлли бўлиб гина қолмасдан, хушахлоқ ва художўй ҳам бўлиши зарур, шунингдек, яқин кишиларни мизнинг баҳт-саодати учун фақат яхши хулқимиғина эмас, балки билим ва тақводорлигимиз ҳам хизмат қилиши керак, худой-таоллога тоат-ибодат қилиш учун тақводорликни ўзнигина етарли эмас, балки билим ва яхши хулқ талаб этилади.

2) Мавжуд уч хил лаззатдан баҳраманд бўлиш, 10. Худой-таолло инсонни яратганида хузур-ҳаловатни инсонга хизмат қилишини даъват этган эди, чунки, инсон дунёга келганида, оламда барча ноз-неъматлар мавжуд бўлиб, бундан ташқари, жаннатнинг ҳузур-ҳаловатини ҳам инсон учун яратди ва ниҳоят охиратда ўз даргохидан баҳраманд қилишини амр этди.

11. Ҳузур-ҳаловат деганда жисмоний лаззатни эмас (у танининг соғломлигини, тўйиб овқатланиш ва мирикиб ухлаш, мўётадил фазилатлар билан боғлиқ бўлса ҳам), балки ё атрофдаги нарсалардан, ё ўзимиздан, ёки худой-таоллодан мамнунлигимиздан келиб чиқадиган руҳий лаззатни англамоқ лозим.

а) Нарсалардан лаззатланиш. 12. Донишманднинг бирор нарса тўғрисида юритган фикридан қаноат ҳосил қилиши нарсаларнинг ўзидан олинадиган лаззатdir. Ахир донишманд нима билан шуғулланмасин, нимага диққат қилиб қарамасин, нима устида фикр юритмасин, ҳамма жойда ва бу нарсаларнинг ҳаммасида жуда кучли лаззат берадиган гўзаликни кўра билади, у кўпинча шу нарсага ҳаддан ташкари берилиб кетиб, ўзини ҳам унтиб қўяди, «Премудрость» китоби худди шундан гувоҳлик беради: «Допишмандликда қаҳрлилик бўлмайди, донолиқ билан қайғу бирга яшай олмайди, балки хурсандчилик ва қувноқлик у билан бирга бўлади» (Премудр., VIII, 16). Бутпараст донишманд айтганки, «Ҳаётда фалсафа билам шуғулланишдан кўра кўнгиллироқ нарса йўқ».

б) Ўзидан майнунлик. 13. Ўзидан мамнун бўлиш — киши яхши ишлар қилганидан, ўзининг яхши хулқ-авторидан хурсанд бўлиб, чексиз лаззатланишдир. У адолат

такозо қилган нарсаларнинг ҳаммасини бажаришга ўзни тайёр деб хис этади. Бу хурсандчилик нарсалардан лаззатланишдан кўра анча юксак туради: виждоннинг соғлиги — узлусиз базмдир¹.

14. Худой-таоллодан мамнун бўлиш ҳаётда хурсандчиликнинг энг юксак боскичидир. Кинунлик. Кинунлик худонинг чексиз раҳму шафқатини сезиб, ундан шунчалик шод-хуррам бўладики, бутун қалб ҳароратини худога каратади, ўзини худо ўйлига бағишлидан бошқа нарсани хаёлига ҳам келтирмайди, тани ором олади, охиратнинг фарогатини кўз олдига келтириб хузур қиласди. Бу, худой-таоллонийг марҳаматидан хотиржам бўлиш демакдир (Филипп., IV, 7), бундан ортиқ ҳеч нарсани ўйлаш ҳам, орзу қилиш ҳам мумкин эмас. Демак, инсонда мавжуд бўлган уч хислат: илм, фазилат, тақводорлик энг юксак ҳузур-ҳаловатнинг битмас-туганмас манбаи ҳисобланади.

15. Ниҳоят, ҳар нарсага қудрати етадиган худой-таоллонинг асл фарзанди бўлган Исо-соли ҳисобланган² Исо наминаси. Исо наминаси шуни кўрсатиб турибдики, бу уч хислат ҳаммада ва ҳар кимсада бўлиши зарур. Ахир, Инжилнинг муаллифи ҳаётниг ҳузур-ҳаловатини кўриш билан бирга доиишмандликнинг, худой-таоллони ва одамларни севишининг ҳам ҳузур-ҳаловатини кўрганлигидан гувоҳлик беради (Лука, II, 52). Инсонни баҳтли қилиб турган уч хислат ҳам шу. Ахир, донишмандлик ҳамма нарсалар қандай яратилган бўлса, уни шундайлигича англаш эмасми? Агар кишининг характеристи ёқимли, хушахлоқ бўлмаса, унинг нимасини ҳам севиши мумкин? Агар киши худодан ҳайиқмаса, яъни тақводорликни сидқи дилдан баҳо келтирмаса, худой-таолло уннинг нимасига ҳам раҳм-шафқат қиласин? Демак, юксаклик тимсоли ҳисобланган Исо пайғамбарнинг хислатлари ўзимизда мавжудлигини билиб олишимиз ва унга эргашишимиз лозим.

16. Шунинг учун ҳам у «Мендан намуна олинг», — деган (Матф., XI, 29). Исо инсонлар орасига энг билимдан муаллим, энг муқаддас бараҳман, энг қудратли подшоҳ сифатида юборилгани учун ҳам христианларга Исодан намуна олиб таълим бермоқ лозим ва уларни ақдий жиҳатдан ўсган, пок виждонли, ҳар кайсиси ҳам ўз ишийнинг кўзини биладиган қилиб етиштириши керак. Демак, мактаблар инсонни иложи борича Исо пайғамбарга ўхашароқ қилиб тарбиялаб етиштирган тақдирдагина ҳақиқий христианча мактаблар бўла олади,

Бахтсизлик. 17. Шунинг учун ҳам агар бу уч хислат бирори билан ўзаро мустаҳкам боғлиқ бўлмаса, катта баҳтсизлик ҳисобланади. Ахлоқ ва тақводорликни эгаллаган кимса баҳтсиздир. Ахир, ахлоқсиз кишининг илми кимга

1 Базмда узлусиз қатнашиш билан тенг.

хам керак? Илмига амал қилмаган мулладан устига китоб ортилган эшак афзал (қадимги мақол). Демак, хусни гўзал-у, лекин хулқи бузук аёл ҳақида Соломон айтган гаплар илми бор-у, лекин одоби йўқ кишиларга ҳам тааллуқлидир: «Фазилатсиз кишининг билими чўчқанинг бурнига тақиған олтин сиррага ўхшайди» (Притч., XI, 5). Кимматбахо тошлар қўроғин билач эмас, балки хушрой қиласидиган олтин билан безатилганидек, билим ҳам бадаҳлоқлик билан эмас, балки яхши фазилатлар билан бирга бўлиши лозим, шундагина билимнинг ҳам, яхши фазилатнинг ҳам қадри ортади. Буларга ҳақиқий тақводорлик ҳам қўшилса, камолот вужудга келади. Худодан ҳайиқиши доноликпинг боши ва охири бўлганидек, билимнинг ҳам хulosаси вз энг юқори чўққиси хисобланади, чунки хикматнинг буюклиги худодан қўрқишdir (Притч., I Сир., I ва бошқалар).

X. 18. Кискача қилиб айтганда, кишининг келгусидаги хаёти ёшлиқ даврига ва тарбиясига боғлиқ бўлганидек, агар ҳамма кишиларнинг рухи ҳаётда учрайдиган нарсаларга олдиндан хозирлаб қўйилмаса, мақсадга эришиб бўлмайди. Демак, опа қорнида ҳар кимнинг ҳам барча аъзолари: қўллари, оёқлари, тили кабилари шаклланганидек, гарчи ҳамма бирдек косиб, чопафон, миরза, нотиқ бўлмаса ҳам, мактабларда ва турмушда айрим кишиларга бир хил нарса, бошқаларига эса бошқа хил нарсалар зарур ва фойдалариқ бўлса ҳам, ҳаммага, инсонга тааллуқли бўлган илмларнинг ҳаммасини ўргатиш лозим.

XI боб

ЎЗ ВАЗИФАСИНИ ТЎЛА БАЖАРАЁТГАН МАКТАБЛАР ҲАНУЗГАЧА ЙҮҚ ЭДИ.

Қандай мактаб ўз вазифасини тўлиқ бажара олади? ишнинг ўзини гувоҳликка чакирайлик, майли китобхон хукм чиқарувчи судья бўлсин, мен эса фақат ижро этувчи шахс ролини бажара қолай.

Одамгарчилкни ўргатувчи ҳақиқий устахона бўла оладиган мактабнингина мен ўз вазифасини тўлиқ бажара олади деб ҳисоблайман, демак, бупдай мактабларда барча ходисалар ва дунё сирларини тезроқ билиш учун ўқувчиларнинг опги донолик нурн билан ёритилади («Премурдост», VII, 17), уларнинг рухи ва харакатлари фазилатларнинг умумий гармониясини эгаллаш ўйлига солади, қалби эса илохий мухаббат билан тўлиб-тошади. Христиан мактаблари донишмандликни ўргатсан деган кишиларнинг ҳаммаси шунга астойдил киришпшлари лозимки, токи болалар ер юзида у дунёдагидек яшай олсинлар. Бир сўз билан ёритилади («Премурдост», VII, 17), уларнинг рухи ва ўргатсан.

92

Мактабларнинг шундай бўлиши зарурлиги, лекин уларнинг шундай эмаслиги исботланади.

2. Лекин қайси мактаб бу вазифани (бажаргани ҳақида гапирмаёқ қўя қолаълик) гоқорида айтган даражада мукаммал бажариш максадини ўз олдига қўйган эди? Бизнинг бу интилишларимиз Платон (Аплотун) орзу қилган мукаммал мактаблар (бундай мактаблар хеч қаерда йўқ ва бўлишига ишониш ҳам қийин) ҳақидаги рояга ўхшаб қолмаслиги учун мактаблар шундай бўлиши зарурлигини ва лекин ҳозирча бундай мактаблар йўқлигини қўйидаги далиллар билан исботлаймиз.

I. Доктор Лютер империянинг барчатоифадаги кишиларигамактаблар очиши тўғрисидаги мурожаатида (1525 йил) бошқа таклифлари қатори, қўйидаги икки истакни ҳам билдиради: биринчидан, ҳамма шаҳарларда, қишлоқларда ва аҳоли яшайдиган бошка жойларда ўғил ва қиз болаларнинг ҳаммасини ўқитиш учун мактаблар очилсин (бунинг зарурлигини биз IX бобда асослаб берган эдик), ҳатто дехқон ва косиблар ҳам ҳар куни камида икки соат мактабга келиб, илмларини, яхши хулқ ва динни ўрганишсин; иккинчидан эса, энг осон усул билан ўқитилсин (токи), ўқитиш усули болани илмдан бэздирмасип, балки фанга қизиқишини кучайтирсин. Болалар, у айтганидек, куни билан қиличбозлик, пойга ёки ёнғоқ ўйпаб қанчалик завқлансалар ўқишидан ҳам шунчалик қаноатлансанлар. Лютер шундай деган.

2- Нарсаларнинг 4. Бу фикр ҳақиқатан ҳам оқилона ва шундай ўзи гувоҳлик бе-буюк, донишмандга хос эмасми? Лекин бу ради, нарса ҳанузгача фақат орзу-истак бўлиб қолмаяптими? Қани ўша универсал мактаблар? Қани ўша қизиқтирган метод?¹

1) Мактаблар хали ҳамма жойда очилгани йўқ.

2) Ҳатто мактаблар бор жойларда ҳам унда ҳамманинг боласи ўқий олмайди.

Лекин мактаблар мавжуд бўлган жойларда ҳам ҳамманинг боласи унга келиб ўқий олмайди, балки фақат айрим кишиларнинг, яъни бадавлат кишиларнинг болаларигина ўқий олади. Чунки мактабга қатнаш анчагина чиқимдор бўлиши билан боғлиқдир, камбағалларнинг эса бундай чиқимларни тўлашга қурби етмайди, шунинг учун ҳам улар мабодо бирор тасодиф билан, масалан, кимнингдир хайр-саҳовати туфайлигина боласини ўқитмаса, бошқа йўл билан ўқита олмайди. Вахоланки камбағаллар орасида ҳам ўткир қобилиятли кишилар

¹ Лютер меҳнаткаш ҳалқнинг революцион ҳаракатидан чўчиб, эксплуататорлар томонига ўтиб олди ва умумий таълим ҳақидаги фикрларидан возкечib, ҳаммага ибодат қилишни албатта ўргатиш кераклигини тарғиб қилди.

бўлиб, бахтга қарши, бупдай ноқулай таълим-тарбия системаси туфайли, ажойиб талантлар рўёбга чикмай қолаётган бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас.

3) Мактаблар дилхушлик билан машғулот утказиладиган жой эмас, балки болаларни эзиз кўядигаи корхонадир.

4) Хеч қаерда ҳамма нарса, ҳатто мұхым нарслар ҳам ўргатилмайди.

Уларга қалбаки, потўғри билимлар ўргатилар эди. Чунки ўргатилиши жуда зарур бўлгап нарсалар, яъни тақводорлик ва хунархлоқлик, одатда, эътибордан четда қоларди. Бу масалага ҳамма мактабларда (ҳатто инсон маданиятининг энг юксак чўққиси ҳисобланиши лозим бўлгап академияларда ҳам) кам эътибор берилган. Шунинг учун ҳам мактабларни битириб чиқаётганлар, кўпкича, беозор фаришталар эмас, балки ўргатилмаган эшак ва ёввойи, ўжар хачир бўлиб етишар, яхшилик қилишга мойил бўлган ҳарактерни эгаллаш ўрнига, факат қалбаки муомала килишни, кўзни алдайдиган қандайдир серхашам бегона кийим кийишни ўрганиб чиқар эдилар. Ростини айтганда, мактабда тиллар ва санъатларни ўрганиш туфайли сиртдан беками-кўст кўринган бу разнл одамлар мўътадиллик, софлик, камтарлик, инсонпарварлик, жиддийлик, (сабр-тоқат), тақводорлик борасида бошқаларга намуна бўлишини ўйлармикан? Ахир, мактабларда бу ҳақда оғиз ҳам очилмаса, улар, қаердан ҳам буни хаёлларига келтирсинлар? Буни деярли ҳамма тоифадаги қишиларнинг интизомсизлиги ва, ниҳоят, кўпчилик диёнатли қишиларнинг сон-саноқсиз арз-доди, ҳасрат-надомати ва кўз ёшлари исботлаб турибди. Мактабларнинг ҳозирги ахволини бирор маъқулай олармикин? Болаларга факат илм ўргатиш билангина чекланиб, уларга яшашни (хаётни) ўргатишни эсдан ҳам чиқариб қўйганмиз, бу, албатта, ота-боболаримиздан қолиб келаётган касаллик. Мактаблар шу касалликка мубтало бўлгани учун факат билим ўргатиш билангина чекланиб колмоқда.

5) Эркин ўқитиши эмас, балки мажбураан ўқитиши усули қўлланилади.

7. Сўнгра ёшларни ўқитиш учун кўпинча шундай қийин усуллар қўлланиладики, натижада бола мактабга боришдан безийди, ўқишидан бирон ақлий манфаат ҳам кўрмайди. Шунпнг учун ҳам ўқувчиларнинг кўпчилиги илм ва китоблардан нафратланиб, мактабдан кўра устахонага бориб косибдан хупар ўрганишини ёки бошка бирор иш билан шуғулланишини афзал кўрадилар.

8. Мактабда ўқишини давом эттирганлар эса (отаси ёки бошка бирор яким кишисининг изми биланми ски илм олиб қаҷондир юқори мартабага эришиш умиди бнлапми ёки илм-фантазияни табиатан қизиқиши кучли бўлганк учунни) эътибор бериб, тузукроқ ўқитилмас, балки

шунинг учун ҳам мактабларни битириб чиқаётганлар, кўпкича, беозор фаришталар эмас, балки ўргатилмаган эшак ва ёввойи, ўжар хачир бўлиб етишар, яхшилик қилишга мойил бўлган ҳарактерни эгаллаш ўрнига, факат қалбаки муомала килишни, кўзни алдайдиган қандайдир серхашам бегона кийим кийишни ўрганиб чиқар эдилар. Ростини айтганда, мактабда тиллар ва санъатларни ўрганиш туфайли сиртдан беками-кўст кўринган бу разнл одамлар мўътадиллик, софлик, камтарлик, инсонпарварлик, жиддийлик, (сабр-тоқат), тақводорлик борасида бошқаларга намуна бўлишини ўйлармикан? Ахир, мактабларда бу ҳақда оғиз ҳам очилмаса, улар, қаердан ҳам буни хаёлларига келтирсинлар? Буни деярли ҳамма тоифадаги қишиларнинг интизомсизлиги ва, ниҳоят, кўпчилик диёнатли қишиларнинг сон-саноқсиз арз-доди, ҳасрат-надомати ва кўз ёшлари исботлаб турибди. Мактабларнинг ҳозирги ахволини бирор маъқулай олармикин? Болаларга факат илм ўргатиш билангина чекланиб, уларга яшашни (хаётни) ўргатишни эсдан ҳам чиқариб қўйганмиз, бу, албатта, ота-боболаримиздан қолиб келаётган касаллик. Мактаблар шу касалликка мубтало бўлгани учун факат билим ўргатиш билангина чекланиб колмоқда.

9. Лекин ўша билим ҳам қайси усулда ва қандай қилиб ўргатилган? Қиши хеч шубҳасиз, бир йилда билиб олиши мумкин бўлган нарсаларни ҳам кўпроқ йилда злаш-Беш, ўн-ўндан ҳам кўпроқ йилда злаш-ўргатилган. Боланинг онги секин-аста злаш-

тириб олиши мумкин бўлган нарсалар унга бирданига ўргатилади, зўрма-зўраки тушунтирилади, ҳатто уриб мажбураан ўқитилади. Кўрсатиб ва аниқ тушунтириш мумкин бўлган нарсалар чигал топишмоқлар сингари мавхум, чалкаш, пойма-пой қилиб ўргатилади.

6) Реал билимлардан кура кунроқ қуруқ сафсата-бозлика эътибор берилади.

7) Латин тилини ўрганишини ҳам қанчалик қийин ва мураккаб ва чўзилиб кетган! Ошхонада ишлайтган ошпаз, карвонда хизмат қилаётган киши мастерови (фабрика-завод ишчиси) буларнинг барчаси

ўз вазифасини бажара туриб ёки аскарлар юриш қилганда улар билан бирга бўлиб, чет тили (ҳатто, икки, учта тилни), мактаб ўқувчиси бутун вактини сарфлаб ва зўр бериб биргина латин тилини ўрганганидан кўра тезроқ ўрганиб олади. Шунда ҳам мактаб ўқувчисидан кўра кўпроқ билишади. Улар бир иecha ойдан сўнг ўзларига зарур нарсалар ҳақида хорижий тилда бемалол сафсата отаверади, ўқувчилар зса ўн беш йил ёки ҳатто йигирма йилда кейин латин тилда унча-мунча гапира оладиган бўлади, шунда ҳам кўпинча қўлтиқтаёдан, грамматика ва луғат китобларндан фойдаланиб, иккаланиб, тутилиб-тутилиб гапирадилар. Нотўрри усул қўлланиш натижасидагипа вақт ва меҳнат ана шундай бекорга сарф қилинади.

12. Бу ҳақда богословие (Илохиёт) доктори Ростокдаги университетнинг профессори Эйльгард Любин қўйидаги ҳаққоний газлиарни ёзган: «Болаларни ўқитишда қўлланиб келинаётган усул, менинг назаримда, жўрттага бирор ноқобил қишига хизмат ҳаққисини тўлаб, ўқитиш усулини ўйлаб топиш буюрилган-у, муаллимлар ана шу усул билан ўз ўқувчиларига латип тилини ўргатиб келмоқда, ўқувчилар эса ҳаддаи ташқари машаккат чекиб, нафратланиб, тинкаси қўрлаб, жуда кўп вақт сарфлаб, уни зўрға ўзлаштириб олмоқда. Ҳар гал шу ҳақда ўйлаб фикр юритганимда сесканиб кетиб, вахимага тушаман. Бироз кейинроқ эса: «Тап олишим лозимки, бу ҳақда ўйлаган пайтларимда бир неча марта бу усулни қандайдир ёвуз ниятлн, ҳасадчи гений-инсониятнинг душмани ўйлаб топиб, мактабларга жорий этгай бўлса керак деган фикрга ва қатъий қарорга келгандай». Мен гувоҳ сифатида келтирмоқчи бўлган кклилардан бирин ана шу гапларни айтгай.

13. Гувоҳ излаб юришнинг нима кераги бор? Авторнинг гувоҳлиги. Ахир шу мактаб ва академияларни битириб чиққан ва ҳақиқий илмдан баҳраманд бўла

олмаган ўзимиз гувох бўлсак ҳам етарли. Биз ҳам зинг ажойиб давр — умр баҳори, қувноқ ёшлик йиллари схоластик сафсаталарни ёдлашга беҳуда сарф этилган минглаб баҳтсиз кишиларнинг биримиз¹. Кейипчалик яхши мактабларни кўрган пайтларимда, ўша баҳтсиз ёшлик йилларини эслаб неча марталаб калбим ҳасрат-надоматга, дилим ғамга тўлди, кўзларимдан ёш оқди! «Қани энди, Юпитер мени ёшлик давримга қайтара олса»— деб неча марталаб ҳасрат-надомат билан хитоб қилганман.

Шикоят ва ис-
таклар мактаблар-
ни яхшилаш учун
туртки бўлсин.

14. Лекин бу ҳам амалга ошмайдиган орзудир, чунки ўтмиш қайтиб келмайди. Ёши улғайиб колганларнинг хеч бири яхширок тайёргарлик кўриб, турмушни янгидан бошлаш учун ўз ёшлигини қайта тиклай олмайди. Демак, биргина йўл қолади, имкони бори ҳам фақат шу: фарзандларимиз тўғрисида қўйлимиздан келганича ғамхўрлик қилишимиз лозим, ҳусусан, устозларимиз бизни хато йўлдан бошлаганини англаб, шу хатони тақрорламаслик йўлини кўрсатиш керак. Кимки хатоларимизни санаб кўрсатиб, бизни бу эгри йўлдан қайтара олса, яхши мактаблар ўша кишининг поми билан ва раҳбарлигida ташкил этилади. (Эккл., 1, 15).

XII боб

МАКТАБЛАРНИ ТУБДАН ҮЗГАРТИРИБ, ЯХШИЛАШ МУМКИН.

Эски касаллик-
ларни даволаш ке-
ракми?

ган бўлса, касал одам унга қаршилик қилиши мумкинми? Айниқса шифокорнинг енгилтак эмаслиги, балки даволай олишга ишопчли асослари борлиги сезилиб турса, касал киши иложи борича уни тезроқ даволашларини истамайди дейсизми? Демак, бундай дадил тақлиф киритишдан олдин, биринчидан, биз нималар ваъда қилаётганимизни ва, иккинчидан, нималарга асосланиб ваъда қилаётганимизни очиқ айтишимиз лозим.

Муаллиф бу ер-
да қандай тақлиф
киритган ва нима-
ларни ваъда қил-
ган бўлар эди?

2. Биз мактабларни шундай ташкил этишини ваъда қиласизки, бунинг натижасида: I. Худо ақлдан бутунлай маҳрум қилганлардан ташқари ҳамма ёшлар таълим олади. II. Инсонни доно, яхши фазилатли, тақводор қилишига ёрдам берадиган нарсаларнинг ҳаммаси ёшларга ўргатилади.

1 Коменский яшаган замондаги традицияга биноан реал фанлар эмас, балки грамматика, арифметика, астрономия, диалектика ва хоказоларга доир тушунчалар ва ҳар хил сунъий таъриф-қоидалар диний, символик маънода талқин қилиниб ўргатилар эди. Мактабларда ўқитилган бу хил маълумотларни Коменский ҳақли равишда «схоластик сафсата» деб атади. Қаранг, XVI, 44.

III. Таълим кишини ҳаётга тайёрлаш мақсадида киши балс-
фатга етгунча амалга оширилади.

IV. Ўқитиш жуда енгил ва осон, гуё ўз-ўзидан, яъни урмасдан, қаттиқ қуллик ёки мажбур қилмасдан амалга оширилади.

Инсон организми меъёрида овкатланиб, қувват олиб ва машк қилиб турса, ўз-ўзидан ўсиб-улгайиб, бакувват бўла боргани сийгари, кишининг рухи ҳам оқилона озиқлантириб, қувват олиб, машқ қилиб турилса, донолик, яхши фазилат, тақводорлик хислатларди ўса боради.

V. Ейларга бериладиган билим зохирий эмас, балки ҳақиқий, юзаки эмас, балки асосли бўлади. Ақлли мавжудот, яъни инсон бирорнинг фикри билан эмас, балки ўз ақли билан иш қилсин, иарсалар ҳақида бошқаларнинг фикрини китобдан ўқиб тушуниш ёки ҳатто ёдлаб олиб, айиан тақрорлаб бериш билангина чеклашмасин, балки унда нарсаларнинг моҳиятини англай олиш кобилияти ўссиш, у, нарсалар ҳақида ҳақиқий билимга эга бўлиб, улардан турмушда фойдалана олишни ўргансин. Шунингдек, хушахлоқлик ва тақводорлик мукаммал эгаллаб олишга интилсин.

VI. Бундай таълим ортиқча куч сарфлашни талаоб этмаслиги, балки жуда осон бўлиши керак. Мактабда ўқиш учун ҳар куни тўрт соатдан ошиқ вақт сарфлашмасин, шунда ҳам бир ўқитувчи камида юзта ўқувчига таълим бера оладиган бўлиши лозим. Ҳар холда, шундай килинса бу иш хозиргидек ҳар бир ўқувчини алоҳида-алоҳида ўқитишдан кўра камида ўн марта енгиллашади.

3. Лекин машинанинг ўзини кўрмасдан туриб унга ким ишонади? Одамларга хос бўлган характерли ҳусусият шуки, бирор ғалати нарса табииятинида тобе ёки ёланлигидан куидагилардан кўриш мумкин: Насих үйеблидан машина юзта қиши ўрнидан қимирлата олмайдиган жуда катта қемани бир қўли билан денгизга тушириб гоборишини ваъда қилганида одамлар ундан кулган эдилар, лекин Архимед ясаган машина бу ишни осонгина бажариб қўйгач, ҳаммалари хайратда қолдилар.

4. Колумб ғарбда янги ороллар борлигини кашф этмокчи бўлганида Кастилидан бошқа қиролларнинг хеч қайсиси унинг сўзларига қулоқ ҳам солмади, ёрдам ҳам бермали. Унинг хамроҳлари бир неча марта умидсизлик натижасида ғазабланиб, ҳатто Колумбни денгизга улоқтириб юборишларига ва саёҳатни охиригача етказмай қайтиб келишларига сал қолган. Лекин шунчалик катта янги китъя кашф этилди ва энди ҳаммамиз унинг олдинроқ кашф этилмаганига ажабланамиз. Колумб бявк

хаммага маълум бўлган қўйидаги ҳазил-мазахи ҳам шунга опд. Бир зиёфат вақтида испанлар бундай кашфиётни италян очганига хасад килиб, Колумбнинг хизматини ерга уришга уриндилар, улар бу кашфиёт унинг таланти туфайли эмас, балки тасодифан бўлган нарса, бошқа бирор киши ҳам бу ишни қилиши мумкип эди, деганлар. Шунда Колумб уларга ғалати бир масалани: «Товуқнинг тухуми қандай қилиб хеч бир тиргаксиз нишида тикка туради?» деган масалани таклиф этади. Хаммалари шунча уриниб, тухумни ниши билан хеч тикка турриза олмагач, у, тухумни қўлига олиб, идишшиг четига тухумнинг нишини бир уради, унинг пўчорини бир оз синдириб. тухумни тикка турғизиб қўяди. Қараб турганлар кулиб юбориши, буни биз ҳам қила оламиз-да, деб бақира бошладилар. «Энди сиз ҳам қила оласиз,— деди у— чунки шундай қилиб тухумни тикка турғизиши мумкинлигини қўриб олдингиз; лекин нега буни мендан олдин хеч ким қила олмайди?»

Типография санъатини кашф этган Иоганн Фауст: мен шундай усулни топдимки, бу усул билан ишлаб, бир киши саккиз кунда, одатда, ўн тажрибани мирза бир йил давомида ёзганидан ҳам кўпроқ хат кўчира олади, китоблар жуда чиройли ёзилади, хамма нусхаларидаги хатнинг шакли бир хил бўлади, дастлабки нусхасида ўйлган хатолар тузатилса, кейнинг нусхаларида мутлақо хато бўлмайди, деб ҳар жойда гапираверганида, менингча, одамлар унинг сўзларидан кулган бўлур эдилар. Унинг ваврасига ким ҳам ишонар эди? Бу жумбоқ бўлиб ёки, хеч бўлмаганда, фойдасиз қуруқ мақтаниш бўлиб туюлмасми? Лекик ҳозирги даврда хатто болалар ҳам бунинг мутлақо тўрри эканлигига ишонадилар.

Порохнинг ихтиро қилган Бартольд Шварц ўқ ёй отувчи мерганцларга мурожаат қилиб, «Сизларнинг ўқ ёйларингиз, отадиган қуролларингиз, сизларнинг палахмон (сопқон) ларингиз жуда кучсиз. Мен сизларга шундай қурол бсрманки, у хеч бир қўл кучи сарф қилмасдан, балки фақат учқун-аланга (олов) ёрдамида тош ва темирни ирғитибгина қолмасдан, балки узоққа ҳам отади, мўлжалга аниқ бориб тегади, кўпроқ шикаст етказади, ларзага келтиради, вайрон этади»,— деганда эди, тингловчилар уни мазах қилиб кулмасми? Одамлар янги ва синаб кўрилмаган нарсани одатда, мўжиза, ҳақиқатга тўрри келмайди деб хисоблайдилар.

Ўзув санъати: Америкада яшаган ибтидоий одамлар бир иши ўз фикрини узоқдаги бошқа бир кишига, у билан гаплашмасдан туриб ёки бирор орқали айтиб юбормасдан туриб, балки бир парча қофоз юбориш орқали маълум қилиши мумкинлигини, албатта хаёлга ҳам келтирмас эдилар. Бизда хатто эси жуда паст одамлар ҳам бунинг мумкин эканини тушунадилар. Хамма жойда ва ҳамма вақт шундай бўлади.

Бир вақтлар айрим парсаларнинг жуда қийин бўлиб туюлганига ҳозирги ёшлар ажабланиб куладилар.

Шунингдек, му-
вамма үқитини
усулининг кашф
қидга сабаб бўлишини тушуниб турибмиз, хат-
этилиши ҳам кат-
то унча-мунча танқид эшидик ҳам. Ҳусу-
тиқ танқидга са-
сан мавжуд мактаблар, китоблар ва ўқи-
оа оулади.
тиш усулининг камчиликларини таъна қи-
лаётган, қандайдир ҳозиргача хеч кўрилмаган, ақлга асло
тўрри келмайдиган нарсаларни ваъда қилаётган киши-
лар топилиб қолганидан баъзи бирорлар хайрон бўлиб жаҳл
қўймоқда.

Бунга қандай
этириз билдиromoқ
керак?

9. Фикримизнинг тўғрилигини исботлаш учун янги усулни қўлланиш натижасида эришилган ютуқларни кўрсатиб қўяқолсак, албатта анча енгил бўлур эди. (Бупга менинг ишончим ко-
мил.) Лекин, биз буни саводсиз (жохил) оломон учун эмас, балки ўқимишли одамларга мўлжаллаб ёзаётганимиз учуч ҳама муаллим ва ўқувчини ҳозирги пайтдагидек қийнамасдан ҳамма ёшларга илм-фани, яхши хулқ ва тақводорликни жуда осон йўл билан ўргатиш мумкин эканлигини исботлаб беришимиз лозим.

10. Бу фикрни илмий жиҳатдан исботлашнинг ягона ва етарли асоси қўйидагилар бўла кол-
син: ҳар бир нарсанинг табнati нимага мо-
йил бўлса, уни ўша томонга қараб йўнал-
тириш жуда осон бўлади, хатто унинг ўзи ўша томонга қараб интилади, агар унинг бу харакатига тўқиңлик қилинса, у изтиро чекади.

11. Ахир, қушни ҳавода учишга, балиқни сувда сузишга мажбур этишнинг, ёввойи ҳайвонни далада югуришга ўргатишнинг хеч бир хожати йўқ, албатта. Улар онадан турилгач, бақувват бўлиб олганини сезиши биланоқ, буни ўз-ўзидан бажараверади. Ҳудди шунингдек, сувнинг текис жойдан пастга қараб оқишига ёки шамол пайтида оловга ёнилғи қўйилгач, уни алангланиб ёнишга, думалоқ тошни пастликка юмалатиб туширишга, тўртбурчак тошни эса бирор жойга қўйишига, агар ёруғлик етарли бўлса, нарсаларни кўз билан кўришга, ойнада акс этишга, намлик ва иссиқлик етарли бўлса, урурни униб чиқишига мажбур қилишнинг хеч бир хожати йўқ. Демак, ҳар бир буюм табиатан нимага мойил бўлса, у ўшанга қараб интилади. Бзгипа мадад берилса бас, буюм ўз вазифаси-
ни бажараверади.

12. Шундай қилиб, бешинчи бобда кўриб ўт-
ва татбиқ этилни. ганимиздек, билим, ахлоқ ва тақводорликни
эгаллаш имконияти инсон табиатида мавжуд экан, демак, бу
хислатларни секингина ўйготиш ва уларни бир оз оқилона
йўналтириб қўйишдан бошқа ҳеч нарсага зарурат йўқ.

Биринчи өзбек. 13. Лекин ҳар қанака ёғочдан хам Меркурий¹ ясад бўлавермайди-ку, дейишлари мумкин.

Жавобим: ҳар бир одамдан одам етишиб чиқади, агар у бузилмаган бўлса.

Иккинчи. өзбек. 14. Шундай бўлса хам (эътироуз билдиради

кимдир) бизнинг руҳий кучларимиз дастлабки гуноҳ натижасида ишдан чиқсан. Жавобим: лекин қуриб тамом бўлмаган. Албатта, шунингдек, жисмоний кучларимиз ҳам заифлашган эди, лекин пиёда юриш, чопиш ва машқ қилиш туфайли биз уларни мумкин қадар чиниқтира оламиз-ку. Дастлабки одамлар яратилиши биланоқ юришни, гапиришни, фикрлашни билиб олган бўлишига қарамай, биз юриш, гапириш ва фикрлашни факат машқ қилиш орқали ўрганиб олишимиз мумкин, ҳар холла бунлан шу чалкаш усулпинг ёрдамисиз, хаддан ташкарни мумкин бўлмай қолади, деган хулоса келиб чиқмайди. Бу ишга алоқадор нарсаларнинг ҳаммасига бир разм солайлик, чунончи ахир, овқатланиш, сув ичиш, пиёда юриш, баландликка сакраш, бирор иш бажаришни биз унча қийналмасдан ўрганиб оламиз-ку, руҳий кучларимизга тааллуқли бўлган хислатларни нега худди шу тариқада ўргана олмас эканмиз? Фақат ўқитиш усули пухта ўйлаб қўрилган бўлса, шунинг ўзи етарди. Бунга яна нималарни қўшимча қилиш мумкин? Чавандоз бир-икки ойда қамчинни дастак қилиш билан отни йўртишга, чопишга, айланышга ва бошқа мураккаб харакатларни бажаришга ўргата олади. Эпчил масхарабоз айиқни ўйинга тушишга, қуённи чилдирма чалишга, итни ер ҳайдашга, киличбозликка, фолбинлик ва бошқа ишларни бажаришга ўргата олади. Ишга ярамай колган кампир тўтикуш, зағизғон, қарға кабиларни «гапириш»га ёки «қўшиқ айтишга» ўргатади. Уларниг табиати шунга мойил бўлмаса хам, қисқа вақтда буни ўрганиб олади. Инсон ўз табиати жазм қилиб турган нарсани осонгина ўрганиб олишга кодир эмасми? Хайвонларни ўргатувчилар бизнинг устимиздан кўлмасин десак, буни инкор қила олмаймиз.

Учинчи эътироуз. 15. Бунга яна шуни қўшадиларки, нарсаларнинг ўзи гўё мураккаб бўлгани учун ҳар ким хам уни тушунавермайди, дейдилар. Жавобим: бунинг нимаси қийин! Ойнада акс этмайдиган шунчалик қора рангли жисм табиатда топиладими, еруғлик етарли даражада мавжуд бўлган жойда ўша жисмни ойнанинг қаршисига тўғри ўрнатиб қўйингчи? Суратини чизиб бўлмайдиган бирор нарса бормикан, фақат суннат чизиб оладиган одамга бу ишни бир топшириб кўринг-чи? Иссиқлик ва намлик етарли даражада бўлган ерга экилса, униб чиқмайдиган бирорта уруғ ёки никол бўлармикан? Фақат ҳар бир уруғни қаерга, қаҷон ва кандай экишни биладиган одам

¹ Бу ибора афсонавий худолар тасвирланган ҳамкалтарошлиқ тажрибасидан олинган. Меркурийнинг афсоналарда айтилган фигурасини ёғочдан тасвирлаш жуда қийин.

топилса бас. Яна шуни айтиш лозим, оёғи бор ҳар бир одам юриб чиқа олмайдиган шунчалик баланд қоя ёки минора дунёда йўқ, фақат нарвон (шоти) тўғри қўйилса ёки қояни ўйиб ясалгак зина тартибли ва тўғри жойлаштирилган бўлса, пастга қулаг тушмайдиган қилиб тўсиқлар билан ўралган бўлса бўлгани. Лекин ғайрат ва жуда катта истак билан киришсалар хам жуда кам кишиларгина илм чўққисига чиқишига мусассар бўлаётir, баъзилари эса чўққининг яқинига бориб тўхтаб колаётir, чунки улар шу ғалабани ҳам қийинчилик билан нафаси бўғзига тикилиб, холдан тойиб бошлари айланиб, туртина-туртина, йиқила-сурила қўлга киритадилар, бунинг сабаби—инсон била олмайдиган қандайдир нарсалар борлигига эмас, балки билим чўққисига элтадиган зинапоялар ёмон қурилған, ёмирилган, бузилиб кетган, ўпирилиб кетиши ҳам мумкин, яни ўқитиш усули чалкаш. Шубҳасиз, тўғри жойлаштирилган, бузилмагап, бақувват, хавфхатарсиз зинапоядан бошлаб борилса, ҳар қанақа кийини хам истаган баландликка олиб чиқиши мумкин.

Тўртинчи өзбек. 16. Шундай бўлса хам, зехни жуда паст одамлар борки, уларга бирор нарсани хам уктириб бўлмайди, дейишлари турган гап. Жавобим: биринчи жавоб. шунчалик чанг, доғ босиб кетган, нарсанник тасвири хиароқ бўлса хам акс этмайдиган ойна бормикан; шунчалик ғадир-будир, ҳар холда бирор нарсани хам бир амаллаб ёзиб бўлмайдиган тахта бўлармикан.

Иккинчи жавоб. Лекин, мабодо чапг еки доғ босиб кетган ойна учраб қолса, аввало, уни артиб тозалаш лозим, ғадир-будир тахтани эса рандалаш керак, шундан сўнг уларни бемалол ишлатавериш мумкин.

Худди шунга ўхшаб, ёшларни ҳам кўпроқ машқ қилдирилса, улар албатта такомиллашади, бирининг ёрдами билан иккисипинг онги ўсади ва, ниҳоят, хамма нарсани ўрганиб олади (менинг бу фикрим қатъий, чупки унинг асоси ўзгармасдир). Буларнинг фарқи фақат шундан иборат бўладики, зехни пастроқ ўқувчи жуда кам илм ўрганганини, лекин ҳар холда унчамунча парсаларни тушуниб олганини билади, зехни ўткирроқлари эса фанларни бирин-кетин ўргана борган сари нарсаларнинг мохиятини ҳам чуқурроқ англай боради ва натижада янги-янги хамда фойдали нарсаларни билиб олади.

Учинчи жавоб. Ниҳоят. майли, ўйма нақш солиши мумкин бўлмаган серкўз ёғочга ўхшаш, билим эгалашга хеч қобилияти йўқ болалар ҳам топилди, дейлик. Ҳар холда бизнинг фикримиз зехни ўртача хисобланган болаларга нисбатан жуда тўғри, бундайлар худонинг амри билан жуда кўплаб туғилади. Табиатап ақли заиф туғилганлар сингари зехни паст болалар ҳам жуда кам учрайди. Ахир, мияси хеч (райри-табиий) фаҳмламайдиганлар сингари, кўрлар, карлар, чўлоқлар, жисмоний заифларнинг тутма бўлиши камдан-кам учпайдику, бу нуқсон, кўпинча ўзимизнинг айбимиз билан содир бўлади.

Бешинчи эъти-
ро.

17. Яна эътиroz билдирадилар: баъзилар қоби-
лиятли бўлса ҳам ўқиши истамайди, хоҳиши
бўлмаган кишини ўқишга мажбур этишнинг
қизиги ҳам, фойдаси ҳам йўқ. Жавоб қайтарамиз: ҳақиқатач ҳам
қайси бир файласуф тўғрисида гапириб беришган эди. Унинг
иккита шогирди бўлган экан. Бири—қобилиятсиз, иккинчиси—
енгил табиат (шўх). Устози буларнинг иккаласини ҳам хайдаб
юбориби. Чунки бири— ўқигиси келса ҳам, қобилияти етма-
ган, икинчиси эса, қобилияти бўлса ҳам ўқиши истамаган. Хўт,
ўқиши хоҳламасликка муаллимларнинг ўзлари сабаб бўлса,
бунга нима дейсиз?

Жавоб.

Аристотель ипсоннинг билишга интилиш
кобилияти турма бўлади, деб хисоблаган, буни
биз бешинчи ва бундан олдинги ўн биринчи бобларда ҳам кўриб
утдик. Лекин баъзан ота-оналарнинг болани хаддан ташқари
эркалатиб юбориши унинг ўқишга бўлган интилишини сусайти-
риб кўяди, баъзан у кўча чангитиб юрадиган ўртоқларининг таъ-
сирига берилиб кетади, баъзан бола турли сайру томошаларга,
ўйинга ёки бошқа бирор нарсага қизиқиб ўқиши унугиб қўяди,
бунинг натижасида боланииг билим эгаллашга бўлган хаваси
бутуналай пасайиб кетади, диққат-эътиборини бир жойга тўплаш
хан қийин бўлади. Бир таъбга ўрганиб қолган тилнинг бошқа
хил таъбни сезиши анча қийин бўлгани сингари, бирор фикр
билан банд бўлган ақл бошқа нарсаларга етарли эътибор бера
олмайди. Шунинг учун ҳам бундай пайтларда аввало тасодифан
пайдо бўлган эътиборсизликни бартараф қилиш, болалар идро-
кини дастлабки табиий ҳолатга қайтариш лозим. Бундай
қилган тақдирда, шубҳасиз, боланииг билим олишга интилиши
қайта тикланади. Ёшларни ўқитиши иши билан шуғуллана-
ётганларнинг қанчаси болаларнинг билим эгаллашга ишти-
ёқини ошириш тўғрисида ўйларки? Ахир, дурадгор ёғочдан
бирор нарсани йўниб ясаш учун, аввало, уни болта билан
чопиб текислайди, темирчи темирни болғалаб ясашдан олдин,
уни ўтда юмшатади, тўқувчи жундан ип йигириш учун, аввало,
уни ўрим-ўрим қилиб ажратиб чиқади, тозалайди, ювиб тарайди,
этикдўз эса этик тикишдан олдин терига ишлов беради, уни чўзиб
текислайди. Лекин, худди шунга ўхшаб, муаллим ҳам ўқувчига
билим бера бошлашдан олдин, унда ўқишга кизикиш ўйг-отиши,
пасиҳат қилиб, болада ўз кучи ва қобилиятига ишонч хосил қи-
лиши, тарбиячининг айтганларини бажаришга доимо тайёр ту-
риш кабиларга эришиши зарур, бунга ким ҳам эътибор бераетир,
дайсиз? Одатда муаллим ўқувчини, у қандай бўлса, шундайлиги-
ча ушлаб олади-да, дархол ишлов бера бошлайди: уни йўна бош-
лайди, болғалашга киришади, йигираверади, ўз андазасига мос-
лайди ва у, сирланган идишдск ялтираса керак, деб ўйлайди.
Агар иш дархол у истагандск юришиб кетавермаса (қандай қи-
либ у истаганча бўлсин?), муаллимнинг жахли чиқади, бакира
бошлайди, дарғазаб бўлади. Шунинг учун ҳам баъзилар бундай

таълим олишдан бўйин товлаб, ўқишидан қочиб кетаётгани бизни
таажжублантирмайди! Аксинча, баъзи бировларнинг бундай
ўқишига қандай қилиб чидаб кслётганига ажабланмоқ керак.

18. Қобилиятларнинг хилма-хиллиги тўррисида
Олти хил қоби- эслатиб ўтиш хонаси келди. Чунончи, биров-
лият. ларнинг зехни ўткир бўлади, бошқаларнинг бўл-
зехни эса — паст; бировлар уддабурон ва гапга кирадиган бўл-
са, бошқалари қўрс ва ўжар бўлади; бировлар илмли бўлпим
учун ўқишга интилсадар, бошқалар механик ишларга кўпроқ
қизиқадилар. Бундан олти хил қобилияти болалар мавжуд де-
ган хулоса келиб чиқади.

19. Биринчидан, зехни ўткир, билим згаллашга интилувчи
тиришқоқ ўқувчилар бор; бундайлар, кўлинча, бошқалардан ўзиди
кетади, айникса дарсларни ўзлаштиришда зехни ўткир. Уларга
илмий озука берилса, шунинг ўзи етарли; яхши ўсимлнк сингари
уларнинг ўзи ўсаверади. Уларга фақат окилона раҳбарлик қилиб
бориш, жуда шошилишига, чарчаб, кучсизланиб колишига йўл
кўймаслик керак.

20. Иккинчидан, зехни ўткир, гапга қулоқ соладиган бўлса
ҳам, лекин секин ўзлаштирадиган болалар бор. Улар
никтаб туришга муҳтож.

21. Учинчидан, зехни ўткир, билим олишга интилувчан, лекин
ўзбошимча ва ўжар болалар бор. Мактабларда бундай ўқувчи-
дарни одатда ёмон кўрадилар ва кўпинча бундайлардан тузук
одам чикмайди, деб хисоблайдилар, лекин тўрри тарбияланса,
буюк одамлар кўпинча шулар орасидап етишиб чиқади. А.Фина-
лик буюк саркарда Фемистокл бунга МИСОЛ бўла опали в
ёшлиқда жуда ўзбошимча бўлган (ўқитувчиси унга:
сен ўртамиёна одам бўлмайсан, сен лавлатга ё катта фойла
келтирасан, ёки катта зарар етказасан),— деган). Кеинчалик
унинг характери ўзгариб қолганини куриб хайрон бўлганларни той
у агар тўрри таълим берилса, қўлга ўргатиб бўлмайдиган
ҳам ажойиб отни ўйқа чиқариб юбораятилар-а!— деган. Искандар
ажойиб отни ўйқа чиқариб юбораятилар-а!— деган. Искандар
отни урмасдан, гомшоқ муомала қилиб, уни осонгина кўлга ўрга-
тиб олди. Уша кезларда ҳам, кейинчалик ҳам Искандар доим Бу-
цефални миниб юрарди ва ер юзида ундан яхширокотни топиш
мажолиши мажолиши мажолиши мажолиши мажолиши мажолиши
деган эди: «Бу от воқеаси шуни кўрсатиб турнибди, тарбиячи-
ларнинг айби билан қанчадан-қанча ажойиб табиий истеъзод-
лар йўқолиб кетаётир, бундай тарбиячилар юксак ва эркин маъз
жудотларни бошқаршини билмай, отни ҳам эшакка айлантириб
юбораётурлар».

22. Тўртинчидан, гапга кирадиган, ҳамма нарсани билишга

қизиқадиган, лекин секин ўзлаштирадиган ва бўшанг ўқувчилар бор. Бундайлар олдинда кетаётганлар билан изма-из бора олади. Лекин бунинг учун уларга илтифот қилиб, хаддан ташқари банд қилмасдан, жуда қаттиқ талаблар қўймасдан, хайрихохлик ва чидам билан муомала қилиш, руҳипи туширмаслик учун уларга кўмаклашиб, кўнглини кўтариб, қилган ишларини маъқуллаб туриш керак. Улар кўзланган мақсадга бироз кечроқ эришишлари мумкин, шуниси борки, улар кечки мевага ўхшаб, тотли ва пишиқ бўлиб етишадилар. Қўрғошинга муҳр босиш қийин бўлса ҳам, лекин босилган муҳр узоқ вақт тургани сингари, бундай ўқувчилар, кўпинча, истеъодди болаларга нисбатан ҳам хаётга яроқли бўлиб етишади, чунки улар бир ўзлаштириб олган нарсасини осонликча зсадап чиқармайди. Шунинг учун бундай ўқувчиларни мактабдан четлатмаслик лозим.

23. Бешинчидан, зехни паст, бунинг устига бепарво ва бўшанг ўқувчилар бор. Агар ҳаддан ташқари ўжар чикиб қолмаса, буларни ҳам ўқитиб, тарбиялаш мумкин. Лекин бунинг учун жуда донолик ва сабр-тоқат керак.

24. Энг охирги ўринда эси паст, райри табиий ва баджаҳл болалар туради; кўпинча бундай ўқувчиларни тарбиялаш қийин. Лекин табиатда ҳар канака касалнинг ҳам давоси топилади, ёввойи ниҳолни ҳам бошқа жойга кўчат қилиб экиб, пайванд килинса, мева бсрди. Шунинг учун бундай болалардан ҳам умид узмаслик лозим, балки ҳеч бўлмаса улардаги ўжарлик хислатини йўқотишига ҳаракат қилиш керак. Агар бунииг ҳам имконияти бўлмаса, фақат ўшандан кейин бундай эгри ва серкўз ёғочни улоқтириш мумкин, ундан Меркурийнинг фигурасини ясайман дебовора бўлмаслик керак. Ҳосил бермайдиган ерни, деган эди Катон, ҳайдаш ҳам, чопиқ қилиш ҳам керак эмас. Лекин бундай нокобил бола неча минг ўқувчи орасидан бирорта топилиши ҳам амри-маҳол, бу — худой-таоллонинг марҳамати буюклигидан далолат беради.

25. Юкорида айтилганларнинг моҳияти Плутархнинг қўйидаги гапида ифодаланган: «*Қандай бола туғилиши ҳеч кимга боғлиқ эмас, лекин тўғри тарбия бериб, уни яхши киши қилиб етишириши бизга боғлиқdir*». Ҳа, бизга боғлиқ, дейди у. Боғбон илдизи қуримаган ҳар қандай ниҳолни кўчат қилиб, авайлаб парвариш этса, у ўсиб, дараҳт бўлади.

26. Қобилияти ҳар хил бўлган барча ёшларни бир хил усул билан ўқитиш ва тарбиялаш мумкинлигини қуидаги тўрт нарса кўрсатиб турибди.

27. Биринчидан, донолик, ахлок ва тақвдорликни ҳамма бирдек ўрганиши керак.

28. Иккинчидан, кишилар қобилияти жихатидан бир-биридан канчалик фарқ қилмасин, ҳаммасининг инсоний табиати ҳам, органлари ҳам бир ҳилдир.

29. Учинчидан, болалар қобилиятидаги бу фарқлар (киши

гавдасида намлиқ ёки қуруқлик, иссиқлик ёки совуқликнинг кўпайиши касаллик алмати эканлиги сиигари) табиий гармония-ринг бузилиши ёки ундаги мавжуд бирор камчиликнинг оқибатидир. Масалан, зеҳннинг ўткирлиги нимага боғлик? Инсон миасидан сезги органлари орқали ҳаддан ташқари тез тарқалётган ва даҳлдор парсаларни дархол қамраб олаётгай руҳпинг нозиклиги ва харакатчалигига боғлиқ¹. Агар ақл бу тезликни маълум даражада камайтирмаса, руҳ тарқалиб кетади, мия эса ё заифлашиб, ёки фахмламайдиган бўлиб қолади, шунинг учун ҳам ақли тез ўсган кишилар кўпичча е бевакт вафот этади, ёки эси паст бўлиб қолади. Аксинча, зехни пастлик нима, миядаги руҳпинг тез идрок қилмаслиги, хираланиб қолганлиги эмасмикин? Тез-тез харакат қилиб турисла, руҳнинг хиралиги тарқаб, ёриша бошлади. Дағаллик ва ўжарлик нимадан иборат, қалбининг қўнимсизлик натижасида муомалага кўнмаслиги эмасмикан? Шупинг учун уни интизомга ўргатиб, юмшатиш керак. Бўшанглик нима? Қалбининг ҳаддан ташқари юмшоқлигидир. Киши та-насидаги касалликни даволашга ёрдам бериладиган дори баданда (қарама-қаршиликни) кучайтириб юбормайди, балки қарама-каршиликни камайтиришга ёрдам беради, яъни бирор органда бир модданинг етишмаслиги иккинчи бир органда ўша модданинг камайиб кетишига йўл қўймайди, худди шунга ўхшаш киши руҳида бирор камчилик бўлса, буни тузатишпинг энг тўғри во ситаси унинг кобилиятидаги етишмовчилик ва ошиқча парсаларга чек кўйиб, гармония ва мувофиқликка эришишдир. Шунинг учун ҳам биз тавсия этаётган усул кўпчиликни ташкил этган қобилияти ўртача болаларни назарда тутади ва зсхни ўткир болаларниг барвақт толиқиб қолишига йўл қўймайди, бўшанг тала-баларни эса рағбатлаптириш, жадаллаштиришга имкон беради.

30. Нихоят, болапипг қобилиятида юқоридаги камчиликлар борлиги сиззилгач, ўз вақтида уларни тугатиш чорасини кўриш лозим. Худди жангдагидек. жанг тўғри тартиб билан ўштирилаётган экан, янгидан келганлар эски тажрибали солдатлар билан, кучсизлар кучлироклари билап, бўшангроқлари чаққон, эпчиллари билан, аралаштириб кўйилади ва ҳамма киши бир тан, бир жон бўлиб ягона байроқ остида жанг қилади, ягона буйруққа итоат этади, ғалабага эришилгач, ҳар ким истагапича ва имкони борича, душманни таъқиб этиб, кўтарганича ўлжа олади. Шунга ўхшаш илм олиш масаласида ҳам секин ўзлаштирадиганлар тезроқ билиб оладиган ўқувчилар билан, зехни пастроқлари зехни ўткирроқлари билан, ўжар болалар гапга қулоқ соладиганлари билан аралаштириб, ҳаммалари ўрганиб олгунча бир хил қоида ва мисоллар билан ўқитилиши лозим. Мактабпи битириб чиққач эса ҳар ким қурби етганча илм-фанни эгаллаши мумкин.

¹ VIII бобнинг 8- параграфида берилган изохга қаранг.

Хар хил қоби-
лиятли болаларни
нинада
нималарга эътибор
бериш керак.

емонроқ болаларни кузатиб ва уларга ёрдам беришни топширади. Натижада, болаларнинг хеч бири эътибордан четда қолмайди, албатта муаллим иш кўнгилдагидек, оқилона бораётгапини назорат қилиб бориши керак. Нихоят, энди масаланинг моҳиятини баён қилишга ўтсак ҳам бўлар.

XIII боб

ҲАММА СОҲАДА АНИҚ ТАРТИБ УРНАТИШ МАКТАБЛАРНИ ТУБДАН ЎЗГАРТИРИШНИНГ АСОСИДИРИ

Тартиб нарса-
нинг жони хисов-
ланади.

Нарса кўрсата олмаймиз, яъни бўлиб ўтган ва содир бўлаётган, баланддаги ва пастдаги, бир-бирига ўхшайдиган ва ўхшайдиган катта ва кичик нарсаларнинг хар бириўзига хос равишида ўз ўринида, ўз вақтида миқдори, ўлчови ва оғирлигига қараб жонлаштирилгандир. Тартиб нарсаларнинг жони деб кимдир жуда тўғри ва ўринли айтган. Ахир, тартибли ўрнатилган хар бир нарса, шу тартиб бузилмагунча ўз холати ва бутунлигини йўқотмайди. Лгар тартиб бузилса, хар бир нарса ҳам заифланади, қимирлаб, бўшашиб қолади ва қулайди. Буни табиат ва санъат ходисалари мисолида очик қўриш мумкин. Дарҳақиқат:

Мисолларга му-
ражаят этайлик:
1. олам.

орлиги хусусан
нинг жони хисов-
ланади.

2. Самовий
жисмлар.

Жисмлардаги тартибнинг ўзгарамаслигига.

1 Бобнинг помида ҳам, шунингдек, мазмунида ҳам «тартиб» (ordo) сўзини Коменский ўз маъносида эмас, балки фалсафий маънода ишлатади, яъни бу сўз нарса ва ҳодисаларнинг қисмлари бири иккинчисига қонуний равишида боғлик эканлигини англатади.

31. Ўрга ўқитиш деганда биз, болаларни бир жойга тўплаб ўқитишдан кўра ҳам кўпроқ, ўзаро ёрдам уюштиришни назарда тутамиз, яъни муаллим қобилиятлироқ ўқувчига икки ёки учта бўшроқ ўзлаштирувчи болани биркитиб қўяди, характеристи яхши ўқувчига хулиқи.

3. Тирик майдоз мавжудотларнинг нозик иши

4. Асалари, чумоли ва ўргимчаклар бажара-
диган ишларнинг шунчалик пухталигига инсон
акли бовар қилмайди. Ҳатто одам шунчалик
пухта қилиб бажара олмайди. Бунинг сабаби
шундаки, катъин тартиб, микдор ва ўлчовга биноан харакат
килиш хислати уларда туфма равишида мавжуд.

5. Танадаги органлар саноқли бўлса ҳам, ин-
сон гавдаси сон-саноқсиз хатти-харакатларни
бажаришга қодир, яъни инсон танасига қўшимча равишида би-
рорта орган қўйиб бўлмаса ҳам, у жуда кўп ва жуда хилма-
хил ишларни бажара олади. Бунинг сабаби, албатта инсон та-
насида барча аъзоларнинг ўзаро ва бир-бирига жуда оқи-
лона мувофиқлигига.

6. Инсонга берилган ақл-идрокнинг биргина
ўзи бутун танани ва у бажараётган сон-саноқ-
сиз хатти-харакатларни бошқара олишининг
боиси нимада? Тапада мавжуд бўлган тартибда. Шу тартиб ту-
файли барча аъзолар доимо ўзаро боғланишда ва алоқада бў-
либ, зарур харакатларни ақлнинг салгина ишораси билан ўз-ўзи-
даи бажараверади.

7. Дононлик билан бошқарилает-
ган подшолик.

7. Бир киши, яъни подшо ёки хоқон кўп халқи
ни бошқара олишипи нима билан изоҳлаш
мумкин? Ваҳоланки, хар каллада хар хаёл
бўлишига қарамай, ҳамма унинг амирни ба-
жаради. Подшо яхши бўлса, давлат обод бўлади. Бу иш фақат
қонунлар ва бўйсуниш қоидалари натижасида ўрнатилган тар-
тиб туфайли содир бўлади. Подшо бир неча вазирларига бево-
сита бошчилик қиласи, уларга ўзи амру фармонлар беради,
вазирларнинг хар бирига бир қанча мулоzим итоат этади, му-
лоzимларга бошқалар бўйсунади ва хоказо, натижада бирор-
та ҳам бўйсунмаган одам қолмайди. Шундай қилиб, ҳамма
киши занжир сингари ўзаро боғланган бўлиб, биттаси ўрни-
дан турса, ҳамма қўзгалади, бошлиқ тинч турса, бошқалар
ҳам жим туради.

8. Бир неча юз киши уриниб, ўринидан қимир-
лата олмаган катта кеманихоҳласа Гиерон-
ниг бир узи айлантирио буриб қўя олиши-
га имкон берган нарса нима эди? Албатта вал (лўла), блок
(бирға) ва каноп (йўғон арқон) лардан жуда бакувват қилиб
ясалган ажойиб машина эди.

9. Қалин деворларни -йикитиб, минораларни
қулатиб, аскарларни қириб ташлайдиган зам-
баракнинг вахимали отилиши ҳам қисмларининг маълум тартиб-
да жойланиши ва зарб билан портлаш натижасида содир бўла-
ди, яъни селитранинг серо билац (жуда совукни жуда иссик
билан) қўшилиши, курол ёки тўпнинг шу составли моддага ай-
нан мос келиши, қуролга порох ва сочма ўқларни меъёрида жой-
ланиши ва нихоят мўлжал тўғри олинишига боғлиқ. Агар бу

шартлардан бирортаси бузилса, қуролнинг ахамияти қолмайди.

9. Типои санъати. 10. Китобларни хатосиз ва чиройли қилиб, кўп нусхада тез босиб чиқарадиган типография санъатининг сири нимада? Бу, албатта, мисдан ҳарфларнинг шаклини тартибли қилиб диққат билан кесиш, колипга қўйиш, силлиқлаш, ҳарф кассаларига жойлаштириш, янгидан териш учун ҳарфларни чиқариб олиш, машинага ўрнатиб қўйиш кабиларга, шунингдек, қофозни тахлаш, хўллаш, текислашга хам боғлиқ.

10. Арава. 11. Механика соҳасидан хам мисол оладиган бўлсак, от қўшилган араванинг, яъни ёғоч билан темирнинг (чунки арава ёғоч ва темирдан ясалади) чопиб кётаётган отдан қолмай боравериши, юк ва одамларни ташиб учун жуда қўйлай восита эканлигининг сабаби нимада? Бунинг сабаби ёғоч ва тсмирни мохирлик билан бириткиришда, яъни ғилдирак, ўқ, шоти, шотига ўрнатилган кўндаланг ёғочларни мохпрона бириткиришга боғлик, чунки агар шу қисмлардан бирортаси бўлмаса ёки синса, арава бутунлай ишдан чиқади.

11. Кема 12. Одамлар ёғочдан ясалган қурилмага ўтириб даҳшатли денгизда бемалол сувазериншлари, хатто антиподлар¹ яшайдиган жойларгача бориб, эсономон қайтиб ҳам келишларининг сабаби нимада? Бунинг сабаби фақат кемадаги киль (кеманинг остиқ қисмини маҳкам тутуб турувчи тагёғоч, шутаг), мачта, слкан боғланадиган кўндаланг ёғочлар (рей) ва елканлар, эшқаклар, руль, денгиз компаси ва хоказоларни тартибли бириткира олишга хизмат қиласди, агар шулардан бирортаси бузилса, чайқалиш, ғарқ бўлиш ва халолкат хавфи туғилади.

12. Соат. 13. Нихоят, вақтни ўлчайдиган асбоб, яъни соатнинг темирдан ясад, турлича қилиб қўйилган ва жойлаштирилган қисмлари ўз-ўзидан харакат қилишининг сабаби нимада? Бунинг устига у, минут, соат, кун, ойларни, балки йилларни хам изчил санаб боради. Уни кўзга кўрсатибгина қолмасдан, шу билан бирга, узоқроқдан туриб ва қоронғида хам йўл-йўриқ кўрсатиш учун қулоққа ҳам зшитилади. Бу асбоб белгилаб қўйилган соатда кишини уйқудан хам уйғотади. Уйғонгандан пайтингизда ёруғ бўлсин деб, шамни ҳам ўзи ёқа олади. Соат календарга биноан кунларнинг алмашиниб туришини, он-

¹ Антиподлар — грекча — „τούς· τοδος“ тобе оёқ сўзидан олииган бўлниб, ер куррасининг қарама-қарши икки томонида яшовчи кишилар, демакдир. Бу ном соддакидан келиб чиқкан тасаввурдан олинган, бу тасаввурга кўра ер куррасининг қарама-қарши қисмидаги яшозчи киши гўё боши пастга, оёғи юкорнга караб туармиш.

нинг янги чиққан ва тўлишган пайтини, ой ва қуёшининг харакати ва тутилишини хам кўрсатиши мумкин. Буларнинг сабаби нимада? Агар киши бунга ҳайрон қолмаса, нимага хам ажабланади? Дарҳақиқат, металл, жонсиз бир нарса шунчалик жонли, шунчалик барқарор, шунчалик тўғри харакат қиласди! Соат нхтиро қилинмасдан олдин бирор соат шу ишларни бажара олади деб айтса, дараҳтлар юриши, тошлар гапириши мумкин деган сўзга хеч ким ишонмаганидек, ундан бўлиши мумкин эмас, дер эдилар. Вахоланки, шундай эканлигини биз амалда кўриб турибиз.

14. Бунинг сири қаерда? Бу соатдаги мазжуд ва аниқ тартиб туфайли содир бўлади, яъни қисмларнида. иаълум миқдорда, ўлчам ва тартибда бир-бърига мувофик харакатланувчи қисмларнинг жойланишига боғлиқ, чунки улардан хар бирининг ўз вазифаси ва шу вазифани бажаришга ёрдам берадиган маълум воситалари бўлиб, бу воситалар белгиланган тартибда харакат қиласди, яъни қисмлардан ҳар бири бошқаларига нисбатан жуда аниқ мутаносиблиқда бўлиб, бири иккинчисига маълум бир зарурий тартибда боғланган, маълум бир кучни қабул қилиб олиш ва қайтариб бериш учун ўзаро таъсир кўрсатиш қонунларига амал қиласди.

Шундай қилиб, соатнинг барча қисмлари, хатто тирик танадан кўра хам аниқроқ харакат қиласди. Лекин соатнинг ички қисмларидан бирортаси узилса ёки синса, соат бузилади ски нотўғри юради, башарти унинг жуда кичкина ғилдиракчаси, жуда ингичка ўқи, энг кичкина лўқидони синса хам шу заҳотиёқ соат тўхтаб қолади еки тўрри юрмайди. *Бу ерда ҳамма гап тартибга боғлиқ эканлигини аниқ кўриб турибиз.*

15. Шундай қилиб, ўқитиши санъати вақтни, фанларни ва методни моҳирона тақсимлашдан бошқа ҳеч нарсани талаб этмайди. Агар биз бу ишда шундай аниқ тартиб ўрната олсак, ёш авлодга ҳамма нарсани ўргатиш иши осонлашади, ҳар холда, типография машинаси билан хар куни минг бетлаб қофозга чиройли қилиб ёзиш ёки Архимед машинасини ўргатиб ўйлар, миноралар ва бошқа оғир юкларни кўтариш ёки кемага тушиб, океандан сузид ўтиш ва Янги Қитъага бориб келишдан кўра қийинроқ бўлмайди. Бу ишимиз (*ўқитиши*) тошлари тўғри жойлаштирилган соатдек осон юришиб кетади, ўқитиши тўғри юраётган автоматга қараш сингари кўнгилли ва завкли бўлади ва, ниҳоят, мактаблар моҳирона ясалган асбоб сингари тўғри ишлайдиган бўлади.

16. Шундай қилиб, иншоолло, ниҳоятда мохирлик билан ясалган, хар хил безаклар билан чиройли қилиб ясатилган соатга айнан ўхшайдиган мактаб ташкил этиш масаласини аниқлашга уриниб кўрамиз.

МАКТАБ УЧУН ХЕЧ КИМ ВА ХЕЧ НАРСА АСЛО
БУЗА ОЛМАЙДИГАН АНИҚ ТАРТИБ ЯРАТИШНИ ТАБИАГДАН
ҮРГАНМОҚ ҚЕРАК.

Санъат асосларини табиатдан излаш лозим.

сита топмоқчи бўлсак, бути бошқа жойдан эмас, "балки табиатнинг ўзидан излаш лозим. Санъатнинг кучи фақат унинг табиатга тақлид қилишидадир деган фикр мутлақо тўғри.

Табият инмайи ва қандай қилиш наминасини кўрсатади:

диши сувда сузаётгандан.

риши ва балик қанотларини қандай қимирантса, одам ҳам худди шундай ҳаракат қилиши зарур.

Хатто кемалар ҳам фақат шу принципга бинозиш Кемада сувда ани ясалиши мумкин: кеманинг эшқаклари ёки елкани балик қаноти ролини, кеманинг рули эса дум вазифасини бажаради.

3. Учишда. Кушнинг хавода парвоз этганига зътибор берганмисиз? Учиш унинг табиатига хос нарса. Деталь қушга ўхшаб учмоқчи бўлганида унинг жуда оғир гавдасини тутиб тура оладиган катта қанот боғлаб олиши ва канотларини силкитиб учиши зарур эди.

4. Товуш чиқаришида. 3. Қаттиқ капал (организмда турли моддалар ўтадиган йўл) ҳайвонларнинг товуш чиқарувчи органи ҳисобланади, у кемирчаксимон ҳалқалардан иборат бўлиб, унинг юқорисида очилиб ёпиладиган клапанли нафас йўли, паст томонида нафас чиқарувчи боскон, яъни ўпка жойлашган. Сурнай, най, дам билан чалинадиган қўшнай ва бошқа музика асблори шунга тақлид қилиб ясалган.

5. Яшин чакнашида. 4. Булутлар орасида гумбурлаб, олов чиқаривчи ташлайдиган нарса селитра билан серенинг ёниши натижасида содир бўлишини кузатганлар. Шунга тақлид қилиб, селитра билан серодан порох тайёрлаганлар, уни тўпга солиб отилса, сунъий равища момақалдироқ бўлиб, ёруғлик таралади ва яшин чакнагандек бўлади¹.

¹ Яшин ва момақалдироқ ҳодисалари электр зарядлари ҳисобланади, бу Коменский яшаган замонда маълум эмас эди. Порох ҳам, Коменский айтгандек, табиатга тақлид этиш натижасида эмас, балки мутлақо бошқа сабабларга биноан ихтиро этилган эди.

6. Водопроводда. 5. Икки томони тешик фоят узун идишда ҳам сувнинг горизонтал баландлик холатини сақлай олиши кузатилган. Шунга асосланиб, трубалар ёрдамида ҳар хил водопроводлар ясад кўрганлар, трубанинг нариги учи ҳам қанча пасайтирилса, сув истаган чуқурликдан истаган баландликкача ўз-ўзидан кўтарилар экап. Бу иш сунъий равища лекин табиатдагига ўхшаб бажарилади. Бунинг шундай бўлаётгани — санъатнинг иши, лекин умуман шундай бўлиши — табиатининг иши.

7. Вакт ўлчашда. 6. Кишилар осмон гумбазига караб, унинг бетосита айланишини ва осмон ёритгичларининг турлича айланиб ҳаракат килишлари натижасида турли йил фасллари пайдо бўлишини билиб олганлар. Шу кузатишларга асосланиб, шакли осмон гумбазига ўхшаш ёритгичларнинг суткаларик айланиш ҳаракатини тасвириловчи вақтни ўлчайдиган агшарат ихтиро этилади.¹ Бу асбоб гилдиракчалардан ясалган бўлиб, ғилдиракчалардан бирининг айланиши билан бошқалари ҳам айланади ва бу ҳаракат чексиз давом этиши мумкин. Олам сиигари, бу асбоб ҳам ҳаракат қилувчи ва ҳаракат қилмайдиган қисмларга эга: олампинг кимирамайдиган қисми — ер ўрнида бу асбобнинг асоси, колонналари, қопламалари -бор, осмондаги ҳаракатлапувчи жисмлар ўрнида эса хил ғилдиракчалар мавжуд.

Доатнинг тузи- 5. Соатнинг тузи- Лекин гилдиракчалардан ҳеч бири ўз-ўзидай лиши гоясини аниқ- лашучун унинг ме- ҳаракат қила олмайди ва бошқаларни ҳам харакатга келтира олмайди. Шунинг учун (ху- манизмини қисм- до ёритгичларни айлантириб қўйгани сингари) ларга ажратиш.

табиат жисмларини ҳаракатга келтирувчи кучга, яъни босиши (оғирлик) кучи ёки эркин холатга қайтишга интилиш кучига тақлид қилинди. Масалан, асосий ғилдиракниг ўқига ё оғирроқ нарса биркитиб қўйилади ва у пастга қараб босгандан ўқ айланади, натижада ғилдирак айланиб, бошқа ғилдиракчаларни ҳам ҳаракатга келтиради; ёки узунроқ пўлат пружна ясад, ўққа зич қилиб маҳкамлаб кийгизилади, натижада пружина эркин холатга қайтишга интилиб, ўқ ва ғилдиракни айлантиради. Осмон жисмлари сингари секин-аста айланиш ва ҳаракат нотекис бўлмаслиги учун орага бошқа ғилдиракчалар ўрнатилади, чеккасидағи ғилдиракчаларнинг факат иккита тиши бўлиб, орқага ва олдинга бир мөъёра бориб келади ва у кеча билан кундузнинг алмашиниб туришини ифодалайди. Соат ва минутларни кўрсатиш учун чекка ғилдиракларга митти тормозлар биритрилган бўлиб, улар ҳам табиат осмон жисмларини айлантириб ойларга бўлинган қисм, баҳор, ёз, куз фаслларини алмаштириб тургани сингари, лўқидонларни ўз вақтида силжитиб-силжитиб ўтказиб туради.

¹ Шундан сўнг, Коменский теллурийнинг механик жиҳатдан тузилишини аниқ баён қиласиди.

Үқитиш назариясини яратиш учун табиатга тақлид килиш зарур.

Шу нарса түғри амалга оширилса, табиий нарсалар енгил ва осон ўтиб боргани сингари, мохирона уюстирилган үқитиш ҳам осон ва енгил бўлади. Цицероннинг гаплари ҳақ. «Биз, бошлиқ изидан борган сингари, табиатга эргашиб борсақ, хеч қаҷон адашиб кетмаймиз».

Бунга бизнинг ҳам ишончимиз комил. Шунинг учун ҳам гоҳ у ерда, гоҳ бу ерда содир бўлаётган табиат ҳодисаларини кузатиб, үқитиша ҳам шунга амал қилишни маслаҳат бсраримиз.

8. Лекин, бизнинг фикримизга, баланд парвоз ваъдаларимизга Гиппокритнинг машхур „*ο βίος βραχὺς η̄ τεχνη μηκρή, η̄ οὐ καρπός δέεις, η̄ δέ πειρα σφαλερή, η̄ δέ κριτις χαλεπή*“ яъни, «умр киска, санъат оғир, кулай ҳолатлар тез ўтиб кетади, тажриба алдайди, нарсалар ҳақида фикр юритиш оғир» деган афоризмни қарамакарши кўйиш мумкин бўлур эди. Бу ерда қўйидаги бешта қийинчилик кўрсатилганки, улар туфайли одамларнинг озчилиги илм чўққиларини эгаллай олади:

I. Умр қисқалиги туфайли, кўпинча хаётга тайёрланаётган пайтда ўлим содир бўлади.

II. Урганиш лозим бўлган нарсаларнинг сони ҳаддан ташқари кўп бўлгани учун, уларнинг хаммасини тўплаб ақлга сифдириш жуда қийин.

III. Санъатларни ўрганиш учун қулай ҳолатларнинг камлиги, баъзан шундай ҳолат содир бўлса ҳам, лекин унинг тез ўтиб кетиши. Ахир, рухни ўстириш учун қулай бўлган ёшлик йилларипинг кўп қисми ўйин билан ўтиб кетади, умрнинг кейинги даврипи эса одамлар муҳимроқ бирор иш билан шуғулланншдан кўра кўпроқ бекорчилик билан ўтказиб юборади, баъзан санъатни ўрганиш учун қулай имконият туғилиб қолса ҳам бу қулай имкониятдан фойдалана олмай қоладилар.

IV. Ақлнинг чекланганлиги ва фикрларнинг ноаниқлиги туфайли, биз нарсалар ҳақида юзаки билимга эга бўламиз, уларнинг ички моҳиятларини тушуниб етмаймиз.

V. Ниҳоят, бирор киши узоқ кузатиш ва жуда кўп тажрибалар ўтказиб, нарсаларнинг асл моҳиятини билмокчи бўлса, бу жуда кўп қийинчилик ва меҳнатни талаб этган бўлур эди, ўшанда ҳам бу билимлар ноаниқ бўлиб, унга ишониш қийин, чунки нарсалар шунчалик бирикib кетганки, хатто кўп нарсалар эиг ўткир кузатувчининг ҳам эътиборидан четда қолиши мумкин, ваҳоланки, башарти бирорта хато килинса ҳам, бутун кузатиш нотўғри бўлиб чиқади.

Бунга жавоб. 9. Агар бу гапларнинг хаммаси ҳақиқат бўлса, илм ўргатишнинг бунчалик умумий, ишончли,

7. Юкорида айтилганлардан аниқ кўриниб турибдики, таълимнинг уииверсал назариясими, яъни ҳамма нарсани ўрганиш ва ҳамма нарсага ўргатиш тартибини фақат табиат ходисаларидангина ўрганиш мумкин ва зарур.

Жавоб берамиз: тажриба кўрсатиб турибдики, буларнинг барчаси мутлақо тўғри, лекин шу билан бирга, ақл кўзин билан қаралса, бу қийинчиликларни бартараф этадиган ишончлн восисталар борлигини ҳам ўша тажрибанинг ўзи кўрсатиб турибди.

Бу — худонинг ходиши ва дононлиги. Худой-таоллонинг хоҳиши ва донолиги билан шундай бўлаётган экан, демак, бу инсоннинг баҳт-саодати учун яратилган, демак, буларнинг ҳаммаси инсоннинг баҳт-саодати учун

оқилона хизмат қилиши мумкин. Дарҳақиқат, у бизга киска умр берган, чунки ҳозирги бузуқ ҳолатда инсон умрдан тўғри фойдалана олмайди. Ахир, башарти ҳозир бола туғилаётганнда ўлса ёки туғилгандан сўнг ўлим ҳар қадамда хавф солиб турган бўлса ҳам, ҳар ҳолда, инсон шунчалик овора бўлаётган экап, агар кишининг умри бир неча юз ёки бир неча минг йил бўлса, нималар бўлмасди дейсиз?

Беш пунктдан биринчисига. Шунинг учун ҳам худой-таолло охирагда яхши ҳаёт кечириш учун тайёргарлик кўришга қанча вақт етарли деб хисоблаган бўлса, инсонга фақат ўшанча умр берган. Агар ундан фақат тўрри фойдалана билсак, бу мақсадни амалга ошириш учун инсон умри бемалол етади.

Иккинчисига. 10. Худо инсоннинг манфаатини кўзлаб, нарсаларни кўп яратган ва инсон шулар билан банд бўлсин, ривожлансин, машқ қилсин ва ўргансин, деб хисоблаган.

Учинчисига. 11. Худонинг хоҳиши шу бўлганки, зеро кулай ҳолатлар қисқа ва тез ўтадиган бўлсин, одамлар уни пайқаш биланоқ иложи борича ундан фойдаланиб колишга интилсинлар.

Тўртингчисига. 12. Тажрибага шунинг учун ишонч ўйкки, зеро инсон диққат-эътибор билан карашни ўргансин, нарсаларни чуқурроқ текшириб ўрганиш вазифаси бизнинг зиммамизга ҳам юклатилган бўлсин.

Бешинчисига. 13. Нихоят, нарсаларни асосли равишда текшириш борасида қунт ва қатъиятимизни пухталаш учун нарсалар ҳақидағи фикрларимиз чигаллаштирилган. Бундан мақсад шуки, оламдаги ҳамма нарсада яширинган худонинг донолигини ўргана бориши хузур-халоватимизнинг ортиб боришига сабаб бўлсин. Агар ҳамма нарсани билиш осон бўлса (деган эди дарвишнамо Августин), ҳақиқатни хеч ким қизиқиб ўрганмас ва ундан хузур-халоват ҳам топмас эди.

қийинчиликларни оқилона бартараф этиши мумкин. 14. Шупдай қилиб, хафсаламизни пир килиш учун атайлаб қўйилган тўсиқларни худонинг хоҳиши билан бартараф этиш мумкинлигини кўриб чиқайлик. Лекин қуйидагиларсиз буни амалга ошириш мумкин эмас:

I. Умрни узайтириши, токи у олдиндан белгилаб қўйилган ишларпи бажариш учун етарли бўлсин.

II. Фан ва санъатларни ихчамлашириши, токи улар инсон умрига мос келсин.

III. Кулай холатлардан фойдалана билиш, токи улар бекорга ўтиб кетмасин.

IV. Нарсаларни тез пайқай оладиган қилиб ақлни ўстириши.

V. Тутуриқсиз кузатишлар ўрнига хатоликка йўл қўймайдиган қандайдир қатъий асос белгилари.

15. Ниҳоят, табиатдан ўрнак олгап ҳолда қўйининг боблар-дагиларнинг асосларини текширишга киришанинг тартиби. Миз: Ҳамма зарур нарсаларни ўрганиш учун умрни узайтириши.

Тезроқ ўрганиш учун ўқув материалини қисқартириши.

Ўқитишининг самарали бўлиши учун қулай имкониятлардан фойдаланиш.

Осон ўзлаштириш учун ақлий қобилиятларни ўстириши.

Пухта (асосли) ўрганиш учун фикрни ўткирлаштириши.

Буларнинг хар қайсисини алоҳида бобларда баён этамиш, лекин ўқув материалнни қисқартириш масаласини охирги ўринга қолдирамиз.

XV боб УМРНИ УЗАЙТИРИШ АОСЛАРИ

1. Умрнинг қисқалиги масаласига келсак, инсонга етарли Аристотель билан Гиппократ инсоидаражада узоқ умр нинг умри қисқалигидан нолийдилар, буғиберилади. Ларга, қарға ва бошқа хайвонларга жуда узоқ умр бериб, шундай буюк мақсадлар учун яратилган инсонга жуда қисқа умр бергани учун табиатдан ўпкалаиадилар.

Лекин бунга Сенека жуда тўғри жавоб қайтарган: «Бизга умр қисқа бсрилган эмас, балки уни ўзимиз қисқартирганмиз; умр озлиқ қилмайди, балки ўзимиз ундан фойдаланишни билмаймиз. Агар умрдан тўғри фойдалансак, у қисқалик қилмайди» шунингдек: «Агар умрнинг ҳаммасидан тўғри фойдалана билсак, буюк ишларпи килкб улгuriшимиз учун у бемалол етади» («О краткости жизни», 1 ва 2- боблар).

2. Агар бу гап тўрри бўлса (бу жуда тўрри ўзимиз қисқар учун хам умр камлик қилаётганига ўзимиз рамиз. Айбордомиз, ҳақиқатан ҳам ўзимиз умр эговимиз, чунки уни оз-оз ишдан чиқараверишимиз оқибатида умр муддатидан олдин адо бўлади, умрнинг қолган қисми хам кераксиз нарсаларга сарфланади.

Мадорсизланиб қолишимизга ҳам сабаб ўзимиз.

3. Машхур ёзувчи Ипполит Гравино (Nippoclytus Guarinonius) жуда тўғри айтганидик, нормал туғилган бола, хатто у нимжон бўлса ҳам, бемалол олтмиш йил яшай олади, бақувватроқ туғилган бола 120 йил яшаши мумкин, буғиқринг тўғрилигини у исботлаб ҳам берган. Баъзилар бу муддатдан олдин вафот этаётган экап (ваҳоланки жуда кўп кишилар гўдаклик, ёшлик ва етуклик даврида оламдан ўтади), бунинг учун одамлар айбор, чунки эътиборсизлик ва озиқ-овқатларни керагидан ортиқча истеъмол қилиш оқибатида киши ўз саломаглигини ўқотиб қўяди, ҳам насли ожиз бўлиб колади ва умр қисқаради.

Искандар Зулкарнайн сингари бутун умримизни бағишишламаймиз.

4. Агар умрдан тўрри ва самарали фойдаланилса, шу қисқа даврда ҳам (масалан, 50, 40, 30 ёш) жуда буюк ишларни бажариш мумкинлигини хатто узоқ умр кўргап кишилар ҳам удасидан чиқишига уринмаган ишларни балоғтага етгунча бажариб қўйган кишилар мисоли кўрсатиб турибди. Искандар Зулкарнайн 33 ёшда вафот этди, лекин у фақат донишмандликни эгаллабина колмасдан, балки бутун дунёни забт ҳам этди, у ер юзини фақат қурол кучи билангина эмас, балки доно тадбирлари ва ақл бовар қилмайдиган даражада чаққонлиги, эпчиллиги билан бўйсундирди (οὐδεν ἀναβαλλόμενος) «Хеч нарсани кейинга сурмади» Иоан Пикус Мирандолский (Мирандола) хатто Искандарча ҳам умр кўрмади, лекин илм-фан соҳасида у бошқалардан шунчалик илгарилаб кетдики, инсон ақли нималарга қодир эканлигини кўрсатди, буни ўша даврда мўъжиза деб ҳисобладилар.

5. Бошқаларни айтиб ҳам ўтирайлик. Исо пайрамбар ер юзида 34 йил яшаган бўлса ҳам, ўз намунаси билан, сўзсиз кўп одамларнинг гунохини ювишдек буюк ишни бажарди (чунки унга даҳлдор нарсаларнинг ҳаммаси сирли ахамиятга эга), Исо пайрамбарнинг хаёти шуни кўрсатиб турибдики, инсон хар қанча оз яшаса ҳам охират учун зарур ҳамма тайёргарликни кўриб улгuriши мумкин.

6. Сенеканинг шу маънода айтган олтин сўзларини бу ерда келтирмай ўта олмайман (Письмо №93). «Одамларга нисбатан адолатли кишиларни кўп учратдим, — деган эди у, — лекин худой-таоллога нисбатан адолатли кишини ҳеч учратмадим. Тақдирдан ёки бошқа бирор нарсадан хар куни нолиймиз. Бари бир, кетиши зарур бўлган жойдан тезроқ жўнаб қолиш шунчалик мухим эканми. Умр тўлиқ бўлса — умр узоқ деган сўз. Агар руҳ ўз холатини тиклаб олса ва ўзига ўзи ҳокимлик қила олсагина умр тўлиқ хисобланади», яна: «Илтимос қиласман сендан Луцилий; кел, бизнинг умримиз жуда узоқ бўлмаса ҳам кимматбахо тошлар сингари, жуда кадрли бўлсин. Умр узоқли-

гаш вакт билан эмас, меңнат билан ўлчайлик». Сүнгра: «Оз бўлса хам берилган вақтдан унумли фойдалана билган кишини мақталик ва баҳти деб ҳисоблайлик. Ахир у ҳақиқий оламни кўради, дорда қолмайди, умрни яхши ўтказади ва иззат-хурматга сазовор бўлади». Ва яна: «Жуссаси кичик одам пишиқ бўлгани сингари, қисқа умр кўрган киши хам баркамол бўлиши мумкин. Умрнинг узоклиги ташқи безакдир. Умрнинг узоги канча бўлади, деб сўрашинг мумкин. Доноликни эгаллагунча яшаш. Доноликни эгаллаган киши энг узоқ ва энг олий мақсадга эришган ҳисобланади».

Икки восита. 7. Демак бизнинг ва болаларимизнинг (шунингдек, мактабларнинг хам) умри қисқа деган арз-додларга қарши қўйидаги иккита восита мавжуд:

I. Танани касалликлар ва ўлим хавфидан асраш.

II. Ақлни ҳамма нарсани турлича бошқаришига мослаштириши учун барча мавжуд чоралар кўриши.

Танани касалликлардан асраш керак. Нега? Чунки у:

1. жоннинг макони;

борса, — гоҳ у, гоҳ бу қисми ишдан чиқа борса, бу Макон жоннинг яшashi учун ноқулай бўла боради. Демак, агар худой-таолло марҳамат қилган жаҳон боғида иложи борича кўпроқ ва яхшироқ яшашни истасак, ўз танамизни авайлаб парвариш қилишимиз керак. Иккинчидан, тананинг вазифаси жонга фақат макон бўлиб хизмат қилишдангиба иборат эмас, балки у ақлнинг воситаси ҳамdir, усиз ақл хеч нарсани зшитмайди хам, кўрмайди ҳам, гапира олмайди хам, харакат қила олмайди хам, бундан ташқари, хатто фикрлай ҳам олмайди.

2. жоннинг органи.

Сезгилар бўлмаса онг ҳам бўлмаганидек, ақл фикрлай учун зарур материалларни фақат сезгилар орқали олади ва ички сезгиларсиз, яъни нарсаларни сизиб, уларнинг образларини идрок этмасдан туриб тафаккур ҳам бўлмайди¹. Бундан маълумки, мия зарарланса, хайёл қилиш қобилияти ҳам йўқолади ва тананинг бирор қисми касалланса, жон ҳам оррийди, шунинг учун ҳам

¹ Бу ибора латинча текстида бундай ифодаланган: *Nihil est in intellectu, quod non per ipsum fuerit in sensu* (олдин сизиб билинмаган нарсалар онга бўлмайди). Бу коидани ифодалаш билан Коменский Бэконга яқинлашиб келади ва соф сенсуалистик нуқтаи назарга ўтиб олади. Шунингдек, XX бобнинг 7 пти параграфига ҳам Қаранг, Коменский у ерда: «билишнинг бошланиши, албатта, доимо сезгилардан келиб чиқади» дегап. Хатто Коменский бундан зарур дидактик хулоса ва қондалар ҳам чиқаради, ўқишида реаллик (ҳақиқийлик) конкретлик (яққоллик) кўрсатмалилик, сўзларни уида ифодаланган буюмлар билан боғлаш кабилар.

«СОҒЛОМ танда соғ акл бўлишини¹ тиламоқ керак» деб жуда тўгри айтилган.

Кандай килиб?

Оқилюна яшаш туфайли; унинг тафсилоти дараҳт мисолида мисолида кўрсатилиди, дараҳтни:

1) меъёрида озиқлантириш,

ла бошлайди ва қуриб қолади. Лекин намлик хам меъёрида бўлиши керак, чунки намлик қўпайиб кетса, илдизни чиритади. Шупга ўхшаш, танага хам озуқа керак, чунки озуқа олмаса очлик ва ташналик натижасида киши ориқлаб кетади, лекин организмда озуқа хаддан ташқари қўпайиб кетмаслиги зарур, чунки хазм қилиш жуда қийинлашади ва пасайди. Овқат қанчалик меъёри билан ейилса, шунча яхши ҳазм бўлади; бунга одатда эътибор бермасдан, баъзилар овқатни кўп еб қўйиб, ўзини кучизлантиради ва сорлигига путур етказади. Ахир ўлим касаллик натижасида рўй бсрди, касаллик заарли суюқликлардан пайдо бўлади, заарли суюқликлар — ҳазм қилишнинг бузилишидан, ҳазм қилишнинг бузилиши эса овқатни ошиқча истеъмол қилишдан пайдо бўлади, чунки ошқозонга овқат ҳаддан ташқари кўп борса, у ҳазм қилиб улгурмайди, натижада чала ишланган суюқликни организмга тарқатиб юборишга мажбур бўлади, бунинг оқибатида турли касалликлар келиб чиқади. «Жуда тўйиш оқибатида (дейилган экклезиастада) кўплар вафот этган, нафсины тийган кишилар эса умрини узайтиради». (Сир., 37, 34).

10. Тананинг бақувват бўлиши учун меъёрида овқатланиш билан бирга, оддий овқатларни еиши керак. Ахир боғбон энг нозик дараҳтни

ҳам вино ёки сут билан эмас, балки оқар сув билан суфоради. Демак, ота-оналар ўз болаларини, улар айниқса илм-фан билан шурулланса, ёки шурулланиши лозим бўлса, иштаҳани очадиган овқатларга ўргатмасликлари зарур. Подшо авлоди ҳисоблангап ўсмирлар — Да п и л л ва унинг ўртоқлари илм-фан билан шуғуллангаиларида сабзавот еб ва сув ичиб юрсалар ҳам, шохона овқатланиб юрган барча ўғил болалардан кўра уларнинг танаси чидамлироқ ва бақувватроқ, энг муҳими — ўзлари ақллироқ бўлиб чиқдилар (Дан.,], 12 и след). Лекин бунга бошқа жойда батафсилроқ тўхталамиз.

¹ Коменский бу ерда «*mens запа т согреge запо*» (соғлом танда соғ ақл) дегап машхур латинча иборани келтиради. Локкнинг «Тарбия ҳақидафиксиклар» асари шу коидага асосланган. Коменский ҳам бу иборани тасодифан келтирмаган, ақлий меҳнатни енгил ва завъ билан бажариш учун ўқувчилар жисмоний жиҳатдан соглом ва тетик бўлишлари зарурлиги ҳақиқидаги тояни Коменский системали равиша тарғиб қиласди.

2) Тез-тез буғ чиқарып турған;

3) вакт-вакти билан дам олиш; беравермайды, баъзан дараҳт ўз танасини бақувватлаш учун суюклик ишлаб чиқариш имкониятига хам эга бўлиши зарур.

Демак, ҳатто кундуз кунлари ишләётган пайтда хам сухбат қилиш, ўйин, ҳазил-мазаҳ қилиш, музика тинглаш каби йўллар билан ҳордиқ чиқариб, дам олиб турған зарур, бунинг натижасида ички ва ташки сезгилар куч тўплаб олади.

Соғ-саломатлик бу уч шартга тўғри риоя қилишга боғлиқ.

мақтабларни яхши ташкил этиши кўп жиҳатдан меҳнат ва ҳордиқ чиқаришни ёки машғулот, бўш вақт ва дам олишини тўғри ўюштиришга боғлиқ бўлади.

Иш вактини туғри тақсимлаш көрар. Мехнатга сарфланадиган вақтни оқилона тақсимлаш ҳақида хам гапириш лозим. Уттиз йил! Бу айтишга осон. Лекин у бир неча ой, юзлаб кун, минглаб соатлардан иборат. Олдинга қараб юрган ҳар бир киши, ҳатто у жуда секин юрса хам, албатта бу давр ичидаги анча илгарилаб кета олади. Дараҳтларнинг ўсиши бундан далолат беради. Жуда эҳтиётлик билан кузатган киши хам дараҳтнинг ўсишини сеза олмайди, чунки ўшиш доимий ва жуда ссекин содир бўлади. Лекин бир ойдан сўнг қаралса, дараҳтнинг анча ўсиг қолганини кўриш мумкин, ўттиз йилдан сўнг эса шохлари осилиб турган улкан дараҳтни кўрасиз. Инсон танасининг ўсиши хам худди шунга ўхшайди: боланинг ўсаётганини сезмайсиз, лекин унинг улгайиб қолганини кўрасиз. Нарсалар ҳақида билим тўплайдиган писон ақли хам шунга ўхшаса ажаб эмас. Куйидаги мақол бундан далолат беради:

Оз-оздан ўрганиб доно бўлур,
Қатрадан кўпайиб, дэрё бўлур.

11. Дараҳт буғланиб, шамол, емғир, совуқ таъсирида тез-тез ором олиб турған керак, акс ҳолда у кучсизланиб, сўлиб қолади. Худди шунга ўхшаш, инсон гавдаси хам умуман кучли ҳаракат килиб, фаолият кўрсатиб, ўйин ёки машқ қилиб турған зарур.

12. Ниҳоят, дараҳт вақт-вақти билан маълум дараҷада дам олиб турған керак. Албатта, дараҳт хамма вақт куртак чиқариб, гуллаб, мева беравермайды, баъзан дараҳт ўз танасини бақувватлаш учун суюклик ишлаб чиқариш имкониятига хам эга бўлиши зарур. Шунинг учун барча ўсимликлар ва ер дам олсин деб ёз, куздан сўнг қиши яратилди; бунинг учун тангри ҳар етти йилда ерга бир марта дам беришга хам қарор килди (Левит., 25). Одамлар (ва бошқа жониворлар)нинг кундуз қаттиқ чарчаб меҳнат қилгандан сўнг ухлаб, ҳордиқ чиқариб, куч тўплаши учун тун яратилди. Шунингдек, бирор соат ишлагач, озроқ дам олиш ақл учун хам, тана учун хам табиий зарур.

Демак, ҳатто кундуз кунлари ишләётган пайтда хам сухбат қилиш, ўйин, ҳазил-мазаҳ қилиш, музика тинглаш каби йўллар билан ҳордиқ чиқариб, дам олиб турған зарур, бунинг натижасида ички ва ташки сезгилар куч тўплаб олади.

13. Бу уч нарсага меъёрида овқатланиш, жисмоний машқ ва дам олишга амал қилинса, киши соғлом бўлади ва узоқ яшайди, фақат худонинг амири билан содир бўладиган баҳтсиз ходисаларгина бундан мустаснодир. Демак, ҳордиқ чиқаришни ёки машғулот, бўш вақт ва дам олишини тўғри ўюштиришга боғлиқ бўлади.

14. Мехнатга сарфланадиган вақтни оқилона тақсимлаш ҳақида хам гапириш лозим. Уттиз йил! Бу айтишга осон. Лекин у бир неча ой, юзлаб кун, минглаб соатлардан иборат. Олдинга қараб юрган ҳар бир киши, ҳатто у жуда секин юрса хам, албатта бу давр ичидаги анча илгарилаб кета олади. Дараҳтларнинг ўсиши бундан далолат беради. Жуда эҳтиётлик билан кузатган киши хам дараҳтнинг ўсишини сеза олмайди, чунки ўшиш доимий ва жуда ссекин содир бўлади. Лекин бир ойдан сўнг қаралса, дараҳтнинг анча ўсиг қолганини кўриш мумкин, ўттиз йилдан сўнг эса шохлари осилиб турган улкан дараҳтни кўрасиз. Инсон танасининг ўсиши хам худди шунга ўхшайди: боланинг ўсаётганини сезмайсиз, лекин унинг улгайиб қолганини кўрасиз. Нарсалар ҳақида билим тўплайдиган писон ақли хам шунга ўхшаса ажаб эмас. Куйидаги мақол бундан далолат беради:

Ҳаракатнинг олдинга қараб йўналиш кучини яхши билган киши буни хам тез пайқаб олади. Дарҳақиқат, ҳар йили дараҳтдаги ҳар бир куртакдан фақат биттадан шохча ёки кўз ўсиг чиқса, ўттиз йил давомида минглаб катта

ва кичик шохчалар пайдо бўлади, барг, гул ва меваларни ҳатто санаб хам бўлмайди. Наҳотки инсон шунчалик меҳнатсеварлиги билан йигирма еки ўттиз йил ичидаги хоҳлаган чўққисигача чиқа слмайди, деб хисоблаш мумкин бўлса? Буни бир оз батафсилрок кўриб чиқанлиқ.

15. Ҳаракатнинг олдинга қараб йўналиш кучини яхши билган киши буни хам тез пайқаб олади. Дарҳақиқат, ҳар йили дараҳтдаги ҳар бир куртакдан фақат биттадан шохча ёки кўз ўсиг чиқса, ўттиз йил давомида минглаб катта

Илм хазиналарини эгаллаш учун етарли бўлган вақтни тўғри тақсимлаш.

16. Бир сутқа — йигирма тўрт соат. Агар буни

ҳаётий эҳтиёжга қараб уч қисмга бўлсақ, бундан саккиз соати ўйқуга, саккиз соати ҳар турли ишларга (яъни ўз танасини парвариш қилиш, овқатланиш, кийиниш ва ечиниш, оқилона ҳордиқ чиқариш, бошқалар билан сухбатлашиш кабиларга) сарфланса, ниҳоят яна саккиз соати муҳим ишларни завқ-шавқ билан бажарши учун қолади. Демак, ишлаш учун бир хафтада (еттинчикун бутунлай дам олишга қолдирилса хам) 48 соат, бир йил давомида 2495 соат ажратилади; бу ўн, йигирма, ўттиз йилда қанча соат бўлади?

17. Демак, инсон ҳар бир соатда, ҳеч бўлмаса, бирор фаннинг бир қоидасини ёки санъат тхникасининг бирорта қоидасини ёки ҳадиётдан бирорта кичик воқеани ёки бирорта васиятни ўрганиб олса (буни ҳеч бир қийналмай бажариш мумкин), қанчалик кўп нарсани билиб олган бўларди?

18. Шундай қилиб, Сенека пинг гаплари хулоса.

хак: умр қисқа эмас, агар бизундан фойдалана олсан эди, хамма нарса тўғри ташкил этилганда эди, умр энг буюк ишларни бажаришга хам етган бўлур эди. Ҳамма гап вақтдан тўғри фойдаланиш масаласига эътибор беришимишга боғлиқ. Энди буни текшириб кўриш ксрак.

XVI боб V

ЎҚИТИШ ВА ЎҚИШНИНГ УМУМИЙ ТАЛАБЛАРИ ЯЪНИ ҚАНДАЙ ҚИЛИБ ЎҚИТМОҚ ВА ЎҚИМОҚ КЕРАК

1. Инжилнинг муаллифи Исо пайғамбаримиз табиатда нарсаларни ўз-ўзидан масал¹ рамзли бир ҳикоя келтирган. «Худонинг қудрати шундай буюкки, — деган эди у, — агарда инсон уруғликни ерга ташлаб кечакундуз ухлаб етаверса-да, бари бир уруғлик униб чиққан

1. Масал (притча) шаклан аллегорик (мажозий) ахлоқий-дидактик мақсадларни кўзлаган кичик ҳикоя номи. Масал шарқ ҳалқлари ўртасида тарқалган. Христиан диний таълимотини баён қилгандага масалга мурожаат қилинган эди.

бўлур эди. Чунки ерда нарсалар ўз-ўзидан униб чиқади, хосил беради: аввало уруғ униб чиқади, бошоқлар чиқаради, сўнгра бошоқдан тўлиқ дон хосил бўлади. Ғалла пишиб етилгач, ўроқчилар келиб ўрадилар» (Марк, IV, 26).

Санъат соҳасида шуки, инсон фақат сидқи дилдан илм уруғини қабул қиласа бўлгани, унинг қандай ўсганини ва пишиб етилганини сезмай ҳам қолади.

Шунинг учун тарбиячилар зиммасига ёшлар қалбига илм уруғини экиш ва бу илохий ўсимликнин авайлаб парвариш қилиш вазифаси юклатилади; ютук ва ўсиш тангрининг амри билан содир бўлади,

Экишнинг муваффакиятисанъ-атга боғлиқ.

Укитиши экиш учун маълум тажриба васанъат зарурлигига ким билмайди? Ахир, тажрибасиз боғбон эккан нихол кўчатларининг кўпи, одатда қуриб қолади-ку, мабодо баъзи кўчатлар яхши ўсса бу санъатдан кўра ҳам кўпроқ тасодиф туфайли содир бўлади. Эҳтиёткор боғбон эса ишнинг кўзини билиб ҳаракат қилади, нимани қаерга, лекин қаҷон ва қандай экиш ёки эмаслик кераклигини яхши билади, унинг иши ўнгидан келмай иложи ўйқ. Албатта, тажрибали кишининг ҳам баъзан омади келмай қолиши мумкин (чунки одам ҳамма ишни хеч бир хатосиз бажариши амри маҳол), бу ерда гап тадбиркорлик ва тасодиф тўғрисида бораётгани ўйқ, балки эҳтиёткорлик билан тасодифнинг олдини олиш ҳақида бораёттир.

Укитиши методи илми назарият айлантирилиши керак.

Биз бу ўкитиши санъатини, албатта, доимо олга караб кетиши ва самарали бўлиши учун илмий асосларга қуриш мумкинлигини кўриб чикишимиз керак.

Табиий ва сунъий ҳаракатларни биноп хилла солиб бўлиши.

Хўш нега шундай кўрайлик. Боғбон, рассом, архитектор табиатга эргашиб, унга қандай муваффакиятли равишда тақлид қилаётганига бир назар солсак, ёшларга илм ўргатувчилар ҳам табиатга тақлид килишлари кераклигини тушуниш осон бўлади.

Хўш нега шундай? ўта соддалик, ҳаммага маълум ва оддий бир нарса бўлиб туюлса, биз табиат ва санъатда ҳар куни содир бўлаётган, ҳаммага маълум ва кўриниб турган ана шу ходисалардан ўкитиши соҳасида ханузгача хеч ким билмаган хуносаларни

чиқаришга ҳаракат қилаётганимизни унумаслик керак. Бинобарин, шубҳасиз, ўқитиши қоидалари нимага асослангани қанчалик маълум бўлса, бизнинг хуносаларимиз ҳам шунчалик тушунарли бўлишига аминмиз.

БИРИНЧИ ЛСОС

Хар бир ишнинг ўз вақти бор

7. Табиат қулай вақтда жуда мослашади. Масалан, қуши ҳамманарса музлаб қолган қаҳратон қишида еки ҳамма нарса кизиб бўшашиб кетадиган жазирама ёзда ёки қуёшнинг тафти пасайиб, қушларнинг яшashi учун хавф-хатарли совуклар яқинлашиб келаётган куз фаслида бола очишга киришмайди, балки қуёш хаёт ва бардамлик боғлайдиган, ҳамма нарса энди уйгона бошлаган баҳор фаслида бу ишга киришади. Шунда ҳам у сскин-аста иш бошлайди. Қишининг охирроғида уруғонда қуш тухуми шаклана бошлайди; хаво бир оз юмшаб, кунлар исий бошлагач, қуш уясига тухум кўяди; ва ниҳоят, хаво исиб қолгач, қуш бола очади ва унинг болалари скин-аста ёруғлик ва исикликка кўнига боради.

Боғдорчилик ва меъморчиликда бунга тўғри таклид қилинади.

8. Шунингдек, боғбон ҳам хар ишни ўз вақтида бажаришга эътибор беради. Боғбон кўчатни қишида эмаслиди (чунки бу даврда ўсимликнинг шираси илдизда тўплланган бўлади ва ниҳолни озиқлантириш учун унинг танасига ёйилмайди); ёзда ҳам эмаслиди (чунки шира новдаларга тарқалиб кетган бўлади); кузда ҳам эмаслиди (чунки шира илдизга тўпланаётган бўлади), балки баҳор фаслида экади, чунки бу даврда шира илдиздан чиқиб тарқала бошлайди ва дараҳтнинг шоҳлари куртак чиқариб ўсади. Боғбон нихолни қайси вақтда ва қандай парвариш қилишни, яъни гўнглаш, буташ, чопик қилиш кабиларни ҳам билиши керак; ҳатто дараҳтнинг ўзи ҳам маълум бир вақтда куртак чиқаради, гуллайди, барг ёяди, мева қилади.. Тадбирли архитектор ҳам худди шунга ўхшайди; ўрмондаги дараҳтларни кесиш, ғишиш пишириш, фундамент (пойдевор) қўйиш, деворни териб кўтариб ва уни шувоқ қилиш каби ишларни бажариш учун қулай вақтни танлаш зарур деб ҳисоблайди.

9. Мактабларда бунга риоя қилмаслик натижасида иккى хил хатоликка йўл қўйилмоқда. I. Ақлиймашқлар учун қулай вақт танланмайди.

II. Машқларни маълум тартибда, хатосиз, кетма-кет бажариш учун улар аниқ тақсимлаб чиқилмайди.

Болани жуда кичик пайтида ўкитиши мумкин змас, чунки хали унинг билиш қобилияти ривожлапмаган бўлади. Киши қариб қолгач, уни ўкитиши ҳам бефойда, чунки бу даврда билиш қобилияти ва хотираси заифлашиб колади. Урта яшарлик даврида ҳам ўкитиши қийин бўлади, чунки бу даврда кишининг хаёли тарқоқ бў-

рикни бир жойга түплаш қиин бўлади. Демак, ўқи-
ун ҳаёт ва акл кучлари ўсиб турган болалик пайти қу-
дирда хамма нарса яхши ндрок этилади ва узоқ вақт
акланади.

10. Демак, бундан қуйидаги ҳұлосалар келиб
тузатиш. чиқади:

Інсонга *тағым* бершиниумринг баҳорида, яъни болалик
дан бошламоқ керак, чунки болалик — баҳор, ёшлиқ — ёз,
етган давр — куз ва қарилек — қиши хисобланади.

Үқув машгуотлари учун эрталабки соатлар жида қулай
(эрталаб, бу ерда куннинг баҳор фаслига, туш пайти — ёз-
жүрун кузга ва кечаси — қишига тўғри келади).

Урганилиши зарур бўлган материал нарсалар ёш давр-
а қараб шундай тақсимланиши керакки, хар бир даврда
идрок қила оладиган нарсаларгина тавсия этилсин.

ИККИНЧИ АСОС.

риал шакл
дан олдин
анди.

11. Табиат бирор шакл беришдан ол-
дин ўзига материал ҳозирлайди.
Масалан, қуш бола очишдан олдин ўзининг қон
томчисидан она қушнинг ичига урчитадиган
(уруғлантирадиган тухум) юборади, сўнгра уя ясад, тухум
ниҳоят тухумни босиб қизитади, қуш боласи тухум ичиди
даниб, сўнгра уни очиб чиқади.

12. Шунга ухашаш тадбиркор архитектор бино-
лид қил
ни қура бошлашдан олдин, ёғоч, тош, оҳак,
ва бошқа зарур материалларни ҳозирлаб қўяди, акс ҳолда
иайлар стмаганидан қурилиш ишлари тўхтаб колиши ёки
мустаҳкам қурилмаслиги мумкин.
унингдек, рассом хам сурат солишдан аввал полотно (мато)
уни рамкага тортади, фон бериб чиқади, бўёқларни тайёр-
кичкина чўткаларни қулай жойга тахлаб қўяди ва сўнгра
учиза бошлайди.

13. Мактабларда бу асосий қоидани бузиш
холларини қуйидагилардан кўриш мумкин:
иричидан, кўччилик фойдаланиши зарур бўлган барча Қу-
ар: китоб, доска, модел, буюм намунаси ва бошқалар олдин-
хозирлаб қўйилмайди. Уқитишдан натижада чиқавермаган
иқса муаллим тажрибасиз ва уқувсиз бўлса, одатда бундай-
тўлиб-тошиб ётибди) тақдирдагина бирор зарур қурол қиди-

усимликтан ажратилмасдан илдиз олдириш учун бир қисми ерга қў-
н новда, шох.

ра бошланади, ташкил этилади, мажбур қилинади, кўчириб
ёзилади ва хоказо. Бу — касалга дори ичириш зарур бўлган
пайтдагина табиб далага ва ўрмонга қараб чопиб, доривор ўсим-
лик ва ўсимлик илдизларини йиғиб келишга, уларни қайнатиб,
сузгичдан ўтказишга киришганига ўхшаб кетади. Ваҳоланки,
хар эҳтимолга қарши дори-дармон олдиндан тайёрлаб қўйилиши
керак.

14. Иккинчидан, хатто мактабларда қўлланилаётган китоб-
ларда ҳам шаклдан олдин материал берилиши лозим бўлган
табиий тартибга амал қилинмайди. Деярли ҳамма жойда бунинг
тескарисини (аксини) учратамиз, нарсаларнинг тартиби нар-
садан олдин баён қилинади, ваҳоланки тартибга келтириладиган
нарсанинг ўзи бўлмаса, уни тартибга тушириб ҳам бўлмайди.
Буни тушунтириш учун қуйидаги тўртта мисолни келтирамиз.

15. (1) *Мактаблардан нарсалардан аввал сўзлар ўргатилади*,
чунки бир неча йиллар давомида боланинг фикри тил илми билан
банд этилади ва ниҳоят сўнгра (ким билсин қачон) реал фанлар:
математика, физика кабилар ўқитилади. Ваҳоланки ҳарса, бу
моҳият, сўз эса тасодиф, нарса *танабўлса*, сўз — кийимдир, нар-
са — *магиз бўлса*, сўз — унинг қобиги, жилдидир. Демак, булар-
нинг иккаласини хам бирданига ўргатиш керак, лекин ўрганишни
билиш ва нутқ обьекти сифатида аввало нарсанинг ўзидан бош-
лаш лозим.

16. (2) Сўнгра тилларни ўргатишнинг ўзи ҳам нотўғри олиб-
борилади; чунки тил ўрганишибирорта *авторнинг* асари ёки ях-
широқ тузилган луғатни ўрганишдан *эмас*, балки грамматикани
ўрганишдан бошланар эди, ваҳоланки авторнинг бирор асари ва
луғати тил, нутқ учун материал бўлиб хизмат қилади; граммати-
ка эса унга факат шакл беради, сўз ясаш қонунларийи, уларнинг
жойланиш тартиби ва боғланишларини ўргатади.

17. (3) Учинчидан, *фанлар доирасида* еки энциклопедияларда¹
ҳар доим, аввало санъат баён этилиб, сўнгра анчадан кейин *фана-*
ва билимга ўтилади, ваҳоланки фан нарсаларнинг ўзини, санъат
эса уларнинг шаклини ўргатади.

18. (4) Ниҳоят, қоидалар мавҳум холича ўргатилиб, сўнгра
мисоллар келтириб тушунтирилади, ваҳоланки ёритиладиган
нарсадан аввал бўруғлик бўлиши керак.

19. Бундан келиб чиқадики, уқитиш методини
тубдан яхшилаш учун:

I. Китоб ва бошка ўкув қуролларини олдинроқ ҳозирлаб
кўйиш зарур.

II. Тил ўргатишдан олдин боланинг фикрини ўстириши керак.

III. Тил ўргатишни грамматикадан *эмас*, балки ёзувчилар-
нинг енгилроқ асарларини ўқишидан *бошлиш* лозим.

¹ Бу ерда гап қадимги греклар одатига биноан ўқитилиши зарур бўлган
фандар ҳақида боради, ҳар бир ўқимишли киши бирор мутахассисликни згал-
лашдан олдин бу фандарн ўрганиши зарур эди.

IV. *Формал* (тил) фанлардан аввал реал фанларни ўрганиши зарур.

V. Аввал мисоллар келтириб, сўнгра улардан қоидалар чиқариши керак.

УЧИНЧИ АСОС.

20. Табиат таъсир кўрсатиш учун яроқли нарсанни танлайди ёки хеч бўлмаса яроқли бўлиши учун аввалио унга ишлов беради.

Масалан, қуш ўзига ин қуриш учун тўғри келган нарсанни ташиб келавермайди, балки тухум қўйиш ва бола очиш мумкин бўлган нарсаларни келтиради. Агар тош ёки бошқа шунга ўхшаш нарса учраб қолса, қуш уларни, фойдаси бўлмагани учун улоқтириб юборади. Сўнгра бола очиб чиққунча тухум босиб уни қизитади, айлантиради, тухум ичидаги моддани эмбрион шаклнга киритади.

21. Шунга ўхшаш *архитектор* хам иложи бояқлид килиш. рича яхшироқ дараҳтни кесиб, уни қуритади, пўстлоғини олиб ташлайди, арралайди, сўнгра қурилиш бўладиган жойни текислайди, тозалайди, янгидан пойдевор қўяди ёки зски пойдворни қайта тиклаб, мустахкамлаб, бино куриш учун яроқли холга келтиради.

22. Худди шунингдек, *рассом* хам яроқли полотно ёки бўяш учун грунт олиб, аввало, уни қирқиб текислайди, силлиқлаб иложи борича яхшилашга, тузукроқ чизиш учун уни имкони борича тайёрлашга ҳаракат қиласди.

23. *Боғбон* хам шундай қиласди: 1) мевали дараҳтнинг энг яхши пархишини танлаб олади; 2) уни кесиб олади ва боққа элтиб яхшилаш экади; 3) пархиш илдиз чиқариб ўсмагунча унга бошқа каламчани пайванд қилмайди; 4) янги қаламчани пайванд кишидан олдин, аввалги шохчани кесиб ташлайди, бундан ташқари, кунданинг айрим жойларини арралаб ташлайди, чуйки дзраҳтнинг шираси бошқа ёққа оқмай фақат пайванд қилинган янги қаламчани озиқлантириши керак.

24. Бу асосий қоидани мактабларга зехни паст ва калтафаҳм болаларни кабул қилиш билан гина эмас (чунки бизнинг иланимизга кўра мактабга хамма болалар жалб этилиши керак), балки қуидагиларга эътибор бермаслик натижасида хам бузадилар:

I. Бу ёш ўсимликлар ниҳолхонада парвариш этилмас эди. Яъни мактаб ихтиёрига бутунлай бериб қўйилмайди, улар инсон бўлиб тўла шаклланмасдан туриб устахонадан чиқариб юборилмас эди.

II. Кўпинча пархиш илдиз чиқармасдан туриб илм, ахлоқ ва тақводорлик куртакларини пайванд қилишга уринар эдилар, яъни илмга нисбатан табиий интилиш ўйғонмасдан туриб, ўқишга хавас қўйиш талаб этилар эди.

III. Кўчат килиб экишдан аввал ёш ниҳол ёки пархиш тозаланмас эди, яъни рух усталик билан интизом ва тартибга ўргатилиб, кераксиз нарсалардан халос этилмас эди.

25. Юқоридагиларга асосан:

Тузатиш. I. Мактабга берилган ҳар бир бола унда ўқишини охиригача давом эттирсин.

II. Бирор фанни ўргана бошлидан олдин ўқувчиларнинг акли шу фанни ўрганишга тайёрланиши керак. (Бу ҳақда кейинги бобнинг иккинчи асосида батафсил гапирилади).

III. Ўқувчигахалакит берадиган нарсаларнинг барчаси унинг кўз олдидан четлатилиши лозим.

Агар, аввало қоидани ўрганишга халақит берадиган барча нарсалар бартараф этилмаса, қоидани ўргатишнинг хеч бир аҳамияти қолмайди, деган эди Сенека. Бу тўғрида хам кейинги бобда гапирилади.

ТУРТИНЧИ АСОС.

Хамма нарса аралашиб эмас. балки алоҳида шаклланади.

Лари, қон томирларини шакллантириса, бошқа вақтда мушакларини шакллантиради, яна бошқа вақтда терисини яратса, сўнгроқ пат ва парлари ўсиб чиқади; ниҳоят учишни ўргатади ва хоказо.

Тақлид қилиш 27. Архитектор пойдевор қўя туриб бирданига деворни териб кўтара бошламайди ёки бинонинг томини ёпишга киришмайди, балки ҳар ишни ўз вақтида ва ўз ўрнида бажаради.

28- Шунингдек, *рассом* хам йигирмата ёки ўттизта нарсанинг тасвирини бирданига чизмайди, балки бутун диққат-эътиборини бир нарсага қаратади; ваҳоланки, у бўш вақтларида, балки бошқа картиналарни (суратларни) чизишга тайёрлаб қўйиши ёки бошқа бирор иш билан шуғулланиши мумкин, лекин картиналардан биттаси унинг диққат марказида бўлади.

29. Худди шунга ўхшаш *богбон* бир неча янги новдани бирга кўшиб экмайди, балки янглишмаслик учун, илдизларга зарар бермаслик учуп алоҳида-алоҳида экади.

30. Мактабларда эса хамма нарса аралашиб кетган. Ўқувчига кўй нарсалар бирданига ўргатилади. Масалан, латин ва грек тиллари грамматикаси, бунинг устига риторика ва шеърият назарияси ва яна нималар ўргатилмасди дейсиз! Классик мактабларда бутун кун давомида деярли ҳар бир дарсда ўқув материали ва машқлар алмаштириб турилганини ким билмайди. Бу аралаш бўлмай нима ахир? Бу — этикдўз олти ёки еттита бирданига тикмоқчи бўлиб, гоҳ унисиши, гоҳ бунисини қўлига олиб четга улоқтираверганига ўхшайди.

Еки нонвой бир неча хамирни тандирга ёпиб, чиқариб олиб, яна ёпиб чиқариб олганига ўхшайди. Ким бунчалик бемаъни иш қилиши мумкин? Этикдўз бир этикни тикиб бўлмасдан туриб, бошқасига қўл хам урмайди, нонвой ёпган нонларини пишириб олмагунча тандирга бошқасини ёпмайди.

31. Келинг, биз хам уларга эргашайлик. Худа

туса
2/ тикани ўрганаётган вақтда диалектикани аралаштирунг, боланинг ақли диалектикани ўрганиш билан банд бўлганида риторикани ўртага қўшманг, латин тили ўрганилаётган бўлса, грек тилини ўрганишни кечикириш керак. Акс ҳолда фанлар бир-бирiga ҳалақит беради, чунки бир неча фанларни ўрганишга йўналтирилган диққатни бир жойга тўплаш кийин бўлади. Буюк Иосиф Скалигер буни яхши тушунар эди, айтишларича у (балки отасининг маслаҳати биландир) хар доим бир вақтда фақат бир фанни ўрганиш билан шуғулланган, бутун диккат эътиборини шу нарсага қаратган. Шу туфайли у ўн тўртта тилни ўрганиб олган, санъат ва фанларни эса инсон ақлига қанча сифса, шунча ўзлаштирган, шунда хам у бу фанлардан ҳар бириш* фақат бир фаннигина ўрганган кишилардан хам чуқурроқ билиб олган, шу йўлдан боргандарнинг ҳаммаси ҳам яхши натижаларга эришган.

32. Демак, мактабларда шундай тартиб ўрнатиш керакки, ўқувчилар бир вактнинг ўзида фақат бир фанни ўргансинлар.

БЕШИНЧИ АСОС.

✓
Аввало ичкари- 33. Табиат ўзининг ҳар қандай ҳарадан. катини ичкаридан бошлайди. Масалан, табиат қушининг дастлаб тирноқлари, парлари ёки терисини эмас, балки аввало ички тузилишини шакллантиради. Ташқи органлари эса кейинроқ, ўз вақтида шаклланади.

Тақлид килиш. 34. Боғбон ҳам шунга ўхшаб, пайванд қилиш учун қаламчани дараҳт пўстлорининг устидан ёништирмайди, балки дараҳт танасини мағзигача тилиб, қаламчани иложи борича ичкарироққа яхшилаб жойлаштириб, ёрилган жойларини махкамлаб шувайди, токи дараҳтнинг шираси ташқарига оқиб кетмасин, балки қаламчани озиклантириб, упинг ўсишига ёрдам берсип.

35. Шунингдек, ёмғир еки ариқ суви билан ўсадиган дараҳт, озуқани ташқи пўстлори орқали эмас, балки ичкари қисмидаги тешикчалар орқали кабул қилиб олади. Шунинг учун ҳам боғбон, одатда, дараҳтнинг шохчаларига эмас, балки томирига сув куяди. Ҳайвон ҳам озиқ-овқатни ташқи органлари билан эмас, балки ошқозонида ҳазм қиласи ва ҳазм бўлган озуқа унинг бутун танасига тарқатилади. Шунинг учун ҳам тарбиячи билим асосларини худди шунга ўхшаб ўргатса, бундай таълимни тана, яъни

хотира тезроқ қабул қилиб олади ва ниҳоят у гуллаб мева тугади, яъни хорижий тилда бемалол гаплашаверади ва ишда тажриба ортади.

✓ 36. Нарсаларнинг моҳиятини яхши тушунтири-
коидани бузиш. масдан болага кўпроқ хат ёэдириб, кўпроқ ёдлатиб уни маълумотли қилмоқчи бўлган муаллимлар хато киладилар. Шунингдек, болага хамма нарсани тушунтироқчи бўлиб, бирор меъёрга риоя қилмайдиган, илм куртакларини илдизга авайлаб пайванд қилишни билмайдиган кишилар ҳам хатога йўл қўядилар. Бу билан улар ноқобил боғбон новдани қайчи билан кесиш ўрнига, калтак билан уриб синдирганига ўхшаб ўқувчига азоб берадилар.

✓ 37. Демак, юқорида айтилганларга биноан:

1. Биринчидан, нарсаларнитушунни, иккинчи-
дан, хотира ва учинчидан, тил ҳамда қўлларни шакллантириш-
лошим.

II. Муаллим ўқувчининг билиши қобилиятларини намоён қи-
лишнинг барча воситаларига риоя қилиши ва уларни шароитга
қараб қўлланиши керак. (Буни кейииги бобда қараб чиқамиз).

ОЛТИНЧИ АСОС.

91

✓
**Аввало умумий
шакл ясалади.**

38. Табиат аввало нарсаларнинг
умумий шаклини яратади ва сўнг-
ра айрим энг муҳим аъзоларини
тўлиқ шакллантиради.

Масалан, тухумнинг ичидаги қуш боласи яратилганда, табиат олдин унинг бошини, кўзларни, парлари ёки тирноғини яратмайди ва шакллантирамайди, балки аввало тухум ичидаги модда қизитилади ва шу иссиқлик таъсирида, кичкина қон томирлари шаклланади, қушининг умумий шакли пайдо бўлади. Сўнгра сскин-аста айрим аъзолари ўсиб ривожланади ва у мукаммал қуш шаклига киради.

39. Архитектор бунга тақлид қилиб ё бинонинг Тақлид килиш. бутун шаклини ақл билан ўйлаб кўз олдига келтиради, ё унинг лойихасини коғозга чизиб чиқади, ёки ёғочдан уйнинг моделини ясайди ва шунга биноан уйнинг пойдеворини куради, сўнгра деворларини кўтаради ва ниҳоят томини ёпади. Сўнгра қолган бошқа ишларни: эшик, деразаларни қуриш, зина-поя ясаш кабиларни бажариб бўлгач, -уи қурилиб битган ҳисобланади. Сўнгра уйни безашга киришилади, пардалар осилиб, картина ва скульптуралар қўйилади.

40. Шунингдек, *рассо-м* ҳам одам калласининг суратини чизмокчи бўлса, олдин қулоқ, кўз, бурун, оғизнинг тасвирини чизмайди, балки аввало калланинг (ёки одамнинг) бутун шаклини хомаки қилиб чизади. Сўнгра тана қисмларининг пропорцияси тўғри олинган бўлса, бошнинг асосий жойларини умумий тарзда чўткача билан белгилаб чиқади. Ниҳоят, ёруғлик ва соя тушаёт-

ган жойларини белгилаб чиққац, тана кисмларининг суратини чизади ва уларни турли ранглар билан бўйяди.

41. Худди шунингдек, ҳайкалтарош ҳайкал ясаш учун нотекис гўлани олиб тўрт томонини хам аввал дағалроқ, сўнгра силлик қилиб йўнади, натижада рўла тасвирланаётган нарсага сал ўхшаб қолади; сўнгра буюмнинг айрим кисмларини ниҳоятда ёхтиётлик билан ясади ва бўяб чиқади.

42. Шунга ўхшаб, боғбон дараҳтнинг бир қисмини, яъни пайванд этиладиган қаламчани кесиб олади; қаламчада қанча куртак бўлса, кейинчалик ўшанча асоснй шоҳлар ўсиб чиқиши мумкин.

43. Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, боли үқий бошлиши биланоқ унга ҳамма нарсани батафсил ўргатаман дейши нотўри бўлурэди, буниң ўрнига ўқувчига аевало энг оддий, умумий тушунчалар бериш лозим. Бошка фанлардан ажратиб олинган бирорта маҳсус фанни ўргатиб, кишини маълумотли қилиб бўлмайди.

44. Хулли шунингдек, ўқувчига аевало умумий элементар таълим берилмаса, унга санъат, фан ва тилларни ҳам яхши ўргатиб бўлмайди. Амалда худди шундай эканлиги менинг ёдимдап кўтарилганий ўқ. Диалектика, риторика ва метафизикани энди үқий бошлаган пайтимиздаёқ узундан-узун қоидалар, қоидаларнинг изоҳлари ва изоҳларнинг шархлари, авторларнинг фикрларини солишириб чиқиш ва хал этилмаган масалалар билан бизни кўмиб ташлаган эдилар. Шунингдек, биздан латин тили грамматикаси ва унинг изоҳларини, грек тили грамматикаси ва грек тили лаҳжаларини ўрганиб олишни талаб этадилар. Биз бечоралар, ҳималар бўлаётганини тушунмай довдираф қолардик.

45. Бундай чалкашлини тузатиш воситаси қўйидагилардан иборат:

I. Ёшларга ҳаммадан аевало умумий таълимнинг асосларини ўргатиш керак. Яъни ўқув материалини шундай тақсимлаш лозимки, айтидан, кейинги машғулотлар олдин ўрганилган нарсларнинг давоми бўлиб, уларни бир оз чиқурлаштириши ва тўлдиришдан иборат бўлсин. Ахир, дараҳт юз йил яшаса хам бирорта янги кўз ўсиб чиқмайди, балки янги новдаларпинг ҳаммаси дастлаб ўсиб чиқкан кўзлардан тарқалади.

II. Аевало ҳар қандай тил, ҳар қандай фан ва санъатни жуда оддий ва элементар шаклда ўргатиш керак, токи ўқувчилик шу фан ҳақида умумий ва яхлит тушунча хосил қилсинлар; сўнгра шу фанни чукурроқ ўргатиш учун қоида ва мисоллар келтирилади, кейинроқ илм системалари¹, муаммолар, ниҳоят, зарур бўлса, шархлаб берилади. Ўқитиш илм асосларини ўрганишдагр бушланса, шархлашларга унча зарурат қолмайди, чунки илм асосларипи билиб олгач, ҳар ким ўқиган нарсасини дурустгина шархлай оладиган бўлади.

¹ Бирор таълимот асосини ташкил қилган принциплар мажмуаси.

ЕТТИНЧИ АСОС.

Хамма нарса се-
кин-аста содир бў-
лади, бирдан ўзга-
риш бўлмайди.

46. Табиат ҳаракатларида бирдан ўзгариш бўлмайди, балки секин-аста илгарила борилаи. Масалан, қуш боласининг паидо бўлиши секин-аста, кетма-кет содир бўлади ва бу босқичлардан бирортасини четлаб ўтиш, қолдириб кетиш ёки алмаштириб қўйиш мумкин эмас. Қуш бола очгач, уни бирданига учириб юбормайди (чунки қуш боласи ҳали учишни билмайди), балки она қуш оғзида дон келтириб боласини боқади, патлари ўсиб чиққунча уни баррига босиб иситади. Пат ва қанотлари ўсиб чиққац, секин-аста учишни машқ қилдира бошлиди, аввал ўз инида қанотларини ёзиш, сўнгра қанот қоқиши, инидан бир оз юқори кўтарилиши ўргатади, кейинроқ инидан чиқиб оз-оз учишни машқ қилади, сўнгра шоҳдан шоҳга, дараҳтдан дараҳтга, тордан тоқقا учеб ўтадиган бўлади. Шу тариқа она қуш ўз боласини эсон-омон учириб юборади. Бу айрим босқичларнинг ҳар бири маълум бир вақтда, секин-аста, кетма-кет содир бўлади.

47. Уй қураётган киши хам бу қоидага амал Тақлид қилиш. қилиди. Уй қуришни у томни ёпиш ёки деворни уришдан бошламайди, балки пойdevор қўйишдан бошлиди. Ёки уйнинг пойdevорини кўйиб бўлгач, томни ёпа бошламайди, балки деворларини кўтаради. Қисқаси, табиатдағи ҳаракатлар бирбирига боғлангани сингари ўқитишда ҳам ўргатиладиган нарсларнинг ҳаммаси бир-бири билан узвий равишда боғлиқ бўлиши керак.

48. Шунингдек, боғбон боғ ишларини секин-аста кетма-кет бажаради: илдизи бақувватроқ нихолни танлаши, ковлаб олиши, кўчат қилиб экиши, буташи, озроқ жойини кесиб, қаламчани пайванд қилиши кеснлган жойини шуваб қўйиши зарур; бу ишлардан бирортасини қолдириб кетиш ёки алмаштириб бажариш мумкин эмас. Бу ишлар ўз қонун-қоидасига биноан, кетма-кет бажарилса, мақсадга эришилади, муваффақиятсизлик камдан-кам содир бўлади.

49. Демак мұаллимларнинг ўкув ишини кетма-кет, изчил, ҳар бир темани маълум бир вақтда тугалланадиган қилиб тақсимламаслиги ўта бемаънилиkdir, чунки машғулотнинг мақсади, унга эришиш воситалари ва бу воситаларнинг қўлланиш тартиби аниқ белгилаб олинмаса, бирор муҳим нарсани эсдан чиқариб қолдириш ёки ноўрин ўргатиб, ишни чигаллаштириб қўйиш осон.

50. Шунинг учун хам қўйидагиларга амал қилиш зарур.

I. Ўқув машғулотларининг ҳаммаси (мажмуй) синфларга шундай аниқ тақсимланиши керакки, ҳар доим олдин ўрганилган материал кейингисига йўл очсин.

II. Вақт шунчалик тўғри тақсимланган бўлиши керакки, ҳар

бир ўқув ишида, ҳар ойда, кунда, соатда бажариладиган ўқув иши алоҳида бўлсин.

III. Вақтни ва ўқув ишини аниқ тақсимлаб чиқши керак, токи бирор нарса ҳам қолиб кетмасин ва ноўрин ўргатилмасин,

САККИЗИНЧИ АСОС.

Бошланган иш
охиригача еткази-
лиши лозим.

51. Табиат бирор ишни бошласа, уни охирига етказмай қўймайди. Масалан, қуши тухум босса, табиий инстинкта биноан бола очиб чиқмагунча, ўрнидан жилмайди. Агар она қуш тухумни бир неча соат босмай ташлаб кетса, тухум ичидаги эмбрион совуқдан нобуд бўлади. Хатто қуш бола очгандан кейин ҳам болалари куч олиб, патлари чиқиб иссиқ-совуққа чидай оладиган бўлгунча, уларни бағрига босиб иситади.

Таклид қилиш.
52. Шунингдек, рассом ҳам сурат чиза бошлигач, яхшиси бу ишни охиригача етказгани маъқул. Чунки бундай қилинса бўёқлар ҳам бир-бирига яхши ёпишади, ҳам суратнинг ранги ўчмайди.

53. Шу сабабли қурилишни бошлагач, яхшиси ишни бино қурилиб битгунча тўхтатмаслик керак. Акс холда қуёш, ёғингарчилик, шамол таъсирида деворлар емирилади, кейин қилинган девор ёки шувоқ унча маҳкам ёпишмайди, қисқаси бино зарарланади, ёрилиб кетади ва унча мустахкам бўлмайди.

54. Боғбон бошлаган ишини кўчкат экилиб бўлгунча давом эттиргани яхши, акс холда вақт ўтиши билан ниҳолнинг илдизи ёки қаламча қуриб қолади ва натижада дараҳт ҳам қурийди.

55. Бундан кўриниб турибди, ойлаб ва йиллаб ишларга жалб қилинса, ўкув ишига зарар етади. Худди шунингдек, муаллимнинг ўқувчилар билан бирликда бирор ишни охиригача етказмай гоҳ унга, гоҳ бунга уринавериши ҳам зарарлидир. Ниҳоят муаллим ҳар бир соат учун маълум вазифа белгилаб, уни ўша вақтнинг ўзида кўнгилдагидек бажармаса, умуман болалар ҳар бир соатда бирор нарсани ўргана бормаса, бу ҳам ёмон. Қаерда ҳаёт жўшқин бўлмаса, у ерда турғунлик бошланади. Темирни қизиғида бос, деб бекорга айтмаганлар, чунки совигач, темирни болға билан ҳар қанча урсангиз ҳам чўзилмайди; бунинг учун темирни яна қизитишга тўғри келар эди, бунга ошиқча вақт кетади, темирнинг ўзи ҳам чидамсизланади, чунки ҳар сафар ўтга қўйиб қиздирганда темирнинг таркибидаги моддаларнинг бир қисми йўқолади.

56. Демак:

Тузатиш.
I. Мактабга берилган бола билимли, ахлоқли, тақводор бўлгунча ўқишини давом эттириши керак.

II. Мактаб шовқин-суронли ва дикқатни чалғитадиган нарсалардан узоқда, тинч жойда бўлиши лозим.

III. Планда белгиланган нарсаларнинг ҳаммаси, асло кечиктирмай бажарилмоғи зарур.

IV. Бирорта ўқувчи ҳам бирор баҳона билан дарс қолдирмаслиги ва ўқишидан бўйин товламаслиги керак.

ТУККИЗИНЧИ АСОС.

Карама-карши-
ликлардан ҳоли
бўлмоқ керак.

57. Табиат барча қарама-қаршилик ва зарарли нарсалардан ҳоли бўлишга итилади. Дарҳақиқат, қуши тухум кўяр экан, уни қаттиқ шамол, ёмғир ёки дўлдан асрайди. Илон, йиртқич қушлар ва бошқа барча душманлардан ҳимоя қиласди.

Таклид қилиш.
58. Шунингдек, архитектор ёғоч, гишт, оҳак каби материалларни, иложи борича пана жойда сақлашга, бинонинг қурилган қисмининг емирилишига йўл қўймасликка ҳаракат қиласди.

59. Худди шунга ўхшаш рассом ҳам эндинга чизилган суратни иссиқдан, совуқдан, чангдан, қўйл тегиб кетишидан асрайди.

60. Боғбон ниҳолни асраш учун бор атрофини айлантириб девор қиласди.

Коидани бузиш.
61. Шунинг учун ҳам йўқув машғулотини бошлиши биланоқ болага бирор қарама-қарши гапни айтуб, зарур материални ўрганишга нисбатан шубҳа түғдирши ярамайди, Бундай қилиш янги экилган ниҳол энди илдиз ота бошлаганда, уни ўрнидан қўзғатиш деган гап эмасми? Гуго фавқулодда тўғри айтган эди: «Ўқиши ҳал этилмаган масалаларни муҳокама қилишдан бошлаган киши ҳеч қаҷон ҳақиқатни била олмайди». Шунингдек, ёшларни ахлоққа тўғри келмайдиган, чалкаш китобларни ўқишидан, безори ўртоқларидан асрмаслик ҳам катта бўлур эди.

Т.
62. Демак, шунга эришиш зарурки:
I. Ўқувчилар ўзи ўқиётган синфда ўрганилиши лозим бўлган асарлардан бошқа ҳеч қандай китобни олмасинлар.

II. Бу китоблар шундай тузилган бўлиши зарурки, уларни ҳақли равишда донолик, хушахлоқлик ва тақводорлик манбаи деб аташ мумкин бўлсин.

III. Мактабда ҳам, мактабдан ташқарида ҳам қалбаки ўртоқчиликка йўл қўйилмасин.

Хуласа.
Агар бу қоидаларнинг ҳаммасига қаттий амал қилинса, мактаблар ўз вазифасини бажармаслиги мумкин эмас.

бир ўқув ишида, ҳар ойда, кунда, соатда бажариладиган ўқув иши алоҳида бўлсин.

III. Вақтни ва ўқув ишини аниқ тақсимлаб чиқиши керак, токи бирор нарса ҳам қолиб кетмасин ва ноўрин ўргатилмасин.

САККИЗИНЧИ АСОС.

Бошланган иш
охиригача еткази-
лиши лозим.

51. Табиат бирор ишни бошласа, уни охирiga етказмай қўймайди. Масалан, қуш тухум босса, табиий инстинкта биноан бола очиб чиқмагунча, ўрнидан жилмайди. Агар она қуш тухумни бир неча соат босмай ташлаб кетса, тухум ичидаги эмбрион совуқдан нобуд бўлади. Ҳатто қуш бола очгандан кейин ҳам болалари куч олиб, патлари чиқиб иссиқ-совуққа чидай оладиган бўлгунча, уларни бағрига босиб иситади.

Тақлид қилиш.
52. Шунингдек, рассом ҳам сурат чиза бошлагач, яхшиси бу ишни охиригача етказгани маъқул. Чунки бундай қилинса бўёқлар ҳам бир-бирига яхши ёпишади, ҳам суратнинг ранги ўчмайди.

53. Шу сабабли қурилишни бошлагач, яхшиси ишни бино қурилиб битгунча тўхтатмаслик керак. Акс холда қуёш, ёғингарчилик, шамол таъсирида деворлар емирилади, кейин қилинган девор ёки шувоқ унча маҳкам ёпишмайди, қисқаси бино зарарланади, ёрилиб кетади ва унча мустаҳкам бўлмайди.

54. Боғбон бошлаган ишини кўчат экилиб бўлгунча давом эттиргани яхши, акс холда вақт ўтиши билан нихолнинг илдизи ёки қаламча қуриб қолади ва натижада дараҳт ҳам қурийди.

Қоидан узиш.
55. Бундан кўриниб турибди, ойлаб ва йиллаб ишларга жалб қилинса, ўқув ишига зарар етади. Худди шунингдек, муаллимнинг ўхувчилар билан бирликда бирор ишни охиригача етказмай гоҳ унга, гоҳ бунга уринавериши ҳам зарарлидир. Нихоят муаллим ҳар бир соат учун маълум вазифа белгилаб, уни ўша вақтнинг ўзида кўнгилдагидек бажармаса, умумап болалар ҳар бир соатда бирор нарсани ўргана бормаса, бу ҳам ёмон. Қаерда ҳаёт жўшқин бўлмаса, у ерда турғунлик бошланади. Темирни қизиғида бос, деб бекорга айтмаганлар, чунки совигач, темирни болға билан ҳар қанча урсангиз ҳам чўзилмайди; бунинг учун темирни яна қизитишга тўғри келар эди, бунга ошиқча вақт кетади, темирнинг ўзи ҳам чидамсизланади, чунки ҳар сафар ўтга қўйиб қиздирганда темирнинг таркибидаги моддаларнинг бир қисми йўқолади.

56. Демак:

Тузатиш.
I. Мактабгаберилганбола билимли, ахлоқли,
таквадор бўлгунча ўқишини давом эттириши керак.

II. Мактаб шовқин-суронли ва дикқатни чалғитадиган нарсалардан узоқда, тинч жойда бўлиши лозим.

III. Планда белгиланган нарсаларнинг ҳаммаси, осло кечиктирмай бажарилмоғи зарур.

IV. Бирорта ўқувчи ҳам бирор баҳона билан дарс қолдирмаслиги ва ўқишидан бўйин товламаслиги керак.

ТУККИЗИНЧИ АСОС.

1. Қарама-карши-
ликлардан ҳоли
бўлмоқ керак.
57. Табиат барча қарама-қаршилик
ва зарарли нарсалардан ҳоли бў-
лишга интилади. Дарҳақиқат, қуш тухум
қўяр экан, уни қаттиқ шамол, ёмғир ёки дўлдан
асрайди. Илон, йиртқич қушлар ва бошқа барча душманлар-
дан ҳимоя қиласди.

Тақлид қилиш.
58. Шунингдек, архитектор ёғоч, фишт, оҳак
каби материалларни, иложи борича пана
жойда сақлашга, бинонинг қурилган қисмининг емирилишига
йўл қўймасликка ҳаракат қиласди.

59. Худди шунга ўхшаш рассом ҳам эндиғина чизилган суратни иссиқдан, совуқдан, чангдан, қўйл тегиб кетишидан асрайди.

60. Боғбон нихолни асраш учун бор атрофини айлантириб де-
вор қиласди.

2. Қоидани бузиш.
61. Шунинг учун ҳам ўқив машғулотини бош-
лаш биланок болага бирор қарама-қарши
гапни айтуб, зарур материални ўрганишга нисбатан шубҳа туғ-
дириши ярамайди, Бундай қилиш янги экилган нихол энди илдиз
ота бошлаганда, уни ўрнидан қўзғатиш деган гап эмасми? Гуго
фавқулодда тўғри айтган эди: «Ўқиши ҳал этилмаган масала-
ларни муҳокама қилишдан бошлаган киши хеч қаҷон ҳақиқат-
ни била олмайди». Шунингдек, ёшларни ахлоққа тўғри келмай-
диган, чалкаш китобларни ўқишидан, безори ўртоқларидан аспра-
маслик ҳам катта бўлур эди.

3. Тозади.
62. Демак, шунга эришиш зарурки:
I. Ўқувчилар ўзи ўқиётган синфда ўрганилиши
лозим бўлган асарлардан бошқа ҳеч қандай китобни олмасин-
лар.

II. Бу китоблар шундай тузилган бўлиши зарурки, уларни
ҳақли равишда донолик, хушахлоқлик ва тақвадорлик манбаи
деб аташ мумкин бўлсин.

III. Мактабда ҳам, мактабдан ташқарида ҳам қалбаки ўртоқ-
чиликка йўл қўйилмасин.

Холоса.
Агар бу қоидаларнинг ҳаммасига қатий амал
қилинса, мактаблар ўз вазифасини бажар-
маслиги мумкин эмас.

ОСОН ҮҚИТИШ ВА ҮҚИШНИНГ АСОСЛАРИ

Бирор ишни ба-
жара олишнинг
ўзигинакифоя
қилмайди, балки
уни осонроқ ва
ришга ҳам иети"

1. Шундай қилиб, биз тарбиячи ўз мақсадига
кайси воситалар билан тезроқ эришишн мум-
кинлигини кўриб ўтдик. Энди бу воситалар-
ни боланинг табиий қобилиятларига мослаб,
енгил ва осонроқ қўлланишмкониятларини
кўздан кечиралий.

Бунинг ўнта асо-
си бор.

2. Шубҳасиз, табиатга тақлид этилса, ёшлар-
ни осонроқ ўқитиш мумкин. Бунинг учун:

I. Ўқитишни ўз вақтида, яъни кишининг фик-
ри бошқа нарсаларга чалғимасдан туриб бошлаш керак.

II. Боланинг ақли ўқитиш учун етарли даражада тайёрлан-
ган бўлсин.

III. Ўқитишда умумийдан хусусийга қараб бориш зарур.

IV. Осонроқ нарсаларни ўрганишдан қийинроқ нарсаларни
урганишга қараб бориш лозим.

V. Ўрганиладиган материал кўплик қилиб, болани қийнаб
қўймасин.

VI. Ҳамма нарсани секин-аста—шошилмасдан ўргата бориш
лозим.

VII. Боланинг ёшига ва ўқитиш методига мос келмайдиган
нарсалар мажбуран ўргатилмаслиги керак.

VIII. Ҳамма нарса ташқи сезги органлари орқали идрок эти-
лиши зарур.

IX. Билиши турмушида қўлланиб, ундан бевосита фойдала-
ниш мумкин бўлсин.

X. Ўқитишни ҳар доим бир хил метод билан олиб бориш
керак.

Ўқитиш енгил ва осон бўлиши учун, биз юқоридагиларга
амал қилиш лозим, деб ҳисоблаймиз. Келинг, энди табиатга бир
назар ташлайлик-чи.

БИРИНЧИ АСОС.

Ярокли материал
олинади.

Тақлид килиш.

3. Табиат ҳар доим яроқсиз нарса-
ларни улоктириб ташлайди. Масалан,
қуш фақат палағда бўлмаган тухумни босади;
агар айниган тухумни босса, ундан натижага
чиқмайди.

4. Шунингдек, архитектор бино қуриш учун
бўш жойни танлайди, агар эски иморат ўрни-
да қурмоқчи бўлса, олдин уни бузуб текислайди.

5. Шунга ўхшаш рассом ҳам тёза доскага сурат чизгани жу-
да маъқул. Агар доскага олдин сурат чизилган ё доф туширил-
тан, ёки у ғадир-будир, яъни нотекис бўлса, аввал уни тозалаш,
пардоzlаб ялтиратиш лозим.

6. Қимматбаҳо малҳамларни сақламоқчи бўлган кишига янги
идиш, ёки хеч бўлмаса, ювиб ниҳоятда тозаланган идиш зарур
бўлади.

7. Богбоң ёш ниҳолни экса, у тез ўса бошлайди. Агар у кат-
тароқ дараҳтни кўчат қилиб эқмоқчи бўлса, аввал унинг эски
шоҳларини кесиб ташлайди, чунки янги экилган кўчат илдизи-
нинг кучи ҳам камлик қиласди. Шунинг учун ҳам Аристо-
тельнинг фикрича, аввал ошиқча нарсаларни олиб ташлаш
лозим, чунки эскисини ўйқ қилмасдан туриб материянн янги
шаклга киритиб бўлмайди.

8. Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, би-
ринчидан, киши донишмандлик илмини ёш-
ликда тезроқ ўрганиб олади, чунки бу даврда диққат бошқа
томонга бўлинмайди, ўқитиш қанчалик кеч бошланса, ўзласти-
риш шунчалик қийинлашади, чунки кишининг хаёли бошқа
нарсалар билан банд бўлади. Иккинчидан, ёш бола бирданига
бир неча муаллимдан таълим олиши самарали бўлиб чиқмайди,
чунки муаллимларнинг ҳаммаси ўқитишнинг бир хил формасига
риоя қилиши амри маҳол: натижада боланинг фикрлари пари-
шон бўлиб, ривожланмай қолади. Учинчидан, каттароқ болалар
ва ўсмирларни ўқитганда, дастлаб уларнинг хулқини яхшилаш-
га, яъни шўхлик хислатини жиловлашга, илмга зеҳн кўйди-
ришга эътибор бермай, эҳтиётсизликка йўл қўйилади.

От ўргатувчилар, аввал отга темир сувлиқ солиб, уни кўлга
ўргатиб олади, сўнgra уни миниб юришга ўргатади. Демак,
Сенеканинг қўйидаги гапи жуда тўғри: «Аввал яхши хулқли
бўл, сўнgra донишмандликни ўрган, чунки яхши хулқсиз дониш-
манд бўлиш кийин». Шунингдек, Цицерон: «Ахлоқий фалсафа
аклни ўткирлаштиради»,— деган эди.

9. Демак:
Тузатиш.
I. Болаларни ўқитиш уларнинг ёшлик ҷоғидаи
бошланиши керак.

II. Ўқувчини бир фандан фақат бир муаллим ўқитсин.

III. Тарбиячи аввал боланинг хулқини яхшиласин.

ИККИНЧИАСОС

Материя зарур
шакл олишга инти-
лади.

10. Табиат моддани шундай жойлаш-
тирадики, у бирор шакл олишга ин-
тилади. Масалан, қуш боласи, тухум ичидаги
шаклланиб бўлгач, гавдасини янада чиниқ-
тириш учун харакат қила бошлайди ва тухум пўчоғини синдириб
ёки тумшуғи билан ўйиб, ташқарига чиқади. Тухумдан чиққач,
онасининг бағрида яйрайди; оғзини очиб, дон сўрайди, онаси
келтириб берган донни ютади, атрофига, осмонга мамнун боқа-
ди, учишни машқ қилишдан қувнайди ва кўп ўтмай учади, қисқа-
си, ўзи табиатан мойил бўлган нарсаларнинг барчасини бажа-
ришга секин-асха бўлса ҳам кетма-кет интилади.

Таклид килиш 11. *Боғбон ўзи экка*¹ *ўсимликнинг етарли да-*
ражада намлик ва иссиқлик билан таъминла-
нишига, яхши ўсиб ривожланишига ҳаракат қилади.

Қойдани бузиш. 12. *Болани зурлик билан мажбуран ўқитмоқчи*
бўлган киши хато қиласи. Дарҳақиқат, зурлик
билан нимани ҳал қила олиш мумкин? Агар иштаҳа тортмаган
пайтда овқатни зўрлаб ейилса, бундай овқат кишининг кўнглини
айнитади, кустиради, хеч бўлмаганда ошқозонни бузади, касал
қиласи. Аксинча, киши оч қолиб турган пайтида иштаҳа билан
овқатланади, еган овқати тез ва яхши хазм бўлади. Шунинг
учун ҳам Искократ айтганки, «Илмни севсанг, кўп нарсани
бидиб оласан». Квинтилияннинг фикрича: «Билишга ин-
тилиш иродага боғлиқ, мажбуран ўқитиши мумкин эмас»¹.

Тузатиш.

I. *Болада илмга ва ўқишга барча воситалар*
билан зўр иштиёқ ўйғотиш зарур.

II. *Ўқитиш методи қийинчилкларни бартараф этишига ёр-*
дом берсин, токи болада норозилик туғдириб, уни ўқишдан без-
дирив қўймасин.

Қандай қилиб
бодада ўқишга иш-
тиёқ вийғотиш ва
ўтириш мўмкин.

1. О

Гаплар айтишса, яхши китоб, чиройли кийим ёки бошқа яхши-
рок нарсалар олиб беришни ваъда қилиб, боланинг ғайратини
оширса, айниқса болани ўқитиши лозим бўлган муаллимнинг
билимдонлиги ва хушмуомалалигини мақташса (ахир, севиш
ва қойил қолиши тақлид қилиш учун энг кучли восита ҳисоб-
ланади); ниҳоят болани баъзан муаллимга бирор топшириқ
ёки кичикроқ совға билан юбориб туришса ва ҳоказо, агар
шундай килинса, болалар фанни ҳам ўқитувчини ҳам астойдил
севиб қоладилар.

2. Муаллимлар. 16. Агаф *муаллимлар* хушмуомала ва меҳри-
бон бўлса, дағаллик қилиб болаларни ўзидан
бездирмаса, балки оталарча ғамхўр, хушфеъл ва ширин сўз
бўлса; агар муаллим бола қизиқиб севиб ўқийдиган ва осон ўз-
лаштирадиган илмларни тавсия қиласа; қунт билан ва ғайрат
қилиб ўқийдиган болаларни вақт-вақти билан мақтаб (хатто кич-
кинтойларни олма, ёнроқ, қанд кабилар билан) рағбатлантириб
борса, агар айрим ўқувчиларни уйига чақириб, шунингдек,
ҳаммага биргаликда юқори синфга боргандা ўрганиладиган
нарсалар тасвирланган суратларни, оптик ва геометрик асбоб-

¹ Коменский бу цитатани Квинтилияннинг «О воспитании оратора» ном-
ли асарининг I қисми, 3, 8- бетларидан олган.

ларни, глобус ва бошқа шунга ўхшаш, болалар завқ оладиган
нарсаларни кўрсатса, болалар орқали ота-оналар билан алоқа
боғласа, қисқаси муаллим болаларга меҳрибон бўлса, уларнинг
ихтиёри муаллимда бўлиб, болалар ўз уйларидан мактабни
афзал кўрадилар.

17. *Мактаб ички ва ташқи кўриниши жиҳати-*
дан бола завқ оладиган **жой** бўлмоғи лозим.

Мактаб биносининг ичи ёрур, озода, машҳур
болани ўзига ғоят кишиларнинг суратлари, географик карталар,
мафтун этиши ло- тарихий ёдгорликлар, эмблемалар билан
зим.

бозатилган бўлиши керак. Мактаб ёнида сайд
ва ўйин қиласиган майдонча (болалар сайд ва ўйин қилиб ту-
ришлари керак, бунга кейинроқ тўхталамиз), шунингдек ки-
чикроқ бор бўлиши керак, болалар ва бошқа ўсимликларни завқланиб
томоша қилсин. Агар мактаблар шундай ташкил этилса, ал-
батта, болалар одатда бирор қизиқ нарсани кўриб ва эшишиб
келиш учун ярмаркага борганидек мактабга ҳам ҳавас би-
лан қатнайди.

18. *Ўқув фанлари ҳам боланинг ёшига мос,*
тушунарли, зериктирайдиган бўлса ўқувчи-
нинг диққатини ўзига тортади. Ўқиш ҳам завқ-
ли, ҳам фойдали бўлади.

19. Билимга хавасуиғотиш учун *аввал ўқитиш*
методи албатта имкони борича ҳамма вақт
табиий бўлиши зарур. Ахир табиий нарсалар
ўзи-ўзидан ўснб ривожланади. Сувни пастилик-
ка қараб оқизиш учун куч талаб этилмайди; тўғон ёки банд
очилса, сув дархол оқа бошлайди. Қуш қафасдан чиқарилса бас,
унинг ўзи учеб кетади. Чиройли суратдан кўз узиб бўлмаганидек,
ёқимли куйни ҳам киши завқ билан тинглайди. Бундай пайтлар-
да баъзан ўзини тийишга тўғри келади.

Табиий методнинг моҳияти олдинги. бобдак,
шунингдек, кейинги қойдалардан маълум. Бун-
дан ташқари, ўқитиш методининг ўзи **боладг**
қизиқиши Туғдириши учун уНИ ЖОНЛИ, қизиқар-
ли қилиш зарур, ўқитиш ҳар қанча жиддий

иш бўлса ҳам, дарсни дўстона, қизиқарли вазиятда, сұхбат,
мусобақа топишмоқларни топиш шаклида ёки хикоя ва ма-
сал формасида ўтиш лозим. Ўз ўрнида бу масалага батаф-
сироқ тўхталамиз.

20. *Мактаб бошлиқлари ва нозирлар* болада
илмга қизиқиши ўйғотишлари мумкин. Буннинг
учун улар оммавий кўрикларда (шеърхонлик
ва мунозараларда, имтиҳон ва илмий даражалар беришда)
қатнашиб, ғайратли ўқувчиларга холисона мақтоб қофзлари ва
мукофотлар беришлари лозим.

УЧИНЧИ АСОС.

Хамма нарса-
нинг уз асоси бор.

21. *Табиат хар бир нарсанни ҳажми кичикбўлса ҳам, лекин мохияти кичли билган ўз асосидан яратаси.* Масалан, қуш — тухумнинг сариғи ичидаги тугунчадан яратилади; товуқнинг ичидаги туриси ва бола очиш учун босиш қулай бўлсин деб тухумнинг атрофи пўчоқ билан копланган бўлади. Лекин бутун қушнинг мохияти ўша кичкина тугунчада мавжуд ва қуш кейинроқ ўша асосдан бунёдга келади.

Тақлид килиш.

22. Шупингдек, хар қанақа улкан *даражат* хам мевасининг ичидаги уруғда ёки унинг шохидан кесиб олинган қаламчада мавжуд бўлади. Уруғ, қаламча экилса ёки пайванд килинса, ички харакатлантирувчи кучлар туфайли ундан улкан дараҳт бунёдга келади.

Коидани ўтакет-

23. Одатда, мактабларда бу асосий қоидани ўтакетган дараҷада бузадилар. Ахир ўқитувчиликнинг ўзини, қаламча ўрнига дараҳтнинг ўзини экиш

керак деб ҳисоблайдилар, чунки ўқувчиларга билим асосларини ўргатиш ўрнига хар турли чалкаш фикрлар, ҳатто боши-кети йўқ текстларни ўқитадилар. Олам тўртта элементдан тузилгани (фақат шакли ўзгариб туради) рост бўлганидек, илмий таълим хам бир неча асослардан иборат эканлиги шубҳасизdir, фақат бу асосларни бир-биридан фарқ қилиш усулларини билиб олинса, илдизи бақувват дараҳтдан юзлаб новдалар, минглаб барг, гул ва мсвалар ўса олганидек, жуда кўп қоидалар чиқариш мумкин. Тангри бизнинг оху фигонларимизни ёшитиб, кимнингдир аклига куч-кувват берсин, токи у нарсаларнинг ўзаро боғланишларини англаб, уни бошқаларга хам ўргатсин. Худой-таолло лозим кўрса, христиан пансофиясининг¹ бу қисқа тафсилотида биз ўз тажрибаларимизни баён этамиз ва умид қиласиз, худонинг хоҳиши билан бошқалар вақти келиб биздан кўра кўпроқ нарсаларни кашф этурлар.

Тузатиш.

I. *Хар бир фан энг қисқа ва аниқ қоидалардан иборат бўлмоғи керак.*

II. *Хар бир қоида ихчам ва аниқ баён этилиши лозим.*

III. *Хар бир қоидадан сўнг кўплаб мисоллар келтириб, уни кўп нарсаларга татбиқ қилиши мумкинлигини аниқ курсатиш зарур.*

ТУРТИНЧИ АСОС.

Аввал осонроқдан
бошланади.

25. *Табиат осонроқдан қийинроққа қараб боради.* Масалан, аввал тухумнинг сариғи хосил бўлади ва сўнгра қаттиқроқ

¹ Пансофия грекча сўз бўлиб, умумий донишмандлик ёки хамма нарсанни билиш демакдир.

қисми — пўчоғи шакланади; тухумнинг сариғи дастлаб юпқа парда билан ўралган бўлиб, сўнгра у пўчоққа айланади. Еки қушқисми — пўчоғи шаклланади; тухумнинг сариғи дастлаб юпқа боласи учишга ўрганишдан олдин оёқ босиши ўрганади, сўнгра қанотларини тез-тез қоқиб уядан юкори кўтарилишини ўрганади ва фақат шундан кейингина учиб кетади.

26. *Дурадгор* хам олдин ёроч кесиши, сўнгра кесилган ёғочларнинг юзини йўниб текислашни, ёғочларнинг учини бирлаштиришни ва, ниҳоят, чўпкори бинолар қуриш ва бошқа ишларни ўрганиб олади.

27. Демак, мактабларда ўқувчига маълум бўл-коидани турлича маган нарсаларни ноаниқ нарсалар ёрдамида бузиш.

I. Латин тилини ўргана бошлаган кишига шу тилнинг қонун-коидалари латин тилида ўқитилади; бу — яҳудий тилининг қоидаларини ўқувчи тушунмайдиган яҳудий тилида ва араб тилининг қоидаларини араб тилида тушунтириш билан барабар.

II. Латин тилини ўрганиш учун қўлланма сифатида латинчадан она тилига таржима килинган, латинча — она тили луғати тавсия қилинади, ваҳоланки аксинча бўлиши керак. Ахир, бола латин тили ёрдамида она тилини ўрганмайди, балки она тили ёрдамида латин тилини ўрганади, чунки бола она тилида сўзлашни билади (бу ҳақда XXII бобда батафсил гапирилади).

III. Болани ўқитиш учун унинг она тилини билмайдиган чет эллик муаллим тайинланади. Бу билан улар ўзаро бир-бирларини тушуниш имкониятидан маҳрум этилади, имо-ишора билан гаплашишга мажбур, улар бу йўл билан Вавилон минораси қуришадими?

IV. Бир хил грамматик қоида ва мисоллар билан (масалан, Меланхтон ёки Рамус дарслиги асосида) хамма миллат болалари (француз, немис, чех, поляк, венгер ва бошқаларни) ўқитиш билан хам католикка йўл қўядилар, чунки бу тиллардан хар бирининг латин тилига муносабати, ўхшашлиги турличадир. Ўқувчилар латин тилининг асосий мохиятини осон ўрганиб олсин десак, она тилининг ўзига хос хусусиятларини тушунтиришимиз лозим.

Тузатиш.

28. Буни тузатиш учун:
I. Муаллим ва ўқувчи бир тилда гапиришлари лозим.

II. Машғулотларни бола тушунадиган тилда олиб бориш кепрек.

III. Грамматика ва луғат бола тушунадиган тил ёрдамида янги тилни ўргатишга мослаб тузилиши лозим (она тили ёрдамида латин тилини, латин тили ёрдамида грек тилини ва ҳоказо).

IV. Чет тили секин-аста ўрганилади, яъни бола олдин чет тилидаги сўзларнинг маъносини (бу энг осони), сўнгра, ёзишни

(ёзишдан олдин ўйлаб олиш учун вақт берилади) ва ниҳоят гапириши ўрганади, энг қийини — чет тилида гапириш, чунки бу тайёргарликсиз, бевосита бажарилади.

V. *Латин ва она тилларини ўрганиши лозим бўлса, аввал болага таниш бўлган она тили, сўнгра латин тилини ўргатиш керак.*

VI. *Ўқув материалини шундай тақсимлаб чиқши лозимки, аввал болага жуда яқин ва таниш нарсаларни, сўнгра унча узоқ бўлмаган нарсаларни, кейин — узоқроқ ва ниҳоят, энг узоқ нарсаларни билиб олсин.* Шунинг учун ўқувчига қоидани биринчи ўргатган пайтда (масалан, мантиқ қоидалари, риторика қоидалари ва бошқалар), бола тушуна олмайдиган илоҳиёт ёки сиёсатга доир мисоллар билан тушунтирмаслик керак, балки кундалик хаётдан, болаларга таниш мисоллар билан тушунтириш лозим. Акс ҳолда, бола қоидани ҳам, уни турмушда қўллашни ҳам тушумайди.

VII. *Аввал ўқувчининг ташқи сезгилари ривожлантирилади* (бу иш жуда осон), сўнгра — хотираси, кейин — тушунни қобилияти ва ниҳоят, фикрлаш қобилияти ўстирилади. *Айнан шундай кетма-кетликка риоя қилинади,* чунки билим сезиб идроқ ўтишдан бошланади, хаёл орқали хотирага ўтади, сўнгра якка фактлар умумлаштирилиб, умумий тушунча вужудга келади ва, ниҳоят, билиб олинган нарсалар ҳақидаги тушунчаларни аниқлаш учун фикр юритилади.

БЕШИНЧИ АСОС.

Юк оғир бўлмаслиги лозим. 29. Табиат ошиқча нарсанни ўзига оғир юк қилиб олмайди; озга қаноат қиласи.

Масалан, бир тухумдан иккита жўжа чиқараман деб уриниб ўтирилайди, балки битта яхши жўжа чиқса ҳам кифояланади.

Боғбон битта дараҳтнинг танасига бир нечта Тақлид килиш. қаламча пайванд қилмайди, балки битта, ёки дараҳт жуда бақувват бўлса, иккита қаламча пайванд қиласи.

Қоидани бузиш. 30. Демак, бир йилда бирданига турли фанларни, масалан, грамматика, диалектика, бунинг устига риторика, шеърият назарияси, грек тили ва бошқалар ўргатилса, боланинг диққати тарқалиб кетади (олдинги бобнинг тўртинчи асосига қаранг).

ОЛТИНЧИ АСОС.

Хеч бир нарсада олға қарабборади. Күш тезроқ бола асло ши очиш учун тухумини оловга ташламайди, балки ўз табиий ҳарорати билан ниҳоятда секин қизитади ва, сўнгра бола очгач, улар тезроқ катта бўлсин деб донни хаддан зиёд бермайди (бундай қилса, болалари ҳалок

бўлур эди), балки оз-оз, эҳтиёт билан овқатлантиради, донни мурғакнинг жиғилдони ҳазм қила оладиган даражада бериб туради.

32. Шунингдек, архитектор эндиғина ясалган пойдевор устига девор қуриш ва, шунингдек, деворлар устига дарҳол ёғоч қўйиб, томни ёпишга шошилмайди, чунки унча қуримаган пойдевор ҳали етарли даражада мустахкам бўлмайди ва у кейинчалик чўкиб, деворлар ёрилиб кетиши, ҳатто бино қулаб кетиши мумкин. Шунинг учун ҳам тошдан ясалган каттароқ биноларни бир йилда ҳам қуриб битказиб бўлмайди; бундай бинони тиклаш учун шошилмаслик керак.

33. *Боғбон* эккан ниҳол биринчи ойдаёқ новдалар чиқариб, ўсиб кетавермайди, ёки шу йилнинг ўзида мева тугмайди. Шунинг учун ҳам боғбон ниҳолни ҳар куни ишлов бериб, ҳар куни суғормайди, ерни тезроқ қизитиш учун дараҳт тагига олов ёқмайди, ёки очилмаган оҳак ташлаб, устидан сув сепмайди, балки ниҳолга вақт-вақти билан ишлов бериб, суғоради, қуёшнинг ҳарорати билан кифояланади.

34. Демак, қуйидагилар болага азоб беради: Қоидани бузиш. 1. Ҳар куни синфдаолти, етти, саккиз соатлаб мажбуран ўқитиш ва бунинг устига шунча уй вазифаси ҳам бериш.

2. Баъзан бола ҳолдан тойгунча ва нервлари бузилгунча ҳаддан ташқари, узундан-узоқ диктантлар ёздириш, машқлар баҳартириш, жуда катта текстларни ёд олдириш, Оғзи жуда кичкина идишчага (бала ақлини унга ўхшатиш мумкин) суюқликни оз-оз) томчи-томчи қўймасдан бирдан ағдариш мумкинми? Албатта мумкин эмас, чунки бундай қилинса, суюқликнинг кўп қисми ерга тўқилади. *Бола ўзлаштирганича эмас, балки ўзи хоҳлаганича ўргатмоқчи бўлган муаллим мутлақо ҳато* иши қиласи, чунки боланинг қобилиятини бўғмаслик, балки ўстириши лозим, ёшлиарнинг мураббийси ҳам, врач сингари, табиатнинг ёрдамчisi бўлиши мумкин, лекин унга ҳокимлик қила олмайди.

35. Шундай қилиб, ўқувчининг дарсларни осон ўзлаштириши ва ўқишидан ҳаноат ҳосил қилиши учун:

I. Синфда ўтиладиган дарс соатларини кўпайтирмаслик. Чунончи тўрт соатдан оширмаслик, уй вазифаси ҳам шунча бўлиши керак.

II. Боланинг хотирасини иложи борича толиқтирмаслик, факат энг муҳим нарсаларнинга ўргатиш, қолган материални боланинг ўз ихтиёрига ҳавола қиласи лозим.

III. Ҳамма нарсани боланинг дарсни ўзлаштира олиши дараҷасини эътиборга олиб ўқитиш керак, зотан боланинг ёши улғая бориши ва ўқув машғулотларининг ўта бориши билан унинг қобилияти ҳам ўса боради.

Хемнекарасаң ламаслик керап. 36. Нарсалар ичкарисидан пишиб зўр-е тилиб, ўз-ўзидан ташкар.ига караб интилмаса, табиат хеч нарсанни зўр-лаб ташқарига чиқармайди.

Ахир, қуш боласи тухум ичди тўла шаклланиб, бақувват бўлмагунча табиат уни тухум ичидан мажбуран чиқариб юбормайди; канот чиқармасдан туриб зўрлаб учирмайди, учишни ўрганмасдан олдин инидан чиқариб юбормайди ва ҳоказо.

Шунингдек, дараҳт томири бақувват бўлмагунча новда ҳам чиқармайди, ўсмайди ҳам; томирдан қувват келиб, гуллар хосил бўлиб, барг чиқара бошламагунча, дараҳт куртак чиқармай тураверади; хосил тугмагунча, гул тўкилмайди; дараҳтдаги мева пишмагунча, узилиб ерга тушмайди.

Қоидани бузиш. 37. Шундай қилиб, қўйидаги ҳолларда боланинг аклига нисбатан зўравонлик қилинган хисобланади:

I. Боланинг ёшига ҳам, ақлига ҳам тўғри келмайдиган нарсаларни ўқишга мажбур қилиш.

II. Бирор нарсанни олдин етарли даражада таҳлил қилиб кўрсатмасдан, тушунтирмасдан, уқтирумасдан туриб ёд олдириш ёки бажартиши.

Тузатиш.

38. Демак, айтилганларга биноан:

I. Болалар фақат ёши ва қобилиятига мос келадиган, шунингдек, ўзлари қизиқадиган нарсаларнигина ўргансинлар.

II. Болалар фақат ўзлари яхши тушуниб олган нарсаларниги на ёдда сақласин. Боладан у яхши ўзлаштирган нарсаларнигина талаб этиши лозим.

III. Бола бирор ишини бажарши үсули ва йўлларини яхши тушуниб олган тақдирдагина, уни бажартиши керак.

САККИЗИНЧИ АСОС.

Ҳаммаси ташқи 39. Табиат ҳар ишда кўмаклашади. Масалан, тухумнинг ўз иссиқлиги ўзига етади; лекин оламни яратган парвардигорнинг амири билан ё күёшнинг харорати ёки тухум босган күшнинг парларидан чиққан харорат унга кўмаклашади. Куш боласи тухумдан чиққач, она қуш уни бағрига олиб иситади, у ўсиб, бақувват бўлиб ўзи яшай оладиган, учадиган бўлгунча, унга қарашиб туради. Лайлакнинг ўз боласига кўрсатадиган ғамхўрлигига бир қаранг, хатто у боласини елкасига олиб учади ва шу ҳолатда боласига қанот қоқиб, учишни ўргатади. Шунингдек, энагалар ҳам нимжон чақалоқларга турли йўллар билан кўмаклашади. Аввало болага бошни тикка тутиш, буришни, сўнгра ўтиришни, тикка туришни, қадам ташлашни, секин-аста юришни ўргатади ва, ниҳоят, шу

тариқа бола тез чопишни ҳам ўрганиб олади. Болани гапиришга ўргатиш учун сўзларни овоз чиқариб айтиб, сўнгра шу сўзда ифодаланган нарса ёки харакат қўл билан кўрсатилади ва ҳоказо.

40. Шунингдек, ўқувчига бирор ишни етарли қоидани бузиш. Даражада тушунтирмасдан, қандай бажариш ксраклигини кўрсатмасдан туриб, уни бажартироқчи бўлган, бунинг устига бола шу ишни эндиғина бажаришга уринаётган пайтда унга кўмаклашмасдан, балки болани ҳрлдан тойгунча ишлашга ундейдиган, бола бирор н'арсани кўнгилдагидек бажара олмаса, ҳовлиқадиган, ғазабланадиган муаллим — энг ёмон муаллимдир. Бу — болани қийнаш эмасми? Бу, қўрқа-қўрқа зўрфа тикка турга оладиган гўдакдан шахдам қадам ташлаб юришини талаб қилган, хали ўзи юра олмайдиган болани уриб бўлса ҳам юргизмоқчи бўлган тарбиячига ўхшайди. Табиат бизга бошқача таълим беради: қувватсиз нарса етарли даражада куч тўплагунча, уни авайлаб парвариш қилмоқ лозим.

41. Демак, бу гаплардан қўйидаги хulosалар тузатиш. Келиб чиқади.

I. Ўқитиши пайтида ҳеч қандай тан жазоси қўлланмаслигикерак (агар бола дарсни ўзлаштира олмаётган бўлса, бунинг учун муаллимнинг ўзи айбор, чунки у ё боланинг ўқишга бўлган иштиёқини ўйфота олмаган ёки ҳафсаласизлик қилган).

II. Ўргатмоқчи бўлган нарсани шунчалик аниқ тушунтириши керакки, бола ини беш бармоғидек билиб олсин.

III. Ўқувчи осонроқ фаҳмлаб олиши учун ўрганилаётган нарсанни идрок этишида имкони борича ташқи сезгилар кўпроқ қатнашиш.

42. Масалаи, эшишиши доимо кўриши билан, нутқни қўл ҳаракатлари билан қўшиб, боғлаб борши зарур. Демак, ўргатилаётган нарсанни тингловчига фақат гапириб беришнинг ўзигина кифоя қилмайди, балки унинг шаклини чизиб кўрсатиш ҳам керак, бунда кўриш орқали нарсанинг образи хаёlda ҳам сақланади. Ўз навбатида ўқувчилар идрок этган нарсалариний дархол овоз чиқариб гапириш, қўл ҳаракатлари билан ифодалаб беришга ўргансинлар. Ҳар бир иарсани бола хотирасида сақлаб, калбига жо қилиб, эшигандан, кўрганда уни дархол билиб оладиган даражада ёдда қолдириш зарур. Бунинг учун эса одатда шу синфда ўрганиладиган нарсаларнинг ҳаммаси: теоремалар, қоидалар, ёки ўша предметнинг образи ва белгиларини (эмблемаларини) ўқув хонасининг деворларида тасвирлаб кўрсатиш фойдалидир.

Ўқитиши п.ундай ташкил этилса, материални пухта ўзлаштиришга жуда катта ёрдам берган бўлур зди. Шунингдек, болалар эшигтан ёки китобдан ўқиганларини ўзларининг кундалик дафтарларига ёки ёзув дафтарларига кўчириб ёзишни ўргансинлар, чунки бунинг натижасида боланинг хаёли ўсади, кейинчалик ҳам уни тезгина хотирлай оладиган бўлади.

ТУККИЗИНЧИ АСОС.

Хамма нарса
Фойдаланиш учун
яратилади.

43. Табиат фойда бермайдиган нарсаны яратмайди. Күш боласи шаклланар экан, маълумки, унга қанотлар учун берилади, оёқлар — югуриш учун ва ҳоказо. Дараҳтдан ўсиб чиқадиган нарсаларнинг ҳаммаси, хатто пўстлоғи ва мевасининг пўчоғи ҳам бирор нарсага ишлатиш учун хосил бўлади,

Тақлид килиш.

44. Шундай килиб, ўқувчига нимани ўргатишдан қатни назар, шу нарса турмушида қандай фойда келтиришини кўрсатиб берилса, ўқувчи уни осонроқ ўзлаштириб олади. Грамматикани ўргатишда ҳам, диалектикани ўргатишда ҳам, арифметикани ўргатишда ҳам, геометрияни ўқитишда ҳам, физика ва бошқа фанларни ўқитишда ҳам ҳамма вақт бунга амал қилиш зарур. Акс холда, нимани гапириб берсангиз ҳам, болага аллақандай ажойиб-гаройиб нарсаларга ўхшаб туолаверади. Шу нарса табиатда мавжудлигини ва ақлага тўғри келишини англаб етмай, бола билиб олишдан кўра, кўпроқ кўр-кўрона ишонавсрайдиган бўлиб қолади. Ҳар бир нарсанинг ҳаётда қандай фойда келтириши тушунтирилса, бола ҳақиқий билим ва иктидор хосил қиласди.

-45. Демак, фақат турмушида фойда келтирадиган нарсаларни гина ўқитиш керак.

ҮНИНЧИ АСОС.

Хамма нарса бир-
уҳшайди.

46. Табиат нарсаларни бир-бираига ўхшатиб яратади. Масалан, бир күш бирига ҳаммаси бир-бираига ўхшайди. Қандай паидо бўлса, бошқа қушлар ҳам, хатто ки бошқа ҳайвонлар ҳам, айрим сабабларга кўра, бир оз ўзгартирилиб худди шундай пайдо бўлган; ўсимликларда ҳам шу холни кўрамиз; бир ўтпоя қандай қилиб уруғдан қўкариб хосил бўлса, ёки бир дараҳт қандай экиб қўкартирилса, новда чиқариб, гулласа, бошқа ўсимлик ва дараҳтлар ҳам ҳамма вақт ва ҳар доим шундай хосил бўлади. Дараҳтдаги баргнинг биттаси қандай бўлса, бошқалари ҳам шундай бўлади, баргнинг шакли бўйил қандай бўлса, келаси йил ҳам, ундан кейин ҳам — ҳамма вақт худди шундай бўлади.

Коидани бўзиш. 47. Шунга биноан, ҳар хил ўқитишни методлари ни қўлланишфақат ўқувчини қинайди ва ўқитишни қийинлаштиради. Афсуски, ҳар хил муаллимлар фанларни турлича ўқитибгина қолмасдан, балки бир муаллимнинг ўзи ҳам турлича дарс беради, масалан, грамматикани бир хил ўқитса, диалектикани бошқача ўқитади ва ҳоказо; вахоланки бу фанларнинг ҳаммасини ягона гармонияга мувофиқ, нарсалар билан сўзларнинг ўзаро боғлиқ эканligини назарда тутиб, бир хил метод билан ўқитиш мумкин.

48. Шунинг учун ҳам бундан бўён бу қоидалар Тузатиш.
га риоя қилиш зарур:

I. Ҳамма фанларни ўқитиш учун — айни бир хил методни қўлланиши, ҳамма санъатларни ўрганиши учун — айни бир хил методни, ҳамма тиллардан дарс бериши учун — айни бир хил методни қўлланиши керак¹.

II. Айни бир мактабда айни бир хил тартиб ўрнатиши ва ҳамма машқларни айни бир хил метод билан бажариш зарур,

III. Иложи боричаани бир фандан ҳамма ўқувчида айни бир хил китоб бўлиши лозим.

Шундай қилинса, ўқитиш ҳамма вақт осон бўлади, ўқувчи қийналмайди.

XVIII боб

ПУХТА ЎҚИТИШ ВА ҮҚИШНИНГ АСОСЛАРИ

Хозирги ўқитишнинг юзакилиги. 1. Пухта билим олиб, мактабни битириб чиқаётган ўқувчиларнинг сони жуда кам, ўқувчиларнинг кўпчилиги эса юзаки билимлар билан ёки хатто фақат номигагина ўқиб чиқаёттир, деган таъналар кўп одамлардан эштилаётир, қўйингки, фактлар ҳам буни исботлаб турибди.

2. Дарҳақиқат бунинг сабаби иккита: ё мактабда муҳим нарсаларга унча эътибор бермай, сабаби оғор. бутун диққат-эътибор бўлмағур, ахамиятсиз нарсаларга қаратилади, ёки ўқувчилар ёд олган нарсаларини унтиб қўяверадилар, чунки билимлар, кўпинча фақат юзаки ўргатилади, боланинг онгига сингдирилмайди. Бу камчилик шунчалик кенг тарқалганки, бунга афсусланмайдиган одамни кам учратасиз. Ахир качонлардир ўқиган, эшитган, билиб олган нарсаларни эсда сақлаб, дархол айтиб бора олмасак, ҳар гал янги-янги нарсаларни билиб олавермасак, қандай қилиб бизни ўқимишли киши диссинлар! Афсуски, хотирамиз бу қадар кучли эмас, афтидан, биз фалвирда сув ташиётган бўлсак керак.

3. Бу нуқсонни бартараф этиш воситаси борми? Камчиликларни Албатта, бор. Бунинг учун табиатга мурожаат тузатиш воситаси- этиб, у яратган ҳамиша барқарор нарсалардан излаш зарур. ўрнак олишимиз лозим. Шундай қилсан, ҳар ким фақат ёд олган нарсаларинигина билиб олмасдан, балки ундан ҳам кўпроқ нарсаларни билиб олишига, яъни фақат муаллимдан эшитган ёки китоблардан ўқиганларини бемалол баён этибгина қолмасдан, балки нарсалар ҳақида асосли фикр юритишига ҳам имкон берадиган методки топиш мумкин бўлур эди.

4. Лекин, бунга эришиш учун:

¹ Бу ерда ягона дидактик принцип назарда тутилади.

I. *Фақат ҳаётда керак бўладиган нарсаларнигина пухта ўрганиши лозим.*

II. *Бундай нарсаларнинг ҳаммасини ҳеч бир истиносиз билиб олиш зарур.*

III. *Илмларни асосли равишда ўрганиши керик.*

IV. *Асослар мустаҳкам бўлиши лозим.*

V. *Кейин ўрганиладиган билимлар фақат шу асосларга таянсин.*

VI. *Ўрганиши керак бўлган нарсаларнинг ҳаммаси жуда аниқ билиб олиниши лозим.*

VII. *Кейинги билимлар олдингиларига асосланиши керак.*

VIII. *Ўзаро боғлик нарсаларнинг ҳаммасини доимо биргаликда ўрганиши лозим.*

IX. *Ҳамма нарса ақл, хотира ва нутққа баравар тақсимланадиган бўлиши зарур.*

X. *Ҳамма вақт машқ ишлаб, билимни мустаҳкамлаб бориш керак. Бу қоидаларни батафсилроқ кўриб чикайлик.*

БИРИНЧИ АСОС.

Кераксиз нарса учун оекорга овора бўлмаслик керак.

кераксиз нарсаларда хеч бирини бермаган, балки бош, юрак, қанот каби зарур нарсаларнига берган. Табиат дараҳтга қулоқ кўз, пар, соч кабиларни эмас, балки фақат пўстлоқ, қобиқ, ўзак, илдиз каби керакли нарсаларни берган.

5. Табиат ҳеч нарсани бекорга яратмайди. Масалан, табиат қушни яратганда унга балиқники сингари на тангачалар, на сузиш учун парлар, на ойқулоқ ёки бошқа ҳайвонлар сингари на шох, на тўрт оёқ хуллас

олмоқчи бўлган киши, унга хашак, қичитки ўт, қушкуймас ёки бута экмаиди, балки хосилдор ургува ўсимликларни экади.

6. Шундай килиб, дала, токзор, боғдан ҳосил олмоқчи бўлган киши, унга хашак, қичитки ўт, қушкуймас ёки бута экмаиди, балки хосилдор ургува ўсимликларни экади.

7. Шунга ўхшаш, архитекторҳам бино қўрмоқчи бўлса, похол,

қипиқ, балчиқ ёки тол чивиқларини эмас, балки тош, РИШТ, болор

каби зарур қурилиш материалларини ҳозирлаб қўяди.

8. Демак, мактабларда ҳам:

Мактабларда I. *Турмушдава охиратда керак бўладиган энг зарур нарсаларнига ўқитиш лозим.* Чунки

Иероним айтганидек, ер юзида ўрганилган нарсалар охиратда

ҳам асқатадиган бўлсин.

II. *Агар ёшларга бирор нарсани бу дунё учун (одатда шундай қилинади) ўргатиш лозим бўлса ҳам, бу илмлар охиратдаги ҳаётга зарар етказмай, турмушда тузукроқ фойдаси тегадиган бўлсин.*

9. Кераксиз нарсаларни ўрганишнинг нима хожати бор? Билиб олсанг ҳам бирор нафи тегмайдиган, билмасант ҳам зарари сезилмайдиган ва бари бир ташлаб кетиладиган ёки унтиби

юбориладиган билимларни ўрганишнинг нима хожати бор? Бу қисқа умрнинг ҳатто бирор дақиқасини бекор кетказмайман

Фақат зарур илмларнига ўрганиш керак.

10. Табиат мустаҳкам пойдеворсиз, илдизсиз ҳеч нарсани яратмайди.

Ўсимлик ерга илдиз отмагунча юқорига ўсмайди, агар илдиз чиқармасдан туриб ўсмоқчи бўлса, бари бир, бир оздан кейин сўлиб, қуриб қолади. Шунинг учун ҳам тажрибали борбон эккан қаламчалари илдиз чиқарганига ишонч ҳосил қилмагунча уни кўчат қилиб ўтқазмайди. Қушлар ва бошқа ҳайвонларда эса ички (овқат ҳазм қилувчи) органлар илдиз ролини бажаради, шунинг учун ҳам дастлаб ҳайвонларнинг ички органлари шакллана бошлади.

11. Масалан, архитектор аввал мустаҳкам пойдевор қўяди ва сўнгра бинони тиклай бошлайди, аксхолда деворлар қулақ тушган бўлур эди. Худди шунингдек, рассом ҳам бўяшдан олдин материални грунтлаб чиқади, чунки бусиз бўёқ ёки тўкилиб, ёйлиб кетади, ёки ранги бузилади.

десак ҳам ўрганилиши зарур бўлган нарсалар ошиб-тошиб ётибди. Демак, мактабнинг вазифаси ёшларга фақат зарур илмларнига ўргатишдан иборат. Уйин-кулгини қандай қилиб жиддий ишга айлантириш масаласига ҳам ўз ўрнида тўхталиб ўтамиш.

ИККИНЧИ АСОС.

Ишга тааллуқли нарсалар биланги-на шуғулланиш ке-рак.

10. Табиат ўзи яратаетган нарса учун керак бўладиган ҳеч нимани эътибордан четда қолдирмайди. Масалан, қушни яратаетганида унинг на бошини, на қанотини, на оёқларини, на тирнофии, на терисини — хуллас шу хил қуш учун зарур нарсалардан ҳеч бирини эсдан чиқармайди.

11. Демак, мактабларда ҳам инсонга таълимтарбия беришлар экан, ҳеч нимани эсдан чиқармаслик, яъни инсонни ҳаётга яроқли қилиб тарбиялаш билан бирга, охиратни ҳам унумаслик керак.

12. Шунинг учун мактабларда фақат илмларнига эмас, балки хушахлоқлик ва тақводорликни ҳам ўқитиш лозим. Инсон зарур нарсаларни ақдан сеза олиши, нутқ воситасида ифодалай олиши ва амалга ошира билиши учун унга берилаётган илмий таълим кишининг ақлини ҳам, нутқини ҳам, қўлларини ҳам бара-вар такомиллаштиришга хизмат этсин. Агар булардан бирортаси унтиб қолдирилса, билим чала ва юзаки ўргатилган бўлади, пухта ва асосли бўлмайди. Чунки фақат ҳамма қисмлари ўзаро маҳкам боғланган нарсагина пухта бўлиши мумкин.

УЧИНЧИ АСОС.

Фақат мустаҳкам асосга эга нарсагина пухта бўлади.

13. Табиат мустаҳкам пойдеворсиз, илдизсиз ҳеч нарсани яратмайди. Ўсимлик ерга илдиз отмагунча юқорига ўсмайди, агар илдиз чиқармасдан туриб ўсмоқчи бўлса, бари бир, бир оздан кейин сўлиб, қуриб қолади. Шунинг учун ҳам тажрибали борбон эккан қаламчалари илдиз чиқарганига ишонч ҳосил қилмагунча уни кўчат қилиб ўтқазмайди. Қушлар ва бошқа ҳайвонларда эса ички (овқат ҳазм қилувчи) органлар илдиз ролини бажаради, шунинг учун ҳам дастлаб ҳайвонларнинг ички органлари шакллана бошлади.

14. Масалан, архитектор аввал мустаҳкам пойдевор қўяди ва сўнгра бинони тиклай бошлайди, аксхолда деворлар қулақ тушган бўлур эди. Худди шунингдек, рассом ҳам бўяшдан олдин материални грунтлаб чиқади, чунки бусиз бўёқ ёки тўкилиб, ёйлиб кетади, ёки ранги бузилади.

Коидани бузиш. 15. Күйидаги ҳолларда муаллим пойдеворсиз бино қурмоқчи бўлган архитекторга ухшаб қолади; 1) agar аввало ўқувчиларда қизиқувчанлиқ ва сезигрликни уйғотмаса, 2) agar у ўқувчиларни мўлжалланган машғулотларнинг умумий плани билан таништирумаса, чунки ўқувчилар нималарни бажариш зарурлигини ва амалда нималарни бажараётгандикларини жуда аниқ билишлари лозим. Агар ўқувчи қизиқмай, диққат қилмай, тушунмай ўқиса, қандай қилиб унинг билими пухта бўлсан?

Тузатиш. 16. Демак, шунга биноан: I. Қайси фанни ўқитишидан қатъи назар, аввал ўқувчиларда шу фанга астойдил қизиқши уйғотиш, уни ўрганишининг зарурлиги, аҳамияти кабиларни исботлаб бериш лозим.

II. Тил ёки санъатнинг foясини (чунки foядада буюмнинг ҳамма қисмлари умумлаштирилиб акс этади) шу буюмни ўқувчилар қисмларга бўлиб ўрганишга киришишдан олдин тасавур қилишлари зарур. Бунда болалар ўқишини бошлаган пайтларида ёки мақсад нималигини, ўрганилаётган нарсанинг хажмини ва ички қисмларининг жойланишини кўз олдига келтира олади. Чунки скелет тананинг бутун асосини ташкил этгани сингари, санъатнинг умумий баёни унинг базисини ва асосини ташкил этади.

ТҮРТИНЧИ АСОС.

Асослар чуқур ўрнатилиши лозим. 17. Табиат илдизни жуда чуқур жойлаштиради. Масалан, табиат хайвонларнинг яшаш органларини танасининг ичидаги жойлаштирган бўлади. Дараҳтнинг томири қанча чуқур жойлашган бўлса, у шунча бақувват бўлади; agar унинг томирлари юзада бўлса, уни осонгина суғириб олиш мумкин.

Бузилган тартифи тузатиш. 18. Маълумки, болада ўқишига мойилликни жиддий равишда уйротиш ва предметнинг foясини бола онгига чуқур сингдириш керак. Foяниқ ўзлаштирилиб, мустахкамланиб олгандан сўнг санъат ёки тилни батафсилоқ ўргатишига киришиш лозим.

БЕШИНЧИ АСОС.

Ҳамма нарса ўз илдизидан ўсиб чиқади. 19. Табиатда ҳамма нарса фақат ўз илдизидан ўсиб чиқади. Чунки, дараҳтнинг шохлари, пўстлоги, барглари, гули, меваси — буларнинг ҳаммаси илдиздан ўсиб чиқади. Емғир юқоридан ёғиб, боғбон пастдан сугорса ҳам бари бир нам илдиз орқали дараҳтнинг танаси, шохлари, новдалари, барги ва мевасига ўтади. Шунингдек, боғбон қаламчани тананинг юқорисидан пайванд қилса ҳам, у дараҳтга қўшилиб илдиздан ўзват олиб ўсади. Дараҳтдаги ҳамма нарса илдиздан униб чиқади,

унга бошқа жойдан барг ёки шохчалар келтириб ўрнатишнинг ҳожати ўйқ. Худди шунга ўхшаб, қушнинг парларн ҳам унинг ўзидан ўсиб чиқади, бошқа қушлардан тўқилиб қолган парларни келтириб ўрнатиш мумкин эмас.

20. Шунингдек тадбирли архитектор қурган Техникада бунга бино фақат ўз пойдеворига ва кашакларига амал қилинади. таяниб тураверади, ён томонларидан тиргак ќўйишга ҳожат қолмайди. Агар бино тирговучга муҳтож бўлса, демак у мустаҳкам эмас, бари бир нураб тушади.

21. Ховуз ёки сув омбори қурган киши унга кўзада сув ташиб қўймайди, балки сувнн ариқ ёки труба орқали оқизади.

22. Бу асосий коидадан келиб чиқадиган хуло-Мактабларда. са шуки, ёшларга тўғри таълим бериш — бу ҳар хил муаллифларнинг асарларидан тўпланган сўзлар, иборалар, ҳикматлар, фикрлар йигиндисини боланинг миясига жойлаши деган гап эмас, балки нарсаларнинг моҳиятини англаш, қобилиятини ўстириши керак, токи дараҳтнинг куртагидан барг, гул, мева униб чиққанидек, келаси йил эса шу куртакларнинг ҳар бирдан янги шохчалар ўсиб барг, гул ва мевалар чиқарганидек, бола ҳам англаш қобилияти туфайли илм дарёсидан (манбаларидан) доимо баҳраманд бўлсин.

23. Дарҳақиқат, мактаблар ханузгача бола-Мактабларда бу нинг аклини. никол ўз илдизидан қувват олиб қоилага хвч амал ўсганидек, ривожлантиришга эриша олгани ўйқ, аксинча, ўқувчиларга бошқа қушларнинг

парларини ёпиниб олган Эзоп қарғаси сингари фақатгина бошқа дархтларнинг шохчаларини келтириб ўз устига илиб олишни ўргатган. Мактаблар боланинг билиш қобилиятини ривожлантиришдан кўра, кўпроқ унинг онгини бошқаларнинг фикри билан тўлдиришга уриниб келмоқда. Бунинг маъноси шуки, мактабда болаларга буюмларнинг ўзини кўрсатиб, уларнинг моҳияти ва қандай ҳосил бўлиши тушунтирилмайди, балки маълум бир муаллифнинг муайян бир нарса ҳақида айтган ва ёзган фикрлари ўргатилади.

Баъзиларнинг фикрлари орасидаги қарама-қаршиликни пай-Қаш энг буюк донишмандликдек бўлиб туюлади. Шунинг учун ҳам қўпчилик олимлар фақат бошқа муаллифларнинг китобларидан иборалар, ҳикматли сўзлар, фикрларни топиб, қирқ ямоқ кўйлакка ўхшаш, илм яратмоқдалар. Горацый бундай кишиларга таъна қилиб: «таклидчилар—ҳайвонсифат одамлар!» деган эди. Дарҳақиқат, бундай одамлар бировларнинг оғир юкини кўтариб юришга ўрганиб қолган ҳайвонсифат одамлардир.

24. Нарсалар қандай бўлса, уларни шундайли-Усти ялтироқ гида ўрганиш керак бўлса-ю, лекин биз у ҳақ-юзаки олимлик. да бошқаларнинг фикрларини ўрганиш билан овора бўлишимизнинг нима ҳожати бор? Наҳотки хаётда янглишиб юрган ва йўлдан адашган, ё оёқлари чалишиб йиқилган,

ё тўғри йўлдан юришни истамай, бекорга овора бўлиб юрган кишиларни томоша қилишдан бошқа иш топилмаса! О, бандалар, келинг, ўткинчи нарсаларни қўйиб, асосий мақсадга интилайлик. Агар мақсад қатъий ва аниқ бўлса, нега тўппа-тўғри унга қараб бормайлик? Нега энди ўз кўзимиз билан кўришга қараганда бошқаларнинг кўзи билан кўриш афзал бўлсин?

Бунга сабаб ўқитиши методидан кўриниб турибдики, мактаблар болага бирорларнинг кўзи билан қарашини, бошқаларнинг ақли билан фикрлашини ўргатиб келаётир. Мактаблар илм булоқларини очиб, ундан ҳар хил ирмоқлар оқизиб чиқаришни ўргатмайди, балки фақатгина бошқалар очган ирмоқларни кўрсатиб, шу ирмоқлар бўйлаб орқага—булоқка томон қайтишни таклиф этади: Ахир, бирорта луғат китоби ҳам (хеч бўлмаса, бизга маълум бўлган луғатларнинг ҳаммаси, фақат поляк Кнапий нинг луғати бундан мустасно, чунки биз бу луғат ҳақидаги истакларимизни XXII бобда айтамиз) нутқ ўстиришни ўргатмайди, балки фақат тушунишга ёрдам беради. Гап тузишни ўргатадиган бирорта грамматика дарсликнинг топиш амри маҳол, аксинча бу дарсликларнинг ҳаммаси гапларни фақат таҳлил қилишнинг ўргатади, Фразеология дарсликларидан ҳеч бири ҳар хил ибораларни мохирлик билан тузиш воситасини ўргатмайди, балки фақат аралаш-куралаш ибораларни тўплаб беради. Деярли ҳеч қайси муаллим физикани демонстрация ва тажрибалар ўтказиш ўйли билан ўқитмайди, аксинча, ҳамма муаллимлар физикани Аристотель ёки бошқа муаллиф тузган текстларни ўқитиш ўйли билан ўргатадилар. Хеч ким боланинг ахлоқини ундаги ички эҳтиюсларни бартараф этиш туфайли ўстирмайди, лекин ҳамма ташки белгиларига қараб, фазилатларни бир-биридан ажратиш ўйли билан ахлоқ тарбиясини юзаки баён қилиб беради. Агар худонинг хоҳиши билан биз санъат ва, тилларни ўқитишининг маҳсус методини топа олсан, бу нарса аниқ бўлиб қолади ва агар худой таолло лозим кўрса, пансофияда¹ бу янада аниқроқ бўлади.

Механика косиб-роқ тушуна олмаганлар ёки, ҳеч бўлмаса, яхшиrok ўргатади. Таажжубки, қадимгилар ҳам буни тузуклари уз касбига кейинчалик илмий текшириш "ўтказган кишилар ҳам бу хатони тузатмаганлар, ваҳоланки иш унмаслигининг асосий сабаби, ҳеч шубҳасиз, худди шундадир. Дарҳақиқат, бирор дурадгор ўз шогирдига уй қуриш санъатини уйни бузаётган пайтда ўргатадими? Аксинча, қандай материаллар танлаб олиш, уни ўз вақтида ўлчаб белгилаб қўйиш, кесиш, йўниш, тикка қўйиш, ётқизиб қўйиш, боғлаб қўйиш кабиларни уй қураётган пайтда ўргатади. Ахир уй қуришни билган одамга уни бузиш ҳеч гап эмас, кийим тикишни билган киши уни осон-

1 XVII бобнинг учинчи асосидаги иловага қаранг.

гина сўка олади ҳам. Лекин хеч ким ва хеч Қачон дурадгорлик касбини уйларни бузаётганда еки тикувчилик касбини кийимларни сўкиш пайтида ўрганган эмас.

27. Дарҳақиқат, ўқитиши усулининг хатолиги ва, ҳатто, унинг зарарли оқибатлари ҳаммага маълум. Булар куйидагилардан иборат:

¹⁾ Ҳамманинг бўлмаса ҳам, кўпчилик кишиларнинг билими номенклатурадан иборат, тўғри улар бирор санъатга доир термин ва қоидаларни айтиб бера оладилар, лекин амалда уни дурустроқ қўллана билмайдилар; 2) бироркишининг ҳам билими илмларнинг яхлит ўйгинисидан иборат эмас, яъни бу илмлар бири иккинчисини қувватлаб, мустаҳкамлаб бойитиб бормайди, балки, аксинча бир-бири билан зўрма зураки боғлангандир, яъни у ердан бир шингил, бу ердан бир шингил олинган бўлиб, бири иккинчисига боғланмаган ва тузукроқ фойда ҳам келтирмайдиган илмлардир. Ахир, турли муаллифларнинг фикр ва хulosаларидан иборат бўлган бундай илм қишлоқда ўтказиладиган байрам пайтларида янги курилган уйларнинг олдига келтириб, безатиб қўйиладиган дараҳтга жуда ўхшайди-ку, гарчи бундай дараҳтга шоҳчалар, гул ва мевалар осиб, ҳатто турли накшлар ва гулчамбарлар билан безатилса ҳам, лекин буларнинг ҳаммаси дараҳтнинг ўз илдизидан ўсиб чикмагани учун узоқ турмайди ва қўпая олмайди. Бундай дараҳт мева бермайди, унга илиб қўйилган новдалар қуриб қолади ва тушиб кетади. Асосли илм олган киши ўз илдизидан ўсиб, ўз ширасидан баҳраманд бўлаётган ва шунинг учун ҳам кундан-кунга борган сари кўпроқ улгайиб, кўкариб, гуллаб мева бераётган дараҳтга ўхшайди.

28. Хулоса қуйидагича бўлади: шундай ўқитиши керакки, кишилар илмни иложи борича китобдан эмас, балки ер ва осмондан ўргансин, яъни нарсалар ҳақида фақат бошқаларнинг фикри ва кузатишларини эмас, балки нарсанинг ўзини билиб, ўрганиб олсинлар. Шунда биз қадимги донишмандлар йўлидан борган бўламиз, чунки улар илмни бирор манбадан эмас, балки нарсаларнинг ўзидан ўрганиб олганлар. Қуйидаги қонун-қоидаларга албатта риоя қилиш зарур;

I. Барча илмлар барқарор нарсаларнинг ўзидан келтириб чиқарилсин.

II. Ҳеч нарсани фақат бирор донишманднинг гувоҳлигига асосланибгина ўргатмаслик керак; аксинча, ҳамма илмларни ташки сизгилар ва ажл асосида исботлаб ўргатиш лозим.

III. Илмни фақат биргина аналитик метод билан ўқитмаслик керак, балки кўпроқ синтетик¹ метод билан ўқитиш лозим.

1 Диалектик логикага биноан, билиш ва тафаккур процессида бу методлар биргялиқда қўлланилади. «Тафаккур,—деган эди Энгельс,— канчалик онг объектларини уларнинг элементларига бўлишдан иборат бўлса, шунчалик ўзаро бир-бирига этдош элементларни битта қилиб бирга қўшишдан иборатлип. Анализ бўлмаса синтез ҳам бўлмайди». (Энгельс, Анти-Дюринг, 1928, 36-бет.)

ОЛТИНЧИ АСОС.

Аниқ килиб аж-
ратиб олиш керак.
29. Табиат яратган бирор буюмни
ишлатиш қанчалик хилма-хил бўл-
са, табиат унинг қисмларини ҳам
шунчалик кўп ажратган бўлади.

Масалан, ҳайвоннинг гавдаси қанчалик кўп қисмларга ажра-
тилган бўлса, унинг ҳаракатлари шунчалик хилма-хил бўлади;
от бу соҳада ҳўқизга нисбатан, калтакесак эса шиллиқ қуртга
нисбатан бир қанча афзаликларга эга. Илдизи чуқур жойла-
шиб, новлалари кўп ва узун бўлиб ўсган дараҳт мустаҳкам ва
чирийлироқ бўлади.

30. Шунинг учун ҳам ўқитиш пайтида
Бунга таклид ҳамма нарсани шунчалик аниқ килиб ажра-
керак. тиш лозимки, ўқитаётган ҳам, ўқиётган ҳам
қаерда эканлигини ва нима қилаётганини хеч қийналмасдан би-
либ олсин. Демак, мактабларда қўлланилаётган барча китоблар
табиатнинг бу қонунларига қатъий риоя қилган холда тузилса,
ўқитиш учун катта аҳамиятга эга бўлади.

ЕТТИНЧИ АСОС.

Нарсалар доимо қараб ҳа-
оддинга 31. Табиатнинг ҳаракати доимо ил-
гарилаб боради, у хеч қачон тўхтаб
қолмайди, бошлаган ишини охирин-
гача етказмай, янги нарсага ўтмайди, балки ол-
дин бошлаган ишини давом эттиради, кучайтира-
ди ва охиригача етказади.

Масалан, эмбрион хосил бўлганда ривожланиш бош, оёқ,
юрак кабиларнинг шаклланишидан бошланади ва кейинчалик
ниҳоясига етказилади. Кўчат қилиб экилган дараҳт биринчи чи-
қарган новдаларини улоқтириб ташламайди, балки у новдаларни
озиқлантириб туради ва улардан янги новдалар ўсиб чиқади.

32. Шунингдек, мактабларда ҳам:

Бунга тақлид 1. Барча ўқув машғулотлари шундай тақсим-
ки ланиши лозимки, кейинги дарслар олдинги-
ларига асослансин, олдинги дарсларни кейин-
гилари мустаҳкамлаб борсин.

II. Бола ўқиб тўғри тушуниб олган илмларнинг ҳаммаси
унинг хотирасида ҳам мустаҳкам сақланиши керак.

Хотирани кўпроқ
ёшлиқдраврида
ўзгирин ва мус-
таҳкамлаш ҳақида.
33. Бу табиий усуlda олдин ўтилган дарслар
кейин ўтиладиган дарслар учун асос бўлиб хиз-
мат қилар экан, демак ўтилган дарсларнинг
ҳаммасини ўқувчилар пухта ўзлаштирган бў-
лиши зарур. Пухта ўзлаштириш учун эса бола

дарсни албатта яхши тушуниб, англаб олган
бўлиши, мустаҳкам эсда қолдириши керак. Кивинтили ан-
нин гаплари ҳақ: «Илм эгаллаш хотирага боғлик, эшигтан
(ёки ўқиган) ларимиз эсдан чиқиб кетаверадиган бўлса, ўқиц

беҳуда кетади». Людвиг Вивес ҳам шуни таъкидлаб ўтган:
«Хотирани ёшлиқдан ўстириш керак, у узлуксиз машқ қилдириш
орқали ўткирлашади. Унга кўп нарсаларни ҳақиқаткорлик билан
ишониб топшириш керак. Ешлиқ даврида хотира чарчаши нима-
лигини ҳам билмайди. Демак, у хеч бир қийинчиликсиз кенгая-
веради ва истаган нарсани қамрай олади». («Фанларни ўқитиш
ҳақида», З-китоб.) Шунингдек, «Донишмандликка кириш» номли
ақарида «Хотирани бекор қўймаслик керак. Хотирадек меҳнат
қилиши хуш кўрадиган, меҳнат туфайли ўткирлашиб боравера-
диган бирорта ҳам нарса топилмайди. У ҳар куни ниманидир
ўзлаштириб туриши лозим; унга қанча кўп ўргатсангиз, шунча
ўткирланаверади, қанча кам ўргатсангиз, шунча пасаяверади».
Бу фикрнинг жуда тўғрилигини табиат ходисалари ҳам кўрсатиб
турибди. Масалан, дараҳт ўзига намни қанча кўп олса, шунча
тез ўсади ва, аксинча, қанча тез ўssa, намни шунча кўп олади.
Ҳайвонларда ҳам худди шундай: агар ҳайвон озуқани қанча кўп
ҳазм қилса, шунча тез ўсади, катта бўлган сари озуқани кўп ейди
ва тез ҳазм қиласи. Ҳамма нарса ҳам шунга ўхшаб мутлақо та-
биий равишда ўса боради. Демак, ёшлиқ даврида болани асрай-
ман деб вақтни бекорга кетказиш ярамайди (фақат ўйлаб, оки-
лонна иш қилинса, бас). Бу даврда кишининг келажакдаги бутун
ҳаёти учун пойдевор қўйилади.

САККИЗИНЧИ АСОС.

Нарсалар ҳамма вақт нарсалар-
ни инг бирини иккинчиси оилан боғ-
лайди. Масалан, қуш боласини яратганда
унинг бир аъзосини иккинчиси билан, бир суя-
гини иккинчи суяги билан, нерв толасини бошқа нерв толаси би-
лан — хуллас ҳамма органларини ўзаро боғлайди. Шунингдек,
дараҳтнинг илдизидан тана ўсиб чиқади, танаси кўз чиқаради,
кўзлардан шоҳлар, шоҳлардан янги новдалар, янги новдалардан
куртак, куртакдан — барг, гул ва мевалар, ниҳоят яна янги нов-
далар чиқаради ва хоказо. Шоҳлари, новдалари, барг ва меваси
канча кўп бўлса ҳам бари бир уларнинг ҳаммаси ягона бир да-
раҳтни ташкил этади. Шунингдек, бино мустаҳкам бўлиши учун
деворларни пойдеворга мувофиқ қилиб, шип ва томни деворлар-
га мослаб қуриш, хуллас унинг ҳамма қисмларини бир-бирига
борлаш лозим, токи яхлит бир нарса — бир уй хосил бўлсин.

35. Бундан шундай хулосалар келиб чиқади:
Бунга тақлид I. Бутун умр давомида ўрганиладиган илмлар
қилиш зарур. бири иккинчисини тўлдириб, ягона энциклопе-
дия ҳосил қиласин, бу илмларнинг ҳаммаси умумий илдиздан
чиқсин ва ҳар бири ўз ўрнида турсин.

II. Ўқитилаётган илмларни етарли далиллар билан шундай
асослаш керакки, шубҳа учун ҳам, унугиши учун ҳам мутлақо
имконият қолмасин.

Чунки асослар бу бинони қимирлашдан кулдашдан сақлад, уни мустахкамлаб турадиган мих, тұқа ва бандлардир. Сабабларини ту-
шунтириб ўқитиш-
боиси ни-
нинг
эмаслигини
лиш
демакдир. яғни бирор нарсанинг фақат қандай
хосил бўлишини ўргатибгина қолмасдан, балки
бу нарса нима ичун бошқача бўлиши мумкин
хам курсатиш демакдир. Чунки бирор нарсанни бич-
дир. Масалан,...

Демак, биз ҳамма сўзларнинг ясалиши ва келиб сабаб-
қойдаларнинг барча ибораларнинг асосларини, санъатга доир барча
мохијитини ўқувчилик тез ва аниқ билиб олишларини
истаймиз. Чунки фандаги теоремалар фикр ёки илмий тарзи
билан эмас, балки нарсаларнинг ўзини бевосита кўриш ийли
билан исботланиши керак. Бунинг натижасида бола фан-
даги қаноат ҳосил қилибгина қолмасдан, балки катта манфаат
хам кўради, унинг пухта илм эгаллашига имкон яратилади; нати-
жада боланинг кўзи очилади, у олган билимларидан янги янги
холосалар чиқара оладиган бўлади.

37. Демак, мактабда ўқитиладиган барча нар-
Холоса. саларнинг сабабларини тушунтириб ўргатиш
лоzим.

ТУККИЗИНЧИ АСОС.

Табиатда нарса-
ички ва
тарнинг исмля
доимо бир-бирига
мувофиқ бўлади.

38. Табиат дарахтнинг илдизи билан шохлари орасида миқдор вайи-
фат жиҳатидан мувофиқликни сақлайди. Чунки дарахтнинг шохлари ёрғани-
шига мувофиқ ўсади, Шундай бўлиши зарур, чунки дарахтнинг илдизи ривожланмай, у факат осмонга қараб
ўсоверса, бари бир, у йиқилиб тушган бўлур эди; аксинча, фақат мёваси¹нинг ривожланавериши ҳам фойдасиз, чунки дарахтнинг ташқи органлари ҳам ички органларига мувофиқ тарзда ривожланади. Агар унинг ички органлари соғлом бўлса, ташқи органлари ҳам бақувват бўлади.

39. Башарти илм аввало англашнинг кийин көреклид илдизлари орқали идрок этилиши, мукаммал даштирилиши ва мустахкамланиши зарур булса ҳам, шу билан бирга, ўсимлик шираси илдиз орқали шох ва ташқи органларига боргани сингари, илмни ҳам сезиларли тарзда органларга ёйиш тадбирларини кўриш зарур, яғни бола

¹ Келтирилган мисоллар латин тили грамматикасига оид бўлгани учун тусириб колдирилди (Таржимон).

тушунниб олган нарсаларининг ҳаммасини ифодали қилиб айтиб
верниша ва уни турмушда яхши қўллана билишга ўргансин.

40. Демак:

I. овора бўлмаслик учун ҳар қайси фанни ўрганаёт-
ганда, аввало, у қандай фойда келтиришини билиб олиш керак
11. Билиб олингган нарсаларни илмлар бекор кетмаслиги ичин
бошчиларг Фойда-
лансин.

Шу маънода: бирорга ўргатсанг, сенинг билиминг озайиб қолмайди, акл-аклларни курбат олган деб жуд ри айтилган. Демак, кичкинагина илм чашмаси очилган бўлса ҳам ундан шарашлаш ирмоқлар оқсин. Бу масалага қўйида батафсил тўх-
таламиз.

УНИНЧИ АСОС.

41. Табиат тўхтовсиз харакати туфайли ўз-ўзи-
дан кўпаяди ва мустахкамланади. Масалан,
уз-Ҳамма нарса қишига оғлиқ.

ни баравар иситиш учун уни қимирлатиб, айлантириб туради (буни уйда товуқ, ғоз ёки кантар курк бўлиб, тухум босаётганда кузатиш мумкин). Жўжа чухумдан чиқ-
қач, то бақувват бўлгунча, онаси унга тумшувини очиб ёпиш, қанотларини ёйиш, оеқларини чўзиш каби ҳаракатларни машк қилдиради, турли ҳаракатлар қилдириб, уни юриш ва учишга ўргатади.

Шунингдек, дарахтга ҳам шамол, қуёш қанча кўп тегиб турса, шунча илдизи чуқур кетади, тез ўсади. Бундан ташқари, ёмер, Дўл, яшин ва момақалдириқ ҳамма ўсимликлар учун керак. Шунинг учун ҳам шамол ва момақалдириқлар кўпроқ бўлиб турадиган мамлакатларда дарахтлар хаддан ташқарӣ кўп ва катта бўлиб ўсади.

Хунармандлар бундан урнак ол-
ганлар

42. Шунга ўхшаш, қурувчи ҳам янги бинонинг пойдевори. деворларини куритишга, уни шамол ва қуёш нури билан қотиришга ҳаракат қила-
ди. Темирчи ҳам темирни чидамлироқ қилиш

ва пўлатга айлантириш учун уни бир неча марта оловда қизитиб, сувга тиқиб олади, иссиқ ва совуқ билан табиатда ва шу тариқа уни бир неча бор

юмшоқ қилиш билан янада бақувват қиласди. 43. Бундан чиқадики, тез-тез ва айниқса, монирона ўютирилган машқ ва тақрорлаши-
ларсиз билим мустахкам бўлмайди. Қайси хилдаги машқлар энг яхши эканлигини бизга
тирик организмларда овқатланиш жараёни, хусусан, овқатни қабул қилиш, ҳазм этиш,

бошқа органларни озиқлантириш учун ажратиш жараенида со-
дир бўладиган табиий процесслар кўрсатиб турибди.

Дарҳақиқат, хайвонларнинг (шунингдек, ўсимликларнинг ҳам) ҳар бир органи озиқланиш учун ҳазм қилиши керак, ҳазм килинган озуқанинг бир қисмини ўзига сингдирса, бир қисмини бошка органларга ўтказади (чунки у бошқа органларга хизмат қилганидек, бошқа органлар ҳам унга хизмат қиласди, шу тариқа бутун организм харакатда бўлади). Худди шунга ўхшаш қўйидаги қоидаларга амал қилган киши ўз билимини оширгак ҳисобланади:

- I. *Ҳамма вақт мағнавий озуқа излаш ва тўплаш керак.*
II. *Излаб топилган, тўпланган нарсаларни чайнаб майдалаш, ҳазм қилиши лозим.*

III. *Ҳазм қилгач, ажратиб ёндашларга ҳам ўтказиш керак.*

Буюк донишмандликнинг сири кўп нарсаларни сўраш, ўзлаштириб олиш 44. Латинча бир шеърда бундай дейилган: иложи борича купроқ суро, суроб билганларнингни ўзлаштириб олиш — бу уч қоидага амал қилган ва ургатишдадир. шогирд устозидан ўзади.

Сўраш — билмаган нарсаларни ўқитувчидан, ўртоғидан ёки китобдан ўрганиб олиш демакдир... *Ўзлаштириболиши* — билиб олинган ва ўрганилган нарсаларни эсда саклаш ва яхшиси дафтарга ёзиб олиш демакдир (чунки ҳамма нарсани хотирада сақлай оладиган, зехни ўткир одамлар камдан-кам учрайди), *Ўргатиши* — билиб олинган нарсаларни ўз навбатида ўртоқларига ёки бошка тингловчиларга гапириб бериш демакдир. Сўраш ва ўзлаштириш усуулларини мактабдагилар биладилар, лекин ўргатишни яхши билмайдилар; ваҳоланки, уни жорий этиш жуда фойдали бўлур эди. «Бирорга ўргатган киши ўзи ҳам ўрганиб олади» деган гап жуда ҳам тўғри, чунки киши такрорлаш натижасида ўз билимини мустахкамлабгина қолмасдан, балки ўша нарсанинг моҳиятини ҳам чуқурроқ билиб олади. Шунинг учун ҳам буюк донишманд Иоахим Форций ўзи хакида гапириб, ўқиган ва эшитганларим ҳатто бир ой ҳам ўтмасдан хотиралдан чиқиб кетади, бошқаларга ўргатган, гапириб берган нарсаларимни беш бармоқдек айтиб беришим мумкин, улар ҳатто ўлгунча ҳам эсимдан чиқмаса керак, деган эди. Шунга асосан у, кўпроқ илм ўрганаман деган ўқувчи ўзи билиб олган нарсаларни бошқаларга пул тўлаб бўлса ҳам ўргатиши лозим. Бирор нарсадан кечсанг ҳам, майли, лекин тингловчи топ деган эди.

45. Кўпчилик ўқувчиларга қўл келадиган бу Буни мактабда усусли синфда жорий этиш учун муаллим, эпг қандай жорий этиш яхшиси, уни қийидагича қўлланишилозим. Ҳар бир дарсда янги материални қисқача баён этиб, сўзларнинг маъносини яхшилаб тушунириб, уни амалда қандай қўллаш мумкинлигини кўрсатиб бўлгач, дархол ўқувчиларнинг бирини ўрнидан турғазиш керак, у худди муаллимнинг ўзига ўхшатиб қайтадан гапириб берсин, ўша мисолларни келтириб қоидани тушунтиrsин. Бола бирор жойда янглишиб қолса, дархол унинг хатосини тузатиш лозим. Сўнgra бошқа ўқувчи ўрнидан ту-

риб, худди шундай такрорлаб берсин, лекин синфдаги ўқувчилар уни тинглаб туришлари керак; сўнgra учинчи, тўртинчи ва бошқа ўқувчилар ҳам (ҳамма ўқувчилар дарсни яхши тушуниб, билиб олганларини гапнриб бера оладиган, ўзлари бошқаларни ўқита оладиган бўлгунча) такрорлайдилар. Бунда ҳар доим қандайдир бирор махсус тартибга риоя қилиш шарт эмас, фақат аввал зехни ўткирроқ болани чақириш маъқул, чунки бўшроқ ўқувчилар руҳланиб, унга эргаша олсинлар.

46. Бу тартибда ўтказиладиган машқларнинг, айниқса қийидагича беш хил аҳамияти бор:

I. *Ўқувчиларнинг дикқат-эътибори доимо муаллимда бўлади.* Чунки ҳар бир ўқувчи муаллим чакириб қолса, дархол ўрнидан туриб ўтилган дарснн такрорлаб бериши лозим, шунинг учун ҳам ўқувчи жавобгарликни хис этади, хоҳласа-хоҳламаса дикқат қилишга, бирор нарсанни ҳам эътибордан четда колдирмасликка мажбур бўлади. Бир неча йил давомида шу тариқа дикқатни бир жойга тўплаш натижасида бола турмушда хушёрликка ўрганади.

II. *Муаллим ўргатган нарсаларини ҳамма болалар тўғри ўзлаштириб олганликларига аниқ ишонч ҳосил қиласди.* Агар болалар етарлича ўзлаштира олмаган бўлса, бу камчиликни дархол тузатиш имкони туғилади.* Бу ўзи учун ҳам, ўқувчи учун ҳам зарурдир.

III. *Бир материални шунча марта такрорлаш натижасида ҳатто энг бўши ўқувчилар ҳам дарсни бошқалар қатори тушуниб олади,* зехни ўткирроқ болалар эса материални тўла тушуниб олганидан ишонч ва қаноат ҳосил қиласди.

IV. *Бунча марта такрорлаш натижасида ҳамма ўқувчилар синфнинг ўзидаётк, дарсни уйда узоқ вақт тиришиб-тирмашиб ўқигандан кўра яхшироқ ўзлаштириб олади ва кечқурун ҳамда эрталаб китобни кўздан кечириш биланоқ ўқувчи хазилхазил билан дарсни яхши билиб олганига ишонч ҳосил қиласди.*

V. *Шу тариқа бола ҳар куни «муаллимлик» қилавериб, унда илмга қизиқши ва ўз кучига ишонч туғилади, катта ийғинларда ҳам ҳатто мухим масалалар ҳақида эркин гапира оладиган бўлади, ҳаётда бунинг жуда катта аҳамияти бор.*

47. Шунингдек, мактабдан бошқа жойларда Мактабдан ташқарида ҳам бошқаларни ўқитиш машқлари.

ўқувчилар дам олаётган ёки сайр қилаётган пайтда ҳам хозиргина ёки олдин ўрганилган, ёки дуч келган бирор янги нарса ҳақида ҳар хил мунозара ва тортишувлар ўтказиш мумкин. Бунинг учун бир неча киши тўпланган ерда чек ташлаб ёки сайлов йўли билан бу ишга раҳбарлик қилиб турувчи муаллимнинг ердамчисини сайлаб олиш керак. Бу ишдан бўйин товлаган болалини қаттиқ жазолаш лозим; чунки биз ўқитиш ва ўқиш имконияти турлигданда бу ишдан хеч кимнинг қочмаслигинигина эмас, балки ҳамманинг бунга интилишига қатъий эришишимиз керак. Езишга

ўргатиш машклари масаласига (чунки у ҳам билимни пухта ўзлаштиришга катта ёрдам беради) XXVII—XXVIII бобларда халк мактаблари ва классик мактабларни баён этганимизда алоҳида тўхталиб ўтамиз.

XIX боб

ЭНГ ҚИСҚА ИУЛ БИЛАН ЎҚИТИШНИНГ АСОСЛАРИ.

Бу қийин иш деб, да кўп вақт талаб этади дейди, албатта. Бунинг эътирооз биннишниш учун қанча муаллим керак? Қанча китобхона очиш лозим? Ёндаи универсал таълимни амалга ошириш учун қанча куч керак? Жавоб. Албатта, агар биз қисқароқ йўл билан ўқитиши

усулини топмасак, бу жуда қийин, тугамайдиган иш ва жуда кўп мөҳнат талаб этади. Чунки билишимиз лозим бўлган олам сингари фан ҳам бенихоядир. Лекин узоқ йўл ҳам яқин бўлиши, қийин иш ҳам осонлашиши мумкин-ку! Тўқувчи сон-саноқсиз ингичка ипларни нихоятда тезлик билан бирлаштириб, жуда чиройли нақшлар тўқишини ким билмайди дейсиз? Тегирмончи минг-минг-лаб ғалла доналарини бир пасда ун қилиб тортишини, унни кепакдан осонгина тозалаш мумкинлигини ким билмайди? Механиклар кичкинагина машина билан оғир юкларни ҳам хеч қийналмай қўтара олади-ку! Тарозибон унция¹ ни тарозининг марказидан уёқ-бўёққа суриш орқали бир неча фунтлаб гокларпи ўлчайди. Демак, бирор каттарок ишни бажариш учун ҳамма вакт фақат куч талаб этилмайди, балки санъат ҳам керак. Наҳотки илм ахллари бундан мустасно бўлса? Келинг, хеч бўлмаса ор-номус бизни бошқа касб эгаларининг санъатидан ўrnak олишга, ўқиши, ўқитиши соҳасида мавжуд қийинчиликларни бартараф этиш воситаларини излаб топишга мажбур этсин.

Дори беришдан касалликни ғодлинишниш лозим. 2. Олдин касаллик ва унинг сабабларини аникламасдан туриб, дори танлаш мумкин эмас. Дафҳақиқат, ўқитишинг бунчалик самарасиз бўлиши, хатто бутун умрини мактаода ўтказса ҳам ўқувчиларнинг кўпчилиги барча фанлар ва санъатларни билиб олмаслиги, баъзи илмлардан мутлақо хабарсиз қолишининг сабаби нимада?

Ўқитишинг са-марасизлигининг саккизга сабаби бор 3. Бунинг энг мухим сабаблари қўйидагилар: биринчидан, ўқувчиларга йил давомида, ҳар ойда, ҳар куни нималарни ўргатиш кераклиги аниқ эмас, ким нимани хоҳласа шуну ўқитаверган.

¹ Чор Россиясида 29,86 граммга teng келадиган аптека ва заргарчиликда ишлатиладиган оғирлик ўлчови.

4. Иккинчидан, белгиланган мақсадга хатосиз эриширадиган воситалар аниқ эмас.

5. Учинчидан, табиат яхлит қилиб яратган нарсалар ҳам яхлитлигича эмас, балки ажратиб ўргатилади. Масалан, мактабга янгидан келган болаларга фақатгина ўқиши ўргатилади, ёзиш эса бир неча ойга сурис кўйилади. Латин мактабида (яъни ўрта мактабда) ўқувчилар бир неча йил давомида фақат сўзларнигина (нарсаларсиз) ёд олганлар, ёшлиқ даврлари фақатгина грамматикани ўрганиш билан ўтган, лекин фалсафани ўрганиш эса анча кейинга сурисланади. Бунинг устига болаларга фақат ўқиши ўргатганлар, лекин ўқитиши мутлақо ўргатмаганлар, ваҳоланки, юқорида кўриб ўтганимиздек (ўқиши ва ёзиш, сўзлар ва нарсалар ўрганиш ва ўргатиш), худди чопаётганда — оёқни кўтариш ва тушуриш, гаплашаётганда — тинглаш ва жавоб бериш, тўп ўйнаётганда — тўпни ташлаш ва ушлаб олиш каби биргаликда олиб борилиши керак.

6. Тўртинчидан, санъат ва фанлар бирор жойда ҳам энциклопедик характерда эмас, балки ҳамма ерда бўлак-бўлак қилиб ўқитилади. Шунинг учун ҳам бундай илм. ўқувчининг назаридаги тараша ёки шоҳ уюмларига ўхшайди ва улар бу билимларнинг бир-бирига қандай алоқадорлигини тушуна олмайдилар; биттаси эътиборни бир нарсага қаратса, иккинчиси бошқа нарсани ўрганиди, шу тариқа хеч ким мукаммал билим ололмайди, демак билим асосли ҳам бўлмайди.

7. Бешинчидан, ҳаддан ташқари хилма-хил ўқитиши методлари қўлланилган; ҳар мактабда ҳар хил метод қўлланилган; қолаверса ҳар бир муаллим ҳар хил метод билан дарс ўтган; нихоят бир муаллимнинг ўзи ҳам бир санъат еки тилни ўқитганда бир хил метод билан, бошқа фанни ўқитганда бошқа бир метод билан иш тутган. Энг ёмони бир фаннинг ўзини ўқитиши методида ҳам изчилик сақланмаган, демак, ўқувчининг бирор нарсани тузукроқ англаб олиши ҳам амри-маҳол эди. Натижада болалар иккиланиб юрганлар, тузукроқ ўқимаганлар, хатто айрим фанларни ўргана бошлаш биланоқ, уларда умидсизлик ва нафрат ўйғонган, кўп ўқувчиларнинг бу фанларни ўқигиси ҳам келмаган.

8. Олтинчидан, синфдаги ҳамма болаларни баравар ўқитиши методи қўлланилмаган; синфдаги ҳар бир бола билан алоҳида иш олиб борилган, агар синфда болалар сони кўпроқ бўлса, муаллим ҳаммага дарс бериб чиқиши учун жуда кўп мөҳнат сарфлаб, бехуда овора бўларди, ўқувчилар эса ё бекор туриб қолишарди, ёки каттиқ чарчатадиган, зерикарли бирор иш билан банд бўлишарди.

9. Еттинчидан, агар синфда бир неча муаллим дарс ўтса, бунинг оқибатида фақат яна саросималик вужсудга келар эди. Чунки ҳар бир соатда бир неча хил машгулот ўтиларди, ваҳоланки муаллимларнинг кўплиги ва китобларнинг хилма-хиллиги ўқувчининг диққатини тарқатиб юбориши ҳақида гапирмаёқ қўя колайлик.

10. Нихоят, саккизинидан мұаллимнинг марҳамати билан үқувчилар мактабда ёки мактабдан ташқарида бошқа китобларни үқиши мүмкін еди. Хар хил муаллифларнинг асарларини бола қанча күп үкиса, шунча күп билим олади, деб ҳисобланар еди, вахрланки, аслида бунинг оқибатида боланинг фикри факат күпроқ бўлениб кетади. Бинобарин, шундай қилиб, лабиринтдан эсон-омон қутулиб чиққан одам кам топилгандек, ҳамма фанларни ўрганиб олган кишиларнинг камлигига- ҳам таажжублан-маслик керак; фақат жуда қобилиятли кишиларгина бунга мусассар бўла олганлар.

Бу тўснекларни
баптапаф этишғоя-
сими табиатдан
ўрганиш керак.

Осмондаги хуёш-
га бир назар таш-
ланг.

11. Демак, келажак учун бу тўсиклар ва қийин-
чиликларни бартараф этиш лозим, максадга
туғри злтадиган йўлдан бориш ёки бошқача
айтганда бекорга кўп куч сарфламаслик ке-
рак.

12. Табиатнинг ажойиб мўъжизаси бўлган ос-
мондаги қуёшдан ўрнак олайлик. Гарчи қуёш
кний ва афтидан, чексиз ишни бажарса ҳам
(яни у бутун ер юзига нур сочади, ҳамма элементларга ва унинг
бирикмаларига, минералларга, ҳилма-хил ва сон-саноқсиз ўсим-
ликлар ва хайвонларга ёруғлик, иссиқлик, хаёт ва қувват бағишли-
лайди), лекин у ҳамма нарсага етади, хар йили ўз вазифасини
жуда яхши уddyалайди.

13. Шу тариқа, ўқитиш методларини назарда
тутиб, қуёш харакатининг усууларини кўздан
кечирайлик.

I. Қуёш дарахт ёки хайвон каби нарсалар-
нинг ҳар қайсиси билан алохида шуғулланмайди, балки бутун ер
юзини баравар ёритади, иситади ва буғ билан қоплайди.

II. Қуёш бир шуъла сочгандан ҳамма ёқни ёритади. Бир ёмғир
ёғиши билан ҳамма нарса сугорилади; бир шамол турса, ҳамма
ёқни қуритади, иссиқ ва совуқ ҳам ҳамма нарсага бирдек таъсир
этади.

III. Кўп мамлакатларда баҳор, ёз, куз ва қишини бир вақтда
келтириб, ҳамма нарсани ўсишга, гуллашга ва хосил беришга
мажбур этади; албатта, ўз навбатига кўра, айрим мевалар олдин-
роқ пишиб, баъзилари кечроқ етплиши бунга зид келмайди.

IV. Қуёш ҳамма вақт бир хил тартибга риоя килади, бугун
қандай бўлса, эртага ҳам шундай, бу йил қандай бўлса, келаси
йил ҳам шундай; бир хил нарса, албатта, ҳамма вақт ва доимо
бир хил шаклда бўлади.

V. У хар нарсани, бошқа нарсадан әмас, балки ўз уруғидан
ундириб чиқаради.

VI. Бирга бўладиган нарсаларни биргаликда яратади: ёғочни
пўстлоги ва ўзаги билан, гулни барглари билан, мевани пўсти,
мағзи ва донаси билан ва ҳоказо.

VII. Ҳамма нарса изчилик билан содир бўлади, яъни нарса-
ларнинг бири иккинчисига замин яратади ва алмашинади.

VIII. Нихоят, қуёш кераксиз нарсани яратмайди мебодо, би-
рор кераксиз нарса хосил бўлса, уни қуритиб, йўқотади.

14. Биз бундан қуидаги намуна олишимиз қараш:

I. Бир мұаллим бир мактабга ёки камида бир синфга бошчи-
лик қилинин.

II. Ҳар фандан фақат битта муаллифнинг асари (дарслик)
қўлнилесин.

III. Бир вазифани синфдаги ҳамма ўқувчилар баравар бажа-
риши лозим.

IV. Ҳамма фанлар ва тиллар бир хил метод билан ўқитилиши
керак.

V. Ҳамма нарсани асосли, қисқа ва ишонарли қилиб ўқитиш
керак, токи шу йўл билан бошқа нарсаларнинг ҳам маъносини
анегаши мүмкін бўлсин.

VI. Ўзаро боғлиқ нарсаларни ажратмасдан, биргаликда ўрга-
тишкерак.

VII. Изчиликкариоя қилиб ўқитиш лозим, токи, бугун ўрга-
нилган илмлар кеча ўрганилганларни мустаҳкамласин, эрта ўр-
ганилгадиганига замин ҳозирласин.

VIII. Ва, нихоят, аҳамияти йўқ нарсаларни ўргатмаслик ке-
рак.

15. Агар мактабда бу қоидаларга амал қилинса, ҳеч шубҳа-
куёш ҳар йили Оламни бемалол айланиб чиққанидек, илмлар-
ни ҳам тез ва осон ўрганиш мүмкін бўлади. Умуман бу фикрлар-
ни амалга ошириш мүмкін ва осонлигига ишонч хосдл қилиш
учун масалага яқинроқ ёндашайлик.

БИРИНЧИ ПРОБЛЕМА.

Бир мұаллим жуда кўп ўқувчини қандай ўқи-
та олади?

Нега бир мактаб-
тошибир мұаллим
қилиши

16. Бир мұаллим юзлаб ўқувчига раҳбарлик
қила олади, деган фикрни факат айтибина
қолмасдан, балки уни амалга ошириш ҳам ке-
рарек, ҳам шунчалик берилбетадилар. Шунингдек,
синфда ўқувчи қанча кўп бўлса, мұаллим дарсни шунчага шунчага
утади (конда руда кўп бўлса, уни қазиб чиқарувчи ўтса, ўқув-
чилар ҳам шунчалик берилбетадилар. Шунингдек, (ўртоғи
нинг сони кўп бўлса, улар кўпроқ мамнун бўладилар таъсир
одамнинг кўнгли тўқ бўлади). Улар ўзаро бир-бирларига таъсир
этадилар ва кўмаклашадилар, чунки бу ёшда болалар бир-бирла-
ридан ўзиги кетишга жуда қизиқадилар.

Бундан ташқари, агар синфда бола оз бўлса, мұаллим айтган
гапларнинг баъзилари уларнинг эътиборидан четда қолиб кетиши

мумкин, агар болаларнинг сони кўп бўлса, уларнинг ҳар бири ўз кобилиятига яраша билиб олади, сўнгра ҳар ким ўз тушунганини гапириб беради, бу билан бошқаларга кўмаклашган бўлади, чунки ақл ақлдан, хотира хотирадан қувват олади. Қисқаси, нонвой бир марта хамир қориб, бир марта тандир қизитиб, бир нечта нон пиширганидек ёки уста бир хумдонда кўп ғиши пиширганидек, матбаачи бир терган ҳарфи билан минглаб китобни чоп қилганидек, муаллим ҳам дарсда бир машқни хеч қийналмай ҳамма ўқувчига бажартириши мумкин. Бу иш дарахтнинг танаси— унинг сонсаноқсиз шох ва новдаларини кўтариб, озиқлантириб турганига, қуёш бутун ер юзига хаёт бағишлаб турганига ўхшайди.

Бундай қилиш
мумкиннинг та-
биат намунаси кўр-
сатибуриди.

у шохлар бошқа шохчаларга ўтказади ва шу тариқа танадаги шира дарахтнинг энг чеккадаги новдагача бориб етмайди, лекин тана ширасини ўзидан чиққан шохга ўтказади, у шохлар бошқа шохчаларга ўтказади ва шу тариқа танадаги шира дарахтнинг энг чеккадаги новдагача бориб етади. Куёш айрим дарахт, ўт, хайвонларни келиб иситмайди, балки юқоридан, ўзи турган жойдан нур сочиб, бутун ер юзини баравар ёритади, ердаги нарсалар эса ёруғлик ва иссиқликни ўзларига керагича қабул қилиб оладилар. Шу билан бирга қуенни таъсири ер юзининг холатига ҳам боғлиқ; масалан, во-дийларда тўпланиб қолган қуёш нурлари атрофдаги жойларни кучлироқ иситади,

Мактабда таби-
атга тақлид қилиш
керак.

Ўқувчиларни
синфларга бўлиш.

Хаммани бирга
ўқитиши бирорта
услани дам атма-
тиб ўқитмаслик ло-
зим.

бирорта болани ўз ёнига келтирмайди, балки кафедрадан туриб (у ердан ҳамма бола муаллимни кўриб, унинг сўзларини эшита олади), қуёш сингари ҳаммага нур сочади. Ҳамма ўқувчи муаллимга қараб, унинг гапларини дикқат билан тинглаб, муаллим айтиб бераётган ёки суратини кўрсатаётган нарсаларни идрок этиши зарур. Дарҳақиқат, бир идишдаги бўёқ билан бир-икки деворнигина эмас, балки бир неча деворларни бўяш мумкин.

17. Лекин, буни қандай бажариш мумкин?

Юқорида мисолга олинган табиат ҳодисалари-
га бир назар ташлайлик. Дарахтнинг танаси
энг чеккадаги новдагача бориб етмайди, лекин

танадаги шира дарахтнинг энг чеккадаги новдагача бориб етади. Куёш айрим дарахт, ўт, хайвонларни келиб иситмайди, балки юқоридан, ўзи турган жойдан нур сочиб, бутун ер юзини баравар ёритади, ердаги нарсалар эса ёруғлик ва иссиқликни ўзларига керагича қабул қилиб оладилар. Шу билан бирга қуенни таъсири ер юзининг холатига ҳам боғлиқ; масалан, во-дийларда тўпланиб қолган қуёш нурлари атрофдаги жойларни кучлироқ иситади,

18. Агэр ўқитиши ҳам шундай ташкил этилса, бир муаллим ҳар қанча ўқувчига бемалол дарс бера олади. У фақат қўйидаги шартларга риоя қилиши керак:

1. Ҳамма ўқувчиларни маълум групчачаларга бўлиб чиқишилозим, масалан, ҳар ўнта болани бир звенога биркитиб, уларни кузатиб бориш учун ўнбоши тайинлаб қўйса, ўнбошиларга ҳам раҳбарлик қилалигидан бошликлар тайинласа ва хоказо.

2. Муаллим мактабда ҳам, мактабдан ташқа-
рида ҳам ҳеч қаҷон бирорта ўқувчини ёки ўқув-
чиларнинг бир қисмини ажратиб ўқитмаслиги лозим, балки ҳаммани бирга ва бир вақтда ўқитиши керак. Демак, муаллимнинг ўзи ҳам болаларнинг енига алоҳида-алоҳида бормайди,

бирорта болани ўз ёнига келтирмайди, балки кафедрадан туриб (у ердан ҳамма бола муаллимни кўриб, унинг сўзларини эшита олади), қуёш сингари ҳаммага нур сочади. Ҳамма ўқувчи муаллимга қараб, унинг гапларини дикқат билан тинглаб, муаллим айтиб бераётган ёки суратини кўрсатаётган нарсаларни идрок этиши зарур. Дарҳақиқат, бир идишдаги бўёқ билан бир-икки деворнигина эмас, балки бир неча деворларни бўяш мумкин.

Ҳамма дикқат
муаллимнинг сўз-
ларига қаратили-
ши керак.

19. Муаллим ҳамманинг ва ҳар кимнинг дикқатини ўзига қарата билиши керак. Муаллимнинг нутқиим манбай эканлигини болалар яхши билишлари ва у гапираётганда бирор нарсанни ҳам эътибордан четда қолдирмай, дикқат билан тинглашлари зарур. Демак, энг мухими муаллим фақат тинглаган кишига гапириши, боланинг дикқатини жалб қилиб ўқитиши лозим. Сенеканинг маслаҳатини унутманг: «Гапни фақат ўққан одамга гапир». Соломон нинг (Сулеймон пайғамбарнинг) қўйидаги фикри ҳам шунга тааллуқли бўлса керак: «Доно кишининг гапи ҳам маъноли бўлади» (Притч, XVII, 27), яъни маъноли гап бекор кетмайди, балки кишилар дилига жойланади.

20. Лекин муаллим ҳамманинг дикқатини фақат назоратчилар ва бошқа ёрдамчилар туфайлигина эмас, балки ўз кучи билан жалб қилиши ва тўплаши мумкин, бунинг учун у қуйидаги саккиз шартга риоя қилиши керак.

1. Ўргатилаётган нарсадан **бода** мамнун бўлсин ва манфаатлансин; шунда ўқувчилар жонли дикқат ва иштиёқ билан ишга киришади.

2. *Муаллим дарсни бошлашдан олдин ёки ўқувчиларда шу темани ўрганишга қизиқиши ўйғотилиши еки олдин ўтилганларни янги материялга боғлаш учун саволлар бериб, уларнинг ҳушёрлигини ошириши лозим. Ўқувчилар бу соҳада ҳали билимлари камлигини пайқаб, янги дарсни зўр қизиқиши билан идрок этсинлар.*

3. *Муаллим баландроқ жойда туриб, ҳамма ўқувчиларни қараб туриш, бирорта боланинг ҳам бошқа иш билан шуғулланишига йўл қўймаслиги керак. Болаларнинг кўзи, фикру хаёли фақат муаллимда бўлсин.*

4. XVII бобнинг саккизинчи асосидаги III коидада кўриб ўтганимиздек, муаллим ҳамма вақт ташқи сезиглар воситасида боланинг дикқатини иложи борича жалб этиши лозим. Бу эса ўзлаширишни енгиллатибгина колмай, эътиборни ҳам кучайтиради.

5. *Дарс бораётганда муаллим баъзан тўхталиб: қани палончи, айтчи, мен ҳозир нима ҳақида гапирдим? Бу қисмини тақрорлаб бер-чи. Сен айт-чи, шундан сўнг нима бўлган эди? Ўқувчиларнинг билимига доир ва мувофиқ шундай саволлар бериб туришлозим. Агар боланинг дарсга дикқат этмай тургани аниқланса, унга дархол танбех ёки хайфсан бериб ўтиш лозим. Бу ҳамма ўқувчиларнинг ҳушёрлигини оширади.*

6. *Худди шу тариқа бирор ўқувидан сўралганда, у жавоб бер-ча олмаса, саволни тақрорламасдан, иккинчи, учинчи, ўнинчи, ўттизинчи ўқувчини турғизиб сўраш керак. Бундан мақсад бир ўқувчига айтилаётган гапга ҳамма дикқат килиб борсин, ундан ҳамма манфаат олсин,*

7. Бундай бўлиши ҳам мумкин: чақирилган ўқувчи бирор саволга жавоб беролмай қолса, шу саволни умумий қилиб ўтага ташлаш лозим, биринчى бўлиб ёки тўлиқ жавоб берган ўқувчини ҳамманиң олдида мақташи керак, бошқалар ундан ўрнак олсин; бола жавоб берадиганда хато қўлса, бу хатони тузатиб бориш, хатонинг сабабини очиб ташлаш лозим (сезгир муаллим буни тез аниқлайди). Дарсда бу усулни қўллашнинг катта аҳамияти бор.

8. *Нихоят дарс охирида ўқувчилар шу дарсда ёки олдинги дарсларда тушиунолмай қолган жойларини муаллимдан сўраб олсинлар*. Синфдан ташқарида сўраш учун зарурат қолмасин, бирор нарсани тушунмаган киши уни муаллимдан ҳамманиң олдида ўзи сўрасин ёки (ўз декурмани¹) ўнбоши орқали (агар ўнбоши қониқарли жавоб бера олмаса) сўратсин, унинг саволини ва берилигандан жавобини ҳамма эшилсин. Гез-тез тузукроқ савол берадиган болаларни, кўпроқ мақтаб ҳам бориш керак, чунки бошқалар ҳам ундан ўрнак олсин.

Дикқат килишга олатилишининг ҳамманинг дафтарини тузатиб бор. 22.² Диққатни бир жойга тўплашни бундай хар куни машқилиш ёшлар учун факат ўқищ давридагина фойдали бўлиб қолмасдан балки хаётда ҳам қўй келади. Албатта бир неча йил давомида доимо зийрак бўлишга олатланиб, натижада киши ўзи ишини хушёрлик билан, бироннинг мадад бериши, намуна кўрсатишини кутмай бажараверадиган бўлади. Агар мактаблар айнан шундай қилиб ташкил этилса, яқин келажакда бизда энг ишчан одамларнинг сони жуда кўпайиб кетса ажаб эмас.

Эътиroz: лекин зорат килиб бориш зарур, яъни айрим ўқувчиларга таъсири олдида ҳамманинг ўзи ишини хушёрлик билан, бироннинг мадад бериши, намуна кўрсатишини кутмай бажараверадиган бўлади. Мумкин: 1. Ўнбошилар нийн ёрдами билан. 23. Лекин, ҳар ҳолда, айрим ўқувчиларни на- бунда айрим ўнбошиларга таъсири олдида ҳамманинг ўзи ишини ху- шёрлик билан, бироннинг мадад бериши, намуна кўрсатишини кутмай бажараверадиган бўлади. Агар мактаблар айнан шундай қилиб ташкил этилса, яқин келажакда бизда энг ишчан одамларнинг сони жуда кўпайиб кетса ажаб эмас.

2. Муаллимнинг сифатида гоҳ унга, гоҳ бунга қараб, айникса ишонч каирок бўлган ўқувчиларнинг ишини

1 Декурман — латинчадан таржимаси ўнбоши демакдир. Бу ибора латинча фесем — ўн сўзидан олинган. Ун киши бошлиғи, масалан, суворалар, судлар, сенаторлар, мирзалар ўнбошиши шу сўздан олинган. Коменский ҳар ўнта болага ўқиши ва ахлоқи энг яхши ўқувчи ўнбоши бўлалари таҳмин қўлган. 2 Латинча текстида ҳам, русча текстида ҳам 21-параграф тушириб қолдирилган.

кўздан кечириб боради. Масалан, ёлаб келишга берилган текстни бир, иккى, уч ўқувчи айтиб берса ҳам, муаллим қобилиятлироқ ва бўшроқ ўқувчиларнинг қанчасини бирин-кетин чакириб сўраса ҳам бари бир синфдаги ҳамма ўқувчи тинглаб турishi кепрак. Бунда ҳамма ўқувчи жавоб беришга ҳар доим тайёр бўлиб туради, чунки ҳар бир ўқувчи, мендан сўраб қолиши мумкин, деб хозирлик кўриб туради. Мўлжалдаги бола яхши жавоб бера бошласа, муаллим уни тўхтатиб давомини бошқа ўқуввидан сўрайди. Агар бу ўқувчи ҳам тутилмай дарҳол жавоб бера бошласа, қолган қисмини яна бошқа ўқувчига айттиради. Шу тариқа бир неча боладан сўрагач, муаллим бўй темани ҳамма ўқувчи ўзлаштириб олганига ишонч хосил қиласди.

25. Диктантларни текширганда ҳам шундай қилиш мумкин. Бир, иккى, ёки зарурат бўлса, 1) диктант ва кўпроқ ўқувчини навбат билан турғизиб, ёзгандарини тиниш белгиларини ҳам айтиб, аниқ ва ифодали қилиб ўқитиш керак. Бошқалар ўз дафтарларига қараб, йўл қўйган хатоларини тузатиб борсин. Лекин баъзан муаллимнинг ўзи ҳам битта-иккита ўқувчининг дафтарини кўздан кечириши мумкин, агар эътибор бермай ёзган бўлса, жазоланади (ҳайфсан олади).

26. Стилистик хатоларни тузатиш вақтни кўпрақ олади лекин бунда ҳам юкоридаги усулни қўлланиш мумкин. Масалан, бирор текстни бир тилдан иккичи тилга таржима қилаётганда бундай қилиш лозим: ҳар бир декуриондаги (ўнликлардаги) ўқувчиларнинг ҳаммаси таржима қилиб бўлгач, бир ўқувчи турразилади ва у ўзига рақиб танлаб олади. Иккалasi ҳам ёнма-ён тургач, биринчи чақирилган бола ўзи қилган таржимани қисмларга бўлиб, гапма-гап ўқииди, бошқалар эса диққат билан тинглайди; муаллим ёки ўнбоши ўқиётган боланинг ёнида турниб, унинг дафтарига қараб ҳеч бўлмаса орфографиясини текшириб боради. Ўқувчи таржимани охиригача ўқиб бўлгач, ёнида турган рақиби ўзи сезган хатоларни кўрсатади. Сўнгра шу декуриондаги болалар ўзлари сезган хатоларни айтадилар, кейин синфдаги бошқа ўқувчилар ҳам унга қўшимча қилишлари мумкин; нихоят, керак бўлса, муаллимнинг ўзи ҳам йўл-йўриқ кўрсатади. Лекин бу вақтда доска олдига чиқарилган рақибдан ташқари ҳамма болалар ўз дафтарига қараб, ҳато қилган бўлса, уни тузатиб бориши керак; чақирилган рақиб ҳам баҳолаш учун хатолари тузатилмаган дафтарини муаллимга узатади. Таржиманинг бу қисми текшириб, тузатиб бўлингач, бошқа қисмiga ўтилади ва шу тариқа охиригача етказилади. Сўнгра рақиб ўз таржимасини юқоридагидек қилиб ўқииди, лекин олдинги бола унинг хато таржимани қолдириб, тузатилган таржимани ўқимаслигини назорат қилиб боради; айрим сўзлар, иборалар, гаплар ҳақидаги мулоҳазалар юқоридаги тартибда айтилади. Сўнгра яна иккى ўқувчини доска олдига чиқариб, текшириш шу тариқа имкони борича (вақт тугагунча) давом эттирилаверади.

Бунда (ўнбошиларнинг) вазифалари.

Бу методнинг ахамияти.

Болаларнинг бирортаси хам эътибордан четда қолмайди.

III. Ҳамманинг диққати кучаяди.

IV. Бир болага бирор, масала бўйича айтилган гапдан ҳамма баравар манфаатланади.

V. Болалар тузган ҳар хил жумлалар ўқувчиларнинг фикрини ва нутқини бойитади.

VI. Ниҳоят (уч пар болаларнинг таржимасидаги) хатолар тузатпла борган сари қамаяверади ёки ҳеч қолмайди. Ортиб қолган вақтда болалар ўз ихтиёрига қўйилади, мабодо бирор ўқувчи ўзи қилган таржиманинг тўғрилигига шубҳаланаётган бўлса, ёки ўз таржимасини бошқалар таржимасидан тузукроқ деб хисобласа, буни ўрнидан туриб айтсин, бошқалар тинглаб, уни муҳокама қилсан.

29. Таржима қилишни ўргатиш машқлари ҳақида айтилган фикрни ҳамма синфларда стилистик хатоларни тузатишда, шунингдек, нотиқлик санъати (риторика) мантиқ, илохиёт, фалсафани ўргатишда ҳам қўлланиш мумкин.

30. Шундай қилиб, иш юқорида кўрганимиздек ташкил этилса, бир муаллим юзлаб ўқувчига ҳеч қийналмасдан таълим берishi мумкин.

ИККИНЧИ ПРОБЛЕМА.

Ҳамма ўқувчиларни қандай қилиб айни бир дарсликдан ўқитиш мумкин.

Бунинг учун шартга риоя килиш керак бўларди.

1. Дарсга таалуқли бўлмаган китобларни ишлатиб лозим.

Фикрлари ўрганилаётган нарсага шунчалик кўпроқ тўпланади.

2. Шу фанни ўқитиш учун мулжалланган китоб кўп бўлиши зарур.

Улашиб чиқиш, қоидани, текстни ёки унинг таржимасини айтиб ёздириш учун жуда кўп вакт сарфлайди. Демак, ҳамма синфлар

27. Унбошилар, биринчидан, ҳамма болалар ўз Дафтарларини вақтида хозирлаб қўйишини ва, иккинчидан, ҳар ким ўз хатосини бошқаларга қараб тузатиб боришини кузатиб турадилар.

28. Шундай қилиб, бу методда:

I. Муаллимнинг меҳнати енгиллашади.

II. Ҳамма баравар ўрганади, чунки синфдаги болаларнинг бирортаси хам эътибордан четда қолмайди.

III. Ҳамманинг диққати кучаяди.

IV. Бир болага бирор, масала бўйича айтилган гапдан ҳамма баравар манфаатланади.

V. Болалар тузган ҳар хил жумлалар ўқувчиларнинг фикрини ва нутқини бойитади.

VI. Ниҳоят (уч пар болаларнинг таржимасидаги) хатолар тузатпла борган сари қамаяверади ёки ҳеч қолмайди. Ортиб қолган вақтда болалар ўз ихтиёрига қўйилади, мабодо бирор ўқувчи ўзи қилган таржиманинг тўғрилигига шубҳаланаётган бўлса, ёки ўз таржимасини бошқалар таржимасидан тузукроқ деб хисобласа, буни ўрнидан туриб айтсин, бошқалар тинглаб, уни муҳокама қилсан.

29. Таржима қилишни ўргатиш машқлари ҳақида айтилган фикрни ҳамма синфларда стилистик хатоларни тузатишда, шунингдек, нотиқлик санъати (риторика) мантиқ, илохиёт, фалсафани ўргатишда ҳам қўлланиш мумкин.

30. Шундай қилиб, иш юқорида кўрганимиздек ташкил этилса, бир муаллим юзлаб ўқувчига ҳеч қийналмасдан таълим берishi мумкин.

учун зарур китоблар кўп нусхада босиб чиқарилса, таржима қилиниши лозим бўлган китоблар она тилига таржима қилинса жуда яхши бўлур эди. Шундай қилиб, диктовка ёзиш, таржима қилиш учун кетадиган вақтни тушунтириш, такрорлаш ва машқ ишлашга сарфлаш имконияти туғилади.

33. Бу ялқов муаллимларга қўл келади деб дини олиш.

Эътироznинг ол-қўрқмаслик қерак. Агар ҳатиб тавротдан бирор ақидани айтиб, унинг уқиши, панд-насиҳат, таскин беришдаги ахамиятини тушунтираса бас, башарти ҳатиб бу гапларни тавротдан ўқиб, ўзи таржимани ўқиб гапириб берган бўлса ҳам, бари бир. Тингловчи учун бўнинг ҳеч фарқи ўй. Худди шунингдек, ўқувчи учун ҳам керакли ўқув қуроллари хозирлаб қўйилган бўлса бас; уларни муаллимнинг ўзи ясаганми, бошқа бирор ясаганми — ўқувчи учун бўнинг ҳеч фарқи ўй. Муаллим буларни қандай ишлатиш лозимлигини аниқ кўрсатиб бериши керак. Лекин бир томондан, ҳато қилмасликка ишонч кўпроқ бўлиши учун, иккинчи томондан, машқ ишлашга кўпроқ вақт қолдириш учун тайёр ўқув қуролларига Эга бўлиши керак.

3. Китоблар жуда аниқ ва тушунарли, асосли ва ихчамлик принципларига риоя қилиб тузиш лозим, ундаги материаллар тўлиқ, асосли ва аниқ бўлиши, яъни ўқувчилар онгода бутун оламни тўрри акс эттиришга ёрдам берishi керак.

Биз, айниқса, бу китоблар болаларнинг савицияга МОС, тушунарли тилда ёзилишини, уларни ҳатто болалар муаллимнинг ёрдамисиз ўқиб, бемалол тушунаверишларини истаймиз ва талаб этамиз.

Китобларнинг диалог шаклида ёзилишининг боиси. Диалог шаклида ёзилган бўлиши керак. Чунки: 1) Текстнинг мазмуни ва услубини айни шу

йўл билан боланинг кучига мослаштириш мумкин, акс холда болада ўқув фанини тушуниш қийин ёки тушуниб бўлмайди, деган хотўғри фикр хосил бўлади, ваҳоланки сухбатдан кўра, кишини қийнамай ва секин-аста истаган бир йўлга кола оладиган, бошқа табиийроқ, соддароқ усулни топиш қийин. Қомедияларнинг муаллифлари ҳам ахлоқа тўғри келмайдиган ҳодисалар ҳақидаги фикрларини халқа осонроқ англалиш учун шу усулни қўлланлар; Платон ўзининг бутун фалсафасини диалог шаклида баён этган; Цицерон ҳам ўз асарларини оммалаштириш учун бу усулдан кенг фойдаланган ва Августиннинг илохиёт ҳақидаги таълимоти диалог усулида ёзилган. 2) Сухбатлашиш диққатни тўплайди; жонлантириэди ва кучайтиради. Чунки савол ва жавобларнинг хилма-хиллиги, турли ҳодисалар ва уларни кўп ишлатиш формалари кишини ўзига жалб этади. Бунинг устига воқеада иштирок этувчи шахсларнинг хилма-хиллиги ва алмашив

туриши кишини зериктирмайдыгына эмас, балки янада күпроқ түнгілаш иштиёкни туғдиради. 3) Сұхбатлашиш патижасыда би-лим пухта ўзлаштирилади. Фақат әшитганимизга нисбатан күр-ған нарсаларимизни яхшироқ эсда сақтаймиз. Шунингдек, коме-дия ва диалог формасыда ўргатған нарсамиз ўқувчининг онгыда факат гапириб бергандагы қараганда яхши сақланади (чунки, бизнингча, бу ерда әшитишга нисбатан күриш күпроқ) тажриба ҳам буни күрсатып турибди. 4) Умримизнинг күп қисми гапла-шиш билан ўтади, ёшларни бунга тайёрлашнинг энг осон йўли турмушда зарур бўладиган нарсаларни ўргатиш билан бирга, хил-маҳил, чиройли, жиддий ва тез фикр юритишга ҳам ўргатишдан иборат. 5) Нихоят сұхбатлашиш такрорлашни осонлаштиради, уни ҳатто болаларнинг ўзлари ҳам бажаришлари мумкин.

4. Китоблар ай-
ни бир нашрда бу-
лиши керак
ни тезлатиш учун

5. Китобларнинг
мундарижасини
ёзиб, синф ҳонаси-
нинг деворига илнб
қўйиш лозим.

си хам, ақли ҳам ўса боради. Қадимгилар медицинанинг ҳамма таклифлари (сирлари) Асклепия ибодатхонасининг деворларига ёзип қўйилган, Гиппократ бу ибодатхонага яши-рипча кириб, уларнинг ҳаммасини кўчириб олган экан, деб бекорга айтмаганлар. Ахир, худой-таолло ҳам оламнинг бу буюк тет-атрини ҳамма жойда ўз донолигининг жонли тимсоли сифатида суратлар, ҳайкаллар ва тасвирлар билан тўлдирган (бу тасвирлар масаласига синфларнипг баёнини бергандা батафсил тўхтай-миз).

УЧИНЧИ ПРОБЛЕМА.

Мактабда ҳамма ўқувчилар бир вақтнинг ўзида қандай қилиб фақат бир иш билангина шу-руланишлари мумкин?

Мактабда нега ҳамма ўқувчилар-нинг фақат бир иш билан шуғулла-нишлари зарур?

кишини руҳлантиради (рағбатлантиради), ўзаро фикр алмашиб, бирининг хатосини иккинчиси тузатади. Командир армияга ян-гидан чақирилганларнинг ҳар бири билан машқини алоҳида ўтказ-майди, балки ҳаммасини далага чиқариб, биргаликда машқ

килади; қуролни қўлланиш ва уни ишлатиш усулини ҳаммага ту-шунтиради, гарчи буни кимгadir бирорвга кўрсатиб тушунтираса ҳам, лекин бошқалардан бунга дикқат билан карашни ва шундай бажаришни талаб этади. Муаллим ҳам худди шун-дай килиши керак.

39. Буни бажариш учун қўйидагиларга амал
рилиши мумкин:

Бу қандай бажариш зарур:
І. Мактабда ўқув машғулотларини ҳар йили
факат бир вақтда бошлиш лозим, зотан, қуёш ҳам ҳар йили бир
марта (бахррда) барча ўсимликларга таъсир этиб, уларни ўсти-
ра бошлайди.

II. Ўқув материалини шундай тақсимлаш керакки, ҳар бир
ўқув йили, ҳар бир ой, ҳафта, кун, ҳатто, ҳар бир соатда бажари-
ладиган иш аниқ бўлсин, шундагина синфдаги ҳамма ўқувчига
бир хилда вазифа бериш, ҳаммани бир мақсадга ундаш, ҳаммани
бир йўлдан бошлаб боришга хеч нарса ҳалакит бермайди. Бу ма-
салага ўз ўрнида батафсил тўхтаймиз.

ТУРТИНЧИ ПРОБЛЕМА.

Қандай қилиб ҳамма айни бир метод билан
дарс ўтиши мумкин?

40. Ҳамма фанларни ўқитиш учун, шунингдес, ҳамма санъатлар ва тилларни ўқитиш учун ягона натурал метод мавжуд, бу XX, XXI ва XXII бобларда баён этилади. Ҳар сафар янги метод излаб топишдан кўра, зарур бўлиб қол-
ганда, уни бир оз ўзгартириб дарс ўтиш осон-ку; муаллим ўқув фанининг моҳиятига қараб эмас, балки санъат ва тилларнинг қиёсий хусусиятларини ҳамда ўқувчиларнинг қобилияти ва ўз-лаштиришини назарда тутиб, ўз фикри билан айрим ўзгаришларни киритади. Хуллас, йўловчи учун тўғри йўлдан бориш қулай бўлганидек, ҳамма жойда натурал метод билан дарс ўтиш ўқувчилар учун ҳам жуда қўл келади. Жузъий тафовутлар умумий асосдан бир оз четга чиқиш сифатида талқин қилинса, бу қўзга янада яққол кўринади.

БЕШИНЧИ ПРОБЛЕМА.

Кўп нарсани тушунишни қандай қилиб оз сўз-
лар билан ифодалаш мумкин?

41. Ақлни кўп миқдордаги китоблар билан ёки
Юзаки китоблар-ортиқчагаплар билан банд қилишнинг хеч фой-
дан кура асосли
кидаб ёзилган ки-
тобларни афзал
кўрмоқ керак.
данда, бир бурда нон билан бир қултум вино
кишига кўпроқ озуқа беради. Юзталаб мис-
тангани кўтариб юргандан кўра, ҳамёнга, битта
кичкина олтин тангани солиб юрган яхши. Коидалар масаласида
ҳам Сенека ҳак гапни айтган; «Коидалар уруғликка ўхшаган
бўлиши лозим, у оз бўлса ҳам, соз (ҳосилдор) бўлиши керак».

Бешинчи бобда айтилган фикрларни бир эсланг. Инсон—бу ки-
чик олам (микроскосма) дир, унда хамма хислатлар мавжуд,
ёруглик бўлсабас, уҳамма нарсани кўра олади? Сунъий ёруглик
да ишлаётган одамга хатто кичкина шамчироқнинг алангасихам
етарли. Шунинг учун ҳам фанлар ва тиллар учун ҳажми кичик,
лекин мазмуни жиҳатидан яроқли бўлган асосий дарсликларни
танлаб олиши ёки янгидан тушиб чиқши керак. Улар (Сирах айтга-
нидек, 32,II.) қисқа ва мазмунли бўлсин, яъни ихчам, тушуниши
жуда осон бўлган теорема ва қоидаларда асосий нарсаларни тўр-
ри акс эттириши лозим, ўқувчи бу қоидалар ёрдамида ўз-ўзидан
келиб чиқадиган бошқа нарсаларни қийналмай билиб олсин.

ОЛТИНЧИ ПРОБЛЕМА.

Қандай қилиб бир ҳаракат билан икки ёки уч-
хил ишни бажариш мумкин?

Табиат бир ҳа-
ракат билан бир
нече хил ишнинг
бажарилиши мум-
кинлигини кўрсата-
ди.

42. Табиат бир вақтнинг ўзида бир ҳаракат би-
ланхилма-хил ишларни бажариш намуналари-
ни кўрсатади. Масалан, дараҳт бир вақтнинг
бажарилиши мум-
кинлигини кўрсата-
ди.

ўсади. Буни хайвонларда ҳам кўриш мумкин, уларнинг хамма
органлари баравар ривожланади ва ҳар бир органи бир неча вазифани бажаради. Масалан, одамнинг оёғи ўтириш, тикка туриш,
орқага ё олдинга юриш кабиларни бажаришга имкон беради.
Оғиз организм учун гўё ҳам эшик, ҳам тегирмон, ҳам керак вақт-
да овоз чиқаридиган труба хисобланади. Упка бир нафас олиш
билан юракни, мияни тозалайди, овоз хосил килади ва ҳоказо.

Санъат бунга
тақлид қиласи.

43. Бу нарса санъат асарларида ҳам содир бў-
лади. Масалан, қуёш соатининг стрелкаси бир
соя билан соат нечалигини, (худди бошқа соат-
лар сингари), шу пайтда қуёш кесиб ўтаётган Бурж белгисини,
кеча ва кундузнинг узун-қисқалигини; число кабиларни кўрсата
олади. Тўрт ғилдиракли араванинг шотиси аравани юритиш, тўх-
татиш, буриш учун хизмат қиласи. Яхши нотиқ ва шоир айни бир
вақтнинг ўзида ҳам панд-насиҳат беради, ҳам кишида меҳр уйғо-
тади, ҳам ором баҳш этади (гарчи, аслида булар уч хил бошқа-
бошқа нарсалар бўлса ҳам).

Мактаблар ҳам
бунга тақлид қи-
лади, бунинг уму-
мий қоидалари.

44. Ёшлиарни ўқитишини ҳам худди шундай таш-
кил этмоқ лозим, токи бажарилга ҳар бирни
бирдан ортиқ самара берсин. Бу ерда умумий
коида шундан иборатки, ҳамма вақт ва ҳамма
жойда ўзаро боғлиқ нарсаларни биргаликда
бажариш керак. Масалан, нарса билан сўзни, ўқиши билан ёзиши-
ни, стилистик машқ билан ақлни ўстиришни, ўқиши билан ўқитиши-
ни, хурсандлик билан жиддийлик ва бошқаларни биргаликда
олиб бориш зарур.

Бешта маҳсус
қоида:

1. Сўзларни пар-
салар билан боғ-
лаш ва аксинча.

45. Демак, винони идиши билан, қиличини қуни
билан, ёғочни — пўстлоғи билан, мевани пўсти
билан сотилиши, сотиб олиниши ва ташиб
олинганидек, сўзларни ҳам уларда ифодалан-
ган нарсалар билан биргаликда ўргатиш зарур.

Чунки сўз нарсанинг қобиғи ёки қинидир. Де-
мак, ҳар қанақа тилини, ҳатто она тилини ўрганаётганда ҳам сўз-
лар билан бирга, уларда ифодаланган нарсаларни ҳам кўрсатиш
керак, шунингдек, кўриб турган, дуч келадиган, ейилаётган нар-
саларни ҳам сўзлар билан ифодалашга ўргатиш лозим, токи бу-
нинг натижасида нутқ билан фикр доимо бирга бўлиб, биргалик-
да ривожлансин. Шунинг учун ҳам, тушунган нарсаларингни га-
пириб бер ва, аксинча, гапирган нарсаларингни тушуниб ол, деган
коидага амал қилиш керак. Ҳали тушуниб олмаган нарсасини
ўқиб беришга ёки гапириб бера олмайдиган нарсалари тўғрисида
мулоҳаза қилишга йўл қўймаслик керак. Чунки ўзининг хис-туй-
ғуларини ифодалай олмайдиган одам—ҳайкалдан, ўзи тушунмай
гапирадиган киши—тўтиқушдан фарқ қилмайди. Ахир, биз ин-
сонга билим беришимиз ва бу ишни энг қисқа йўл билан бажари-
шимиз лозим. Нарсалар билан нутқни бирга ўргатган тақдир-
дагина биз-бу мақсадга эриша оламиз.

46. Бу қоидага биноан фақат қуруқгаплар-
дан иборат бўлган, фойдали нарсаларни ўргат-
катта қилиб юбор-
ган китобларни
шуч оир нарса део
хисоблаш лозим.

Оқибат: гапни
чўзиб ҳажмини
дарсан сўнг, тез ва йўл-йўлакай, батафсил ва чукур
таҳлил қилмай, ундаги нарсаларни бажаришга жуда берилиб кет-
масдан ўрганиш мумкин; чунки асосий куч ва ғайратни муҳимроқ
нарсаларни билиб олишга сарфлаш керак.

47. Ўқувчиларни ўқишига ва ёзишига бир вақтда
ўргатиб борилса, иш енгиллашади. Ҳатто ал-
фавитни урганаетган пайтда ҳам болалар учун
харфларни ёзиб машқ қилишдан кўра қизиқ-
тирадиган, ўзига жалб этадиган бошқа бирор усульнин ўйлаб то-
пиш қийин. Расм чизишга интилиш хислати болаларда табиий
равишда мавжуд бўлгани учун ҳам улар бу ишни хурсандчилик
билан бажарадилар; бунда икки хил сезги қатнашгани учун бо-
ланинг тасаввuri кучли бўлади. Шунингдек, кейинчалик, бола
тез ўқишини ўрганиб олгач, ўқиганларини ёзиб машқ қилсин, бу-
нинг натижасида улар секин-аста нарсалар ҳақида илм эгаллаб,
хушахлоқлик ва тақводорликни ўрганадилар.

Худди шунингдек, болалар латинча, грекча ва
яхудийча ҳарфларни ўқишини ўрганабошлаган
пайтда ёки ишни осонлаштириш учун улар ўқиши
ва ёзиши, сўзларнинг маъносини, ясовчи ва турловчи қўшимча-

ларни яхши ўзлаштириб олгунча турланиш ва тусланишга доир машқларни қайта-қайта ўқиши ва кўчириб ёзавериши керак. Демак, бу ерда бир машқ натижасида тўрт иш бажарилади.

У усулини ҳамма жойда қўлла-
ниш керак.

Августин ўзи ҳақида гапириб айтганидек, биз билиб олган-
ларимизни ёзиш орқали мустаҳкамлайлик ва ёзиш билиб олиши-
мизга ёрдам берсин.

3. Стилистик
машқлар ақлини
ҳам, нутқни ҳам,
баравар ўстирисин.

Одатда, стилистик машқлар уюштиришда материал танлаш ва уни ўрганилаётган темага боғлаш масаласига хеч эътибор берилмайди; натижада бундай машқлар боланинг ақлини ўстиришга кам ёрдам беради ёки мутлақо ёрдам бермайди. Аксинча, бу машқлар қанчалик рийрат билан бажарилган бўлмасин, кейинчалик утурмушда қўлланилмай, бекорга йўқ бўлиб кетади. Шунинг учун ҳам стилистик машқлар болалар шу синфда ўрганаётган фан ёки санъатга доир материаллар асосида бажарилиши, уларнинг ақлини ўстиришга ёрдам бериши керак, бунинг учун ўқувчиларга ё тарихий хикоялар (шу фанни кашф этган олимлар ҳақида, бу фан қаерларда ва қайси асрларда айникса ривож топгани ҳақида ва ҳоказолар) ё шархлар ё тақлид қиласа бўладиган материаллар тавсия этилади, яна шунга эътибор бериш лозимки, машқни бажариш процессида боланинг ҳам услуби, ҳам ақли, ҳам нутқи ривожлансин.

4. Бошқаларни ўқитиш натижаси-
да кишининг ўзи
ҳам тезроқ ўргана-
ди.

Буди, шунинг учун

5. Жиддийлик
ўйин-кулги билан
бирга бўлсин.

Ишни анча енгиллаштирадиган бу усулини хамма дарсларда қўлланиш мумкин. Ўқиши натижада билиб олинганлар, Сенека айтганидек, ёзиш туфайли ягона бир нарсага айлансин, ёки Августин ўзи ҳақида гапириб айтганидек, биз билиб олганларимизни ёзиш орқали мустаҳкамлайлик ва ёзиш билиб олишимизга ёрдам берсин.

48. Одатда, стилистик машқлар уюштиришда

материал танлаш ва уни ўрганилаётган темага боғлаш масаласига хеч эътибор берилмайди; натижада бундай машқлар боланинг ақлини ўстиришга кам ёрдам беради ёки мутлақо ёрдам бермайди. Аксинча, бу машқлар қанчалик рийрат билан бажарилган бўлмасин, кейинчалик утурмушда қўлланилмай, бекорга йўқ бўлиб кетади. Шунинг учун ҳам стилистик машқлар болалар шу синфда ўрганаётган фан ёки санъатга доир материаллар асосида бажарилиши, уларнинг ақлини ўстиришга ёрдам бериши керак, бунинг учун ўқувчиларга ё тарихий хикоялар (шу фанни кашф этган олимлар ҳақида, бу фан қаерларда ва қайси асрларда айникса ривож топгани ҳақида ва ҳоказолар) ё шархлар ё тақлид қиласа бўладиган материаллар тавсия этилади, яна шунга эътибор бериш лозимки, машқни бажариш процессида боланинг ҳам услуби, ҳам ақли, ҳам нутқи ривожлансин.

49. XVIII бобнинг охирида биз бола ўрганиб олганларини қандай қилиб бошқаларга ўргатиши мумкинлигини айтиб ўтган эдик. Бу усули фақат билимни пухта ўзлаштиришгагина эмас, балки тезроқ ўрганиб олишга ҳам ёрдам беради, шунинг учун у ерда айтилган гаплар бу масалага ҳам тааллуқlidir.

50. Ниҳоят, турмушдаги жиддий нарсаларни яққол акс эттирган турли ўйинларни ўйлаб то-
пилини ва мияга дам бериши учун болаларга бу ўйинларни бажартириши ўйли билан ўқитилса,

иши анча енгиллашади ва бу билан турмушдаги жиддий ишларга боланингҳаваси орта боради. Масалан, бирор асбоб ёки ўйин воситасида касб-хунар ҳақида, шунингдек хўжалик ишлари, сиёсат, харбий иш, архитектура ва бошқалар ҳақида қисман тасаввур хосил қилиш мумкин. Баҳор пайтида ўқувчиларни далага ёки боққа элтиб, хар хил ўтларни кўрсатиб, ўтларнинг номини ва шифолик хислатларини айтиб бериш бўйича мусобака ўтказилса, бу билан болаларни медицинани ўрганишга хозирлаган бўламиз. Бунда фақат кимларда табиий равишда ботаникага қизиқиш кучли эканлиги аниқланибгина қолмасдан, балки шунга доир билимларни ўрганиш иштиёқи ҳам уйғотилади. Яхши ўзлаштираётган

ўқувчиларни рағбатлантириш учун уларга мукофот тариқасида медицина доктори, лицензиати (ҳамшираси) ёки кандидати унвонлари ҳам берилади. Бошқа соҳалар бўйича ҳам шундай қилиш мумкин: харбий ўйинларда болаларга саркарда, трибун, капитан, байроқдор қаби унвонларни; сиёсатга доир машқларни яхши бажарганларга подшоҳ, вазир, маслаҳатчи, маршал, секретарь, элчи қаби унвонларни, шунингдек консул, сенатор, синдик, адвокат қаби унвонларни бериши мумкин; бундай ўйинлар ўқувчиларни жиддий ишларга ўргата боради. Ва шунда биз доктор Лютенинг бу (қўйидаги) истагини бажарган бўламиз: мактабда болаларни жиддий машғулотларга шундай қизиқтириш керакки, улар кун бўйи ёнғоқ ўйнаганидан кўра ҳам кўпроқ хурсанд бўлсин. Фақат шундагина мактаблар хаётнинг остонаси. бўла олади.

ЕТТИНЧИ ПРОБЛЕМА.

Ҳамма нарсада изчиллик бўлишига қандай эришиш керак.

51. XVI бобнинг V, VI, VII ва VIII асосларида, изчиллик ҳақида айтилган фикрлар бу масалага ҳам тааллуқли.

САККИЗИНЧИ ПРОБЛЕМА.

Тўсиқларни бартароф килиш ва йўқотиш ҳақида.

52. «Аҳамияти йўқ нарсаларни билиш ва урганишдан кўра бемаза иш йўқ», деб бекорга айтилмаган; «Кўп нарсани билган киши доно бўлавермайди, балки фойдали нарсаларни билган одам донишманддир». Шунингдек, ўқув материалларини бир оз қисқартириб, ўқитишни осонлаштириш мумкин. Қўйидагилар қисқартирилиши керак:

I. Аҳамияти кам материаллар.
II. ЁТ нарсалар.
III. Барча маҳсус тафсилотлар.

53. Тақводорликка ҳам, ахлоққа ҳам фойдаси тегмайдиган ва уларсиз ҳам бемалол ўқитавериши мумкин бўлган материаллар ортиқча нарсаларидир, масалан, маъжусий худолар тарихидаги номлар ва диний маросимлар, шоирлар ва комик ёзувчиларнинг майнавозчиликдан ва

4) кузатиш зарур бўлган нарсалар маълум тартибда, кетма-кет кўрсатилиши лозим. Агар бу шартлар мавжуд бўлса ва уларга амал қилинса, илмларни осон ва тез ўзлашириб олиш мумкин.

І. Қандай қилиб акл кўзини соғиғ асрараш мумкин.

4. Кишининг табиий қобилияти инсонга боғлик эмас. Бу ақл кўзини худой-таолло ўз марҳамати билан тақсимлаб чиқкан. Лекин бизнинг вазифамиз бу ойнани чанг бостириб, хиралашириб қўймасликдан иборат. Ортиқча, фойдасиз ва бекорчи машғулотлар эса ақлни хиралаширади. Ахир, инсон руҳи айланадиган тегирмон тоши сингари доимо ҳаракатланиб туради: ёрдамчилар, яъни ташқи сезгилар унга ҳамма вақт материал хозирлаб (ва кўпинча фойдасиз, яъни ғалла ва ун ўрнига—кепак, сомон, кум, қипиқ каби материалларни етказиб) туради. Тегирмоннинг ҳамма жойини гард босиб кетганидек, ақл ҳам фахмламайдиган бўлиб қолади. Демак, ақлни хиралашириб юбормаслик учун ёшларни бекорчи машғулотлардан халос қилиб, фахрли ва фойдали ишларни оқилюна ўргатиш лозим,

П. Урганилаётган нарсаларни қандай қилиб ўспирин болага якин қўйиш мумкин.

Тушмайди. Демак, ёшларга нарсаларнинг соясини эмас, балки ўзини, яъни мустахкам, ҳақиқий, фойдали сезгилар ва хаёлга кучли таъсир этадиган нарсаларни ўргатиш керак. Таъсир этиб, таассурот қолдириш учун нарсалар кишининг кўз олдидаги турishi лозим.

Ҳамма нарса мустакил кузатиш орқали.

мумкин бўлган нарсаларни қулоқ билан эшишиб, ҳиди бор нарсаларни ҳидлаб кўриб, таъмини сезиши мумкин бўлган нарсаларни татиб кўриб, ушлаб сезиши мумкин бўлган нарсаларни ушлаб билаб олишлари керак. XVII бобнинг саккизнинчи асоснда айтилганидек, бирданига кўп сезгилар ёрдамида идрок этиши мумкин бўлган нарсаларни иложи борича бир неча сезгилар иштирокида идрок этиши лозим.

Бу қонданинг учта асоси бор:

I. Билиш — сезгилардан бошланади.

балки нарсаларни ўзини кўриб бўлгач, у ҳақда мулоҳаза қилиб, масалани батафсилроқ ёритиш мумкин.

2. Сезгилар тасдиқлаб беради. Чунки нарсалар аввало бевосита сезилади ва сўнгра фақат сезгилар воситаси билан мияда акс этади. Бунинг исботи шуки, киши сезиб билган нарсаларига ўз-ўзидан ишонади, мулоҳаза юритиб ёки бошка кишидан эшишиб билган нарсалига ишониш учун сезгиларига мурожаат қиласи. Мисоллар келтириб исботлаш мумкин бўлган фикргагина ишониш мумкин. Киши ўзи сезиб, кўриб турган нарса ҳақида бошқа бирорнинг гувоҳлигига биноан хато фикрни айтиб, уни ишонтириш асло мумкин эмас. Демак, билим сезгиларга қанчалик кўпроқ таянса у шунчалик ишончилироқ бўлади. Болаларга ҳақиқий ва мустахкам илм бериш учун, умуман, ҳамма нарсани бевосита кузатиш ва сезгилар асосида ўқитиши керак.

9. Учинчидан, сезгилар хотиранинг энг ишончили тирага ўтказади

воситаси бўлганцун ҳам сезиб идрок этилган нарсалар эсда мустахкам сақланади. Агар киши бирор марта қандеган бўлса, туйни бир кўрган бўлса, булбул хонишини бир марта эшиятган бўлса, Римга бир марта бориб, уни (фақат диққат билан) томоша этган бўлса—албатта, буларнинг ҳаммаси хотираада мустахкам қолади ва эсдан чиқиб кетмайди. Шунинг учун ҳам болалар тавротга оид ва бошқа тарихларни расмлар ёрдамида тез эслаб қолади. Албатта, каркидонни (ёки унинг суратини) бир марта кўрган киши каркидоннинг нима эканлигини тез ва аниқ тасаввур қила олади. Шунингдек, шубҳасиз, бошқадан юз марта эшиятланган воқеадан кўра, киши ўзи иштирок этган воқеанинг тарихини яхшироқ билади. Плавтнинг машҳур фикри ҳам шундан олинган: «Эшиятганини айтиб берадиган ўнта кишидан ўз қўзи билан кўргап битта гувоҳ афзал», шунингдек, Гораций нинг қуидаги гапи ҳам шундан далолат беради: «Ўз қўзимиз билан кўрган, ўзимиз томоша қилганга қараганда, эшитиш идрок этганларимиз руҳимизга секинроқ сингади».

Одам гавдасининг тузилишини бир марта диккат билан кўрган киши уни ўз қўзи билан кўрмай, батафсил баёнини ўқиган кишига нисбатан тезрок тушунади ва яхшироқ (тўғрироқ) эсда қолдиради. Кўз билан кўриши исботлашнинг ўрнини боса олади, деган гап ҳам шундан олинган.

10. Агар ўқитиши жараёнида нарсанинг ўзини кўрсатишнинг имкони бўлмаса, у ҳолда суратни ёки моделини кўрсатишлозим. Масалан, ботаник, зоограф, геометр, геодезист ва географлар ўз асарларига суратларни кўпроқ иловава қиласидилар. Физика ва бошқа фанларда ҳам шундай қилиш керак.

Одам гавдасининг тузилишини кўрсатма қурол ёрдамида ўргатиш учун гавда скелетининг (музейлардаги

Масалан, бизнинг фикримизча, инсон организмининг тузилишини кўрсатма қурол ёрдамида ўргатиш учун гавда скелетининг

сингари ёки, хатто, ёғочдан ясаб) устига юмшоқ чарм қоплаб, жундан ясалган мускуллар, нерв толалари, вена ва артерия қон томирлари, шунингдек ўпка, юрак, диафрагма пардаси, жигар, ошқозон каби барча ички органларни ўз ўлчовида ясаб, тартиб билан ўрни-ўрнига жойлаштириб, устига номини, вазифаси ва аҳамиятини ёзиб чиқиш керак. Ўқувчилар табииётни ўрганаётган пайтда бу моделни досканинг олдига қўйиб, инсон организмининг қисмларини кўрсатиб ва тушунтириб берилса, улар дарсни ўйин ўйнаётгандек қизиқиб идрок этади ва шу тариқа одамнинг гавда тузилишини яхши билиб оладилар. *Бундай кўрсатма қурролларни (яъни ўзини кўрсатиш имкони бўлмаган нарсаларнинг тасвири) ни ҳамма фанлар юзасидан тайёрлаш ва мактабларга элтиб, ҳозирлаб қўйишлозим.* Тўрри, бунинг учун анча маблағ ва Мехнат сарфлаш зарур. Лекин бу харажатлар ошиғи билан қопланади.

Хамма нарсанни сизиш мумкинни. 11. Шу тариқа, ҳамма нарсанни, хатто руҳий фазилатлар ва кўз ўнгимизда бўлмаган (масалан, осмонда, ер остида, бирор узоқ мамлакатда мавжуд ва содир бўлаётган) нарсаларни ҳам сезгилар ердамида идрок этиш мумкин. Бу фикрга ишонмайдиган киши тангри ҳамма нарсанни гармония учун яратганини, яъни оо мондаги нарсалар ердаги нарсалар билан, йўқ нарсалар — бор нарсалар билан, кўзга кўринмайдиган нарсалар — кўзга кўринадиган нарсалар билан ифодаланиши мумкин эканлигини бир эсга олсин. Роберт Флутнинг «Макромикрокосма» асари ҳам буни яққол кўрсатиб туриби, чунки унда шамол, ёмғир ва момақалдироқнинг ҳосил бўлиши кўрсатма асосида жуда яхши тасвирланган. Шубҳасиз, суратлар воситаси билан ҳамма нарсанни аниқроқ ва осонрок тасаввур қилиш мумкин.

III. Диққатнинг III ефдуси нима. 12. Бу гаплар нарсаларни сезгилар воситаси билан идрок этишга тааллукли. Агар ёруғлик бўлмаса, нарса кўз ўнгимизда турса ҳам, биз уни кўрмаймиз. *Илм ўрганишида диққат ана шу ёруғликка ўхшайди, диққат мавжуд бўлса, ўқувчи илмни тез ва осон идрокэтади.* Коронғи жода хеч нарсанни кўриб бўлмаганидек, диққат қилмаётган одамга бирор нарсанни кўрсатиб, тушунтириб берсангиз ҳам у хеч нарсанни идрок этмаслиги мумкин. Баъзан киши, бошқа хаёлларга берилиб турган вақтда кўз олдида содир бўлаётган воеаларни ҳам сезмай қолади. Кечаси бировга бирор нарсанни кўрсатиш учун, албатта, чироқни ёкиш ва ёруғроқ бўлиши учун пилигини чикариб туриш керак, шунингдек муаллим ҳам дили зулмат билан копланган ўқувчига таълим бериш учун аввало боланинг диққатини жалб этиши лозим, токи у илмни диққат ва иштиёқ билан идрок этсин. Бунга қандай эришиш мумкинлигини биз XVII бобнинг асосларида ва XIX бобнинг биринчи проблемасида кўрсатиб ўтган эдик.

IV. Нарсаларни ёруғликда кузатиш методи нималарни талаб этади.

назар ташлайлик. Бирор нарсанни тўғри кузатиш учун қуидагилар зарур: 1) ўша нарсанни кўз олдига қўйиш, 2) маълум масофада, лекин жуда узоқ эмас, 3) ён томонга эмас, балки кўзниң тўғрисига, 4) нарсанни орқага қаратиб еки чаппасига қўймаслик, балки кўзга қаратиб қўйиш лозим, 5) аввало нарсанни бутунлигича кўриб чиқиш, 6) сўнгра хар бир қисмини алоҳида кўриш, 7) тартиб билан бошдан охиригача кўриб чиқиш, 8) хар бир қисмига алоҳида тўхталиб, 9) фарқларини аниқлаб, синчиклаб кузатиш. Бу шартларнинг ҳаммаси лозим даражада бажарилса, кузатиш тўғри бўлади. Агар бу шартлардан бирортаси бузилса, кузатиш е мутлақ бўлмайди, ё чала ҳисобланади.

Мисол келтириб, буни ойдинлаштирайлик. 14. Масалан, ўртоғимиздан келган хатни ўқиши учун: 1) уни кўзимизнинг олдига тутиш керак (ахир, хатнимг ўзини кўрмасдан, уни ўқиб бўлмайди), 2) маълум масофада — кўзга яқинроқ келтирилади (жуда узоқда бўлса, кўзимиз харфларни ажратса олмайди), 3} кўз олдига тўғри қўйиш (ён томонига қўйилган бўлса, чалкаштириб юборилади), 4) хатни тўғри тутиш (хатни ёки китобни хеч ким қийшайтириб ёки тескари қўйиб ўқимайди), 5) аввало хатнинг муҳимроқ жойлари: кимдан, кимга, қаердан, качон келгани кўриб чиқилади (олдин шу нарсалар аниқланмаса, хатдаги фикрларни яхши тушуниб ҳам бўлмайди-да), 6) сўнгра хатнинг ҳаммаси, хеч колдирмай, тўла ўқиб чиқилади, акс холда, хатни тўла тушуниб бўлмайди, балки тасодифан энг муҳим жойи тушириб қолдирилар, 7) бир бошдан бошлаб жумлама-жумла охиригача ўқиш зарур, бир жумла пастдан, бир жумла юқоридан ўқиш ярамайди, 8) хар ер-хар ерида тўхталиб, маъниосини англаб борнш керак (тез ўқиб чиқмоқчи бўлган киши хатнинг бирор муҳим жойини эътибордан четда қолдириб кетиши мумкин), 9) ниҳоят, ҳаммасини тушуниб олгач, хатдаги муҳимроқ фикрларни унча муҳим бўлмаган гаплардан ажратса олиш керак.

Бу тўққиз коидани фанларни ўқитиш методига татбиқ этиш.

I. Коида.

Билиб олсин? Демак, ўқувчидан хеч нарсанни яширмаслик керак, одатда кўролмайдиган ва ноинсоф одамлар жўрттага шундай қиласа, пала-партиш иш қиласидиган одамлар эҳтиётсизлик натижасида бунга йўл қўядилар. Бу ерда соғдиллик ва меҳнат-севарлик талаб этилади.

II Қоида. 16. Амалда мавжуд бўлиб, ҳаётда фойда берадиган илмларни ўқувчиларга ўргатиш лозим.

Ўқитилаётган нарсалар уйдирма гап ёки Платон идеяларидан¹ иборат бўлмай, балки улар теварак-атрофимизда мавжуд бўлиб, бу нарсаларга доир ҳақиқий илмларни ўрганишнинг турмушда катта аҳамияти борлигини болалар яхши тушуниб олсинлар. Шундагина бола илм ўрганишга иштиёқ билан киришади, чуқурроқ тушунади.

III Қоида. 17. Илмни айланма йўллар билан эмас, балки тўппа-тўғри (бевосита) ўргатиш лозим.

Бунинг маъноси: нарсага кўз қири билан эмас, балки тўғри қараш демакдир, кўз қири билан қарагандা эса нарсани тўла, аниқ кўриб ва идрок этиб бўлмайди. Нарса қандай бўлса, уни ўқувчига шундайлигича (ошиқча сўзлар билан уни мавхумлаштиромай, бўрттиромай ёки камайтиромай), кўрсатиб ўргатиш керак. Бўрттириш ёки камайтириш усулини нарсани дастлаб ўрганаётган пайтда эмас, балки олдин билиб олинган илмларни мақташ ёки камситишида, бирорга тавсия ёки танбеҳ беришда қўлланиш мумкин, лекин ўқитиш пайтида нарсаларнинг ўзини бсвосита ўргатиш зарур.

IV Қоида. 18. Мактабда нарсаларнинг ўзини ва қандай пайдо бўлишини, яъни сабабли боғланишларини ўргатиш керак.

Ўқувчи нарсалар ҳақида тўғри тушунчалар хосил қилсин, ўқувчининг тушунчаси нарсанинг ўзига мос келмаса, демак унинг билими — хатодир. Ҳар қандай буюм қандай яратилган бўлса, у шундай бўлади: агар буюм яратилган вақтдагисига ўҳшамаса, демак у бузилган бўлиши керак. Лекин хеч нарса сабабсиз содир бўлмайди. Шундай қилиб, нарсанинг яратилиши сабабларини очиши; нарсанинг асл моҳиятини ўргатиш демакдир: билиш нарсанинг пайдо бўлиши сабабларини англаш демакдир; сабаб — ақл учун маддад бўлади. Демак, энг яххиси, энг осони, энг тўғриси нарсалар қандай яратилган бўлса, уларни ўша тартибида ўрганиш керак; масалан, хатни ўқиш учун, у қандай ёзилган бўлса, ўша холатда қўйиш лозим: тескари ёки чаппа қилиб қўйилган хатни ўқиш қишин. Худди шунга ўҳшаш, нарса қандай яратилган бўлса, ўша тартибида баён этилса, у тўғри ва осон идрок этилади, нарсанинг ўз тартиби сунъий равишда бузиб кўрсатилса, бу, шубҳасиз, ўқувчини янгиштнриб қўяди. Демак, фан методи нарсалар мето* дига ўҳшаши керак, яъни нарсаларнинг хосил бўлиш тартиби бирламчи бўлиб, уларни ўрганиш тартиби эса унга ўҳшаш бўлиши зарур.

1 Платоннинг фикрича идеялар «олам яратилгўича ҳам мавжуд бўлган» ва улар борлиқнинг моҳиятини ташкил этади. Реал борлиқ эса, унингча, бу идеяларнинг фақат хира ва хунук соясидир (копиясидир) холос.

V Қоида. 19. Ўрганилаётган нарса ҳақида аввало умумий тушунча бериб, сўнгра қисмларга бўлиб ўқитилади.

XVI бобнинг олтинчи қоидасида бунинг асоси баён этилган. Нарса ҳақида умумий тушунча хосил қилиш — унинг моҳияти ва шакл белгиларини билиш демакдир. Нарсанинг моҳияти нима? қандай? нима сабабдан? (нега?) сўроклари орқали аниқланади. Нарсанинг номи, жинси, мақсади ва вазифаси нима сўрогига жавоб беради; нарсанинг ўз вазифасига мос келишига имкон берадиган хусусияти ёки шакли қандай сўрогига жавоб бўлади; нарсани яратувчи куч ёки нарсанинг ўз мақсадига эришиши учун имкон берадиган куч нега сўрогига жавоб беради. Масалан, бу таъриф инсон тўғрисида ҳақиқий умумий тушунча беради, деб хисоблайман: «Инсон — барча мавжудотлар устидан ҳукмронлик қилиш (1), ўзи хоҳлаганича фикр қила олиш ва уни амалгаошириш учун (2), худо яратган энг сўнгги (энг қудратли) мавжудот (3) дир ва, шунингдек, инсон ўз истаги ва ҳаракатларипи бошқариш учун ақлга эгадир». Бу — инсон тушунчасининг умумий, лекин энг муҳим белгиларини ўз ичига олган асосий таърифидир. Агар сиз, бунда ташқари баъзи бир умумий тур белгиларини аниқла-моқчи бўлсангиз: қачон? кимдан? қаердан? эканлигини сўра-шингиз мумкин. Шундан сўнг қисмларини: танаси ва руҳини аниқлаш лозим; танани анатомияда тасвиrlанганидек, органларга ажратиш, руҳ тушунчасини эса уни ташкил этган қобилиятларга бўлиб ўрганиш керак ва хоказо, бунда, албатта, маълум тартибга риоя қилинади.

VI Қоида. 20. Нарсанинг ҳамма бўлакларини (бирор-тасини ҳам, ҳатто аҳамияти камроқларини ҳам қолдирмай) уларнинг бошқа қисмларга нисбатан жойланиши тартиби, ҳолати ва алоқасини назарда тутиб ўрганиш зарур.

Ахир, ҳеч бир кераксиз нарса бўлмайди, ҳатто баъзан кичкина бир заррачада катта нарсаларнинг кучи мавжуд бўлади. Дар ҳақиқат, соатнинг ҳатто битта тишчаси синса, ёки букилса, ёки ўз жойидан сурилиб қолса, соат тўхтаб қолади, тирик тананинг бирор қисми кесиб ташланса, у ўлади, нутқнинг боғлайдиган бирорта бўлакчаси (қўшимча ёки боғловчи) тушириб қолдирилса, унинг маъноси ўзгаради, бузилади ва хоказо. Демак, нарсани тўла тушуниш — унинг ҳамма қисмларини билиб олиш, яъни ҳар бир бўллагини ва унинг вазифасипи билиб олиш демакдир.

VII Қоида. 21. Илмни изчиллик билан, ҳар гал диккатни факат хозир ўқитилаётган материалга тўплаб ўрганиш керак.

Кўз бирданига икки ёки учта предметни яхши кўра олмаганидек (масалан, китоб ўқиётганда икки бетни ҳатто устма-уст жойлашган икки сатрни, икки сўзни, ҳатто икки ҳарфни бирданига қўриш мумкин эмас, лекин изчиллик билан, бирин-кетин кўриб ўқилади) ақл ҳам изчиллик билан, яъни ҳар сафар

САНЪАТЛАР МЕТОДИ

фақат бир нарсани идрок этади. Демак, ақлни толиқтириб қўй-маслик учун изчиллик билан нарсаларнинг бирини иккинчисидан ажратиб ўрганиш керак.

VIII Қоңда. 22. Ҳар бир темани яхши түшүнүб олгунча ўрганаверии дозим.

Ҳеч нарса бирдангига содир бўлмайди, чунки ҳамма нарса ҳаракат туфайли юзага келади; харакат эса изчиллик билан бажарилади. Демак, ўқувчи фаннинг ҳар бир қисмини тўлиқ ўзлаштириб олгандан кейингина, иккинчи қисмини ўргана бошлаши керак. XVIII бобнинг ўнинчи асосида кўрсатилганидек, бунга тўла ўзлаштиргунча факат қайта-қайта айтавериш, сўрайвериш, такорролайвериш туфайлигина эришилади.

IX. Кодалар 23. Темани (материални) яхши түшүнүш

Таңда. учун нарсаларнинг бир-биридан фарқини аниқ кўрсатиш керак. «Ўзи яхши билган киши яхши ўргата олади» деган гап бежиз айтилмаган. Предметларнинг кўплиги болани ортиқча банд қиласди, хилм.а-хиллиги эса чалкаштиради. Бунинг олдини олиш учун тегишли тадбирлар қўлланилиши, яъни нарсалар кўп бўлса, тартибга риоя қилиш, бирин-кетин ўрганиш лозим; нарсалар хилма-хил бўлса уларнинг фарқларига эътибор бериш, бири иккинчисидан нимаси билан фарқ қилишини ҳамиша аниқлаб бориш керак. Шундагина билим пухта, аниқ, тўрри бўлади, чунки, XVIII бобнинг олтинчи асосида кўриб ўтганимиздек, нарсаларнинг хилма-хиллиги ҳам, моҳияти ҳам уларнинг фарқларига боғлиқ бўлади.

Мактабларда үқитилиладиган фанлар шу метод- га мувофиқлаш- тирилиши керак.

үсул тан олинса ва унга ҳамма риоя қиласа, ўқитиш подшо саройида сайр қылгандек осон ва завқли бўлур эди, Факат шоҳ саройига кириш имконияти ва етарли вақт бўлса бас, у ердаги нарсаларни: картиналар, нақшли безаклар, буюмлар ва бошқаларни кишининг ўзи томоша қилаверади. Худди шунингдек мактаб ҳам олам театри вазифасини бажариши мумкин. Мактабга бориш имкониятига эга бўлган бола оламдаги ҳамма нарсаларни худой-таолло ва инсон бунёд этган ишларни томоша қылган сингари ўз кўзи билан осонгина кўрган бўлур эди.

Санъатларни
үқитиңга, фандай
күра' күпроқ эъти-
бор бериш керак.

бор берде. Күл вакытталык стадион иштедір, көнинде та манбаат хам келтиради. Шунинг учун хам санъялтар деб аталаған амалий маҳрратни ёшларга осонроқ үргатадиган усулларни мұкабмал ишлаб чиқиши лозим.

2. Саңъат, аввало, уч нарсаны талаб
Саңъатине сүддәсү „...” раша, иште шунгес көрб бишени

Санъятнинг
дастлабки учта та-
лаби.

ясалади; 3) *асбоблар*, чунки буюм шу асбоблар ёрдамида ясалади.

Буюмни ясаш үзүүлэх саналын олон улсын (асбодо, материал, андаза мавжуд бўлгач) бундан таш-

жарасында хам
учта талабга риоя
лозим:

2. Оқилюна шұналтириши,
3. Кәнпрок маңық қилдириши *талааб* этилади.

Бүркүвчига ана шу талабларннг ҳар бирини каерда ва дай бажариш кераклигини ўргатиш, бола иш бажараётганд

хатоларини кўрсатиб, тузаттириб бориш; нихоят буюмни хатосиз, тез ва осон ясашни ўрганиб олгунча такрор, такрор бажартираверин. Деган гап 4. Бунга доир ўн бир коидани кўрсати

Бунинг учун ўн ўтамиз: тўрри бажартириш учун олти қоидаги бир коида мавжуд. дага, оқилона, иўналтириш учун уч қоидаги учун икки коидага риоя қилиш лозим.

күпроқ машқ 1. 5. Иши амалда бажарып үрганиш көрпі Устадар үз шогирларынан факт назары

Фикрдарни әртабан үйрептегендегі овора қылмайдылар, балки пархаттардың көбінде

амалий ишга тушиб, тақа қоқишиң үргатиш учун тақа қоқтирад
йыма ясашни үргатиш учун накш ўйларзди рассомди

ни ўргатыш учун сурат чиздиради, рақсни ўргатыш учун туширади ва хоказо. Шунга ўхшаш мактабда хам ёзувни ўргтиш учун болага хат ёздириш нұткни ўстириш учун гапирт

ниш улук белгелеринде көрүлдүрүлүп, ашуланы ўргатыши учун күшік айттириш, хulosса ни ўргатыши учун худоса чиқартириш дозим токи мактабынан

ни уратиш учп хүлэс чиңгирлийн лозим, токтарык ада
хам иш ^{кизин} бораётган устахонага ўхшасин. Шу тарика ода
ши мөхчтэй ^{доган} хиймийншишигийн хар к

¹ «Санъатларни ўқитиш методи» дейилса, түғрироқ бўларди. Бу ерда кўпинча оғзаки ва ёзма нуткни ўстиришдан иборат бўлган традицион санъатлар (грамматика, риторика диалектика) ҳақида зикр этилади.

II. 6. *Ҳамма вақт бажартириладиган нарсанинг бирор андазаси ва намунаси мавжуд бўлиши керак.*

Албатта, ўқувчи бошкаги изидан горкоб боргандск, андазага қараб иш қилиши керак. Чунки ҳали у нимани ва қандай ясашни билмагани учун хеч нарсанни мустақил бажара олмайди; демак, унга йўл-йўриқ кўрсатиш лозим: вахоланки, нима демоқчи эканингизни у тушунмаса ҳам айтганимни бажартираман деб туриб олиш; ёки чизғич, тўғри бурчак, циркул бермасдан ва бу асбобларни қандай ишлатишни тушунтирумасдан туриб тўғри чизиқлар ўтказиш, тўғри бурчаклар, доиралар чизишини талаб этиш нотўғри бўлур эди. Шунинг учун ҳам мактабларда бажариладиган ҳамма ишларнинг ҳақиқий, аниқ, оддий, тез тушуниб, тез ўрганиб олинадиган шакли ва намуналари, ҳамма нарсларнинг ўзи ёки сурати, чизмаси ёки уни қандай бажариш тўғрисида йўл-йўриқ ва машқлар тўплами бўлиши масаласида жиддий ғамхўрлик қилиш зарур. Шундагина кўздан ёруғликда қўришни, бемалол тикка турган одамдан—юришни, асбобларни ишлата оладиган кишидан ишлашни талаб этиш мумкин бўлур эди.

II. 7. *Асбобларни қандай ишлатишни сўз билан тушунтиргандан кўра, амалда кўрсатишафзал, яъни қоидалар билан тушунтиргандан кўра, мисоллар билан ўргатиш яхшироқ.*

Кинтилиан: «Қоидалар орқали тушунтириш оғир ва мушкул иш, мисоллар билан тез ва осон тушунтириш мумкин»,— деб айтганидан бўён жуда кўп вақт ўтди. Минг афсуски, мактабларда бу қоидани деярли унуги қўйганлар! Ҳатто грамматикани эндигина ўргана бошлаган ўқувчини ҳам қоида ва изоҳлар билан мустасно ва иловалар билан шунчалик мashaқатга қўядиларки, қўпича улар нима қилишни билолмай қоладилар, бирор нарсанни тушуниши у ёқда турсин, аксинча хеч нарсанни англай олмайдиган бўлиб қоладилар. Лекин усталар хеч қачон бундай қилмайди, улар янги олган шогирдларига қоидаларни ёдлатмайди. Уста шогирдини устахонага олиб боргач, ўзи ишлаётганда қараб, кузатиб боришини айтади ва шогирди унга эргашмоқчи бўлса (ахир, инсон тақлид қилувчи мавжудот), унинг қўлига асбобни бериб, қандай ушлаш ва ишлатишни ўргатади; сўнгра шогирд хато килса, уста унинг хатосини кўрсатади ва бу хатони тузатишни фақат айтибина қолмасдан, қўпинча амалда кўрсатиб ҳам беради. Тажриба ҳам бу усулининг тўғрилигини кўрсатиб туриди, Немисларнинг: «Яхши намуна яхши тақлид қилувчини ҳам топади» деган ибораси жуда тўғри айтилган. Теренцийнинг: «Юравер, мен изингдан бораман» деган гапи ҳам шунга мос келади. Шунингдек, болалар узундан-узоқ қоидаларсиз, фақат тақлид қилиш йўли билан юришни, чопишни, гапиришни, турли ўйинларни билиб оладилар. Аслида, қоидаларни ўзлаштириш анча қийин бўлиб, уни тушуниш учун кучли диққат ва ўткир

керак. Мисоллар эса ҳатто жуда зехни паст ўқувчиларга зехи келади, Ҳеч ким ва хеч қачон бирор тил ёкни санъатни ҳам қўй қоидалар ёрдамида ўргана олган эмас; булар, одатда фақат тажриба асосида, хеч қанақа қоидаларсиз билиб олинили.

8. *Машқ қилишини ишнинг ҳаммасини бажаришдан бошлаши лозим.*

Ахир дурадгро шогирдига бирданнга минора ва сарой қуришини ўргата бошламайди, балки аввало, болтани тўғри туттиб ёғоч

унинг юзини йўниб текислаш, тўсинларни пармалаб кавкасиш,

мих қоқиши, ёғочларнинг учларини бирлаштириш қабиларни расмини чи

ўргатади, буюрмайди, балки олдин бўёқ тайёрлаш, чўткачаларни ҳозирлаб қўйиш, чизиқлар ўтказиш; сўнгра хомаки суратлар чи

зишини ўргатади. Болага савод ўргатмоқчи бўлган киши ҳам бирданига китобдаги катта бир текстни ўқитмайди, балки аввало

харф ва унинг элементларини, бўғинларни ва сўзларни Демак ўнгра

кичик-кичик текстларни ўқишини ўргатади. айрим

матикани ўрганишга эндигина киришган ўқувчи ҳам олди биринчи

сўзларни ўзгартиришни, сўнгра сўзларни нккитадан гапларни

ришни, кейин бир бўлакли, икки бўлакли, уч бўлакли, кўшма гапларни тузиш ва ўзгартиришни ўргансин; секин-аста гаплар

тузиш ва бутун бир нутқни тузиб чиқишини билиб олсин. Диалектикада ҳам худди шундай: аввал ўқувчи нарса ва тушунчаларни жинс ва тур белгиларига қараб ажратиши ўрганиб

сўнгра нарсалар орасидаги боғланишларни (ҳамма айниқе салар, бир-бiri билан қандайдир бир боғланишда бўлади) берсин,

лаб кейин нарса ҳакида тушунча ва таъриф, сўнгра тушунчаларни турли йўллар билап бирлаштириб, чиқсин, ҳакида фикр юритиши ўргансин: нима ва нимага тааллукларни, нима тўғрисида ва нима учун айтилган, қанақа белгиси (муҳим ёки номухим) кўрсатилган. Ўқувчи бундай машқларни бажарив, етарли малака хосил қилгач, сўнгра (берилган асосларга биноан, ёки бирорта асоси тушириб қолдирилган бўлса ҳам) хуносалар

чиқаришини ва, ниҳоят, мулоҳаза юритиш ёки бир темани изоҳ-лашни ўрганади. Риторикада (нотиклик санъатида) шу сийо-

қалинса, иш анча енгиллашади: ўқувчи аввал сўзларни чиғни, нимини топишни бир оз машқ қилсин, сўнгра от феъл, равишларга эпитетлар кўшиб айтишни ўргансин ва дарҳол унг берасун, сўзларни келтира олсин, кейин бир иборанинг маъносини

диган бошқа ибораларни ишлатишни ўргаисин, сўнгра иборанинг ўз маъносини англатадиган образли сўзларни топсин, бир-бирига ўхшаган гапларни ажратиш оддий гапларни истегоради ҳар

ларга айлантириши ўргансин; ниҳоят ўқувчи буларниң ҳар

бирини алоҳида-алоҳида ва жуда тез бажара оладиган бўлгач, чиройли нутқ сўзлашни ўргатиш лозим. Ҳамма жойда иш шу

таридан кин-аста ташкил этилса, шубҳасиз, натижага яхши ёритилган.

Демак IV асосида бу масаланинг мохияти бобининг

v. 9. *Дастлаб, ўқувчига таниш бўлган материал асосида машқ қилдириш лозим.*

Бу қоида XVII бобнинг IX асосида ва IV асоспиг VI пунктида баён этилган. Бунинг маъноси шуки, ўқувчининг ёшига, зеҳнига, савиясига тўғри келмайдиган нарсаларни ўргатмаслик керак, у кучи етмайдиган ишга уриниб, бекордан бекорга овора бўлмасин. Масалан, савод чиқаётган поляк болага латинча, грекча ёки арабча ҳарфларни ўргатмаслик керак, балки фақат ўз она тилидаги ҳарфларни ўргатиш лозим, чунки нима иш бажараётганини унинг ўзи тушунсин. Ўқувчи диалектиканииг қойдаларини қўллана олишни ўргансин десак, машқ ишлатиш учун мисолларни Виргилий еки Цицерон асарларидан ёки илохиётдан, шунингдек, сиёсат ва медицинага доир асарлардан олмаслик лозим, балки болага таниш бўлган: китоб, кийим-кечак, дараҳт, уй, мактаб кабиларни мисолга олиш керак. Шу билан бирга, биринчи қоидани тушуптирган мисоллар билан кейинги қойдаларни хам тушуниши лозим. Диалектикага доир машқ ишлатиш учун дараҳт тушунчасини мисолга ола қолайлик, унинг жинси, тур белгилари, хосил бўлиш ва ўсиш сабаблари, муҳим ва номуҳим сифатлари кўрсатилади, таъриф бсрилади, бўлинешлари айтилади, сўнгра қайси усуслар билан дараҳт тушунчаси ҳақида бирор фикр айтиш мумкинлиги тушунтирилади, кейин дараҳт тушунчаси ҳақида айтилганларга асосланиб, хulosha чиқариш воситаси билап бошқа фикрни кандай исботлаш мумкинлиги ўргатилади ва хоказо. Шундай қилиб, ўқувчи қоидани ўзига таниш бўлган бир, икки, уч мисолларга қўллана олса, бошқа ҳолатларда хам у хеч кийналмай худди шундай килаверади.

VI. 10. *Дастлаб, худди кўрсатилгандек қилив, аниқ бажарии керак; кейинчалик бир оз эркин бажарии мумкин.* Бирор япги буюм ясаётгандан ташқи кўринишига қанча кўп эътибор берилса, буюннинг шакли шунча аниқ ясалади. Масалан, бир қолидан чиқсан танглар ўз шаклига ва бир-бирига жуда ўхшайди. Босмадан чиқсан китоблар ҳам, мум, ганч, металldan қўйилган буюмлар ҳам бир-бирига жуда ўхшайди. Демак, кишининг ақли, нутқи, қўли яхши ўрганиб, зеркин ва мустақил бажара оладиган бўлгунча, бирор ишни имкони борича худди кўрсатилганидек қилиб бажарish керак. Масалан, хат ёзишни ўргатиш учун юпқа, тагидаги ҳарфлар кўриниб турадиган оқ қофоз олиб, унинг остига ўрганиш лозим бўлган ҳарфни қўйиб, устидан ручка билан ёздирилади, ўқувчи бу ишни осонгина бажара олади. ЁКИ рангли бўёқ билан (оч сарик, жигар ранг) босма қилиб езилган ҳарфларнинг устидан сиёх билан ёздириб, ўқувчига шу шаклдаги ҳарфларни ёзиш ўргатилади. Стилистик машқларни бажаришда ҳам худди шундай қилиш мумкин, яъни ҳоҳлаган бир муаллифнинг гап тузиши, гапи, қўшма гапини олиб, худди шунга ўхшаш бошқа конструкция, гап, қўшма гап туздрилади. Масалан, «*dives opit*» (маблағи кўп) деган иборани олиб, ўқувчига худди шунга ўхшаш: «*dives pittogit*» (тагаси

кўп), «*dives pecuniae*» (пули кўп), «*dives pecoris*» (моли кўп), «*dives vinearum*» (токзори кўп) каби бошқа иборалар тузиши топширилади.

Цицероннинг: «Eubemus in astrologia, judicio doctissimum est hominum, facile regimus», (денишмандларнинг фикрича, Эвдем астрологияда шубҳасиз, энг буюк олим), деган гапини намуна учун айтиб, худди шунга ўхшаш «Cicero in eloquentia, judicio doctissimum oratorum facile regimus» (нотиқлик санъати соҳасидаги денишмандларнинг фикрича. Цицерон нотиқлик санъатида, шубҳасиз, энг биринчиси), Paulus in apostolatu, judicio totius ecclesiae tacile regimus» (барча черков ахлиниг фикрича, Павел, шубҳасиз, хаворийлар орасида энг биринчисидир) каби гаплар туздирилади ва хоказо. Логикада хам худди шундай машқларни бажартириш мумкин: ҳар қанақа зид фикрларни бир-бирига қарама-қарши қўйиб, ўқувчига шулардан бирини танлаб олишни ўргатиш: «иккаласидан бири бўлиши мумкин: ё кеча, ё кундуз; хозир — кеча, демак хозир кундуз эмас». Ўқувчи шунга ўхшатиб: «у ё жохил, ё денишманд; у — жохил, демак, у денишманд эмас». «Кайн («Хоин»¹) — ё диёнатли, ё диёнатсиз киши бўлган; лекин Каин диёнатли киши эмас эди; демак у...» каби хulosha чиқаришни ўрганиб олади.

VII. Намуна жуда мукаммал бўлмоғи лозим,

ундан фойдаланиб бажарилган иш ҳам жуда аниқ ва мукаммал бўлсин. Чунки қийшиқ чизғич ишлатиб, хеч ким тўрри чизиқ чиза олмаганидек, хато қўл ёзмадан кўчирилган нусха хам хеч қачон тўғри бўлмайди. Шунинг учун хам мактабда, қолаверса турмушда хам, бажариладиган барча ишларнинг аниқ, қулав, оддий, осон бажариладиган намунаси мавжуд бўлсин, бу — нарсаларнинг модели, сурати, чизмаси еки энг қисқа, энг аниқ, тушунилиши осон, истисноларсиз тўғри кўлланма ва қоидалардан иборат бўлиши мумкин.

12. Биринчи ўргатаётгандан жуда аниқ ба-

VIII. жартириши, асл нусхадан ҳатто заррача ҳам четга чикмаслик лозим.

Албатта иложи борича шундай қилиш ксрак. Бинобарин, шундай қилиш зарур, чунки олдин бажарилган иш кейингилари учун асос бўлиб хизмат қиласи. Пойдевор мустахкам бўлса, бинонинг бошқа кисмларини ҳам пишиқ қилиб қуриш мумкин бўлади; пойдевори бўш бўлса, бино ҳам мустахкам бўлмайди. Ошкозон қасалликлари икки, уч марта тақрорланганда тузатиб бўлмаслигини врачлар кузатганидек, бошқа соҳаларда ҳам дастлаб йўл қўйилганинг хатоларнинг кейинги ишларга зарари тегади. Шунинг учун ҳам музика муаллими Тимофеј бошқа муаллимдан музика сабоғи олган болаларнинг ота-онасидан ўқиш ҳақини икки марта кўп талаб қилган, чунки, — дер эди у, — олдин аввалги хатоларни

¹ Диний афсонага кўра, Одам алайхуссаломнинг ўз биродари Авелни ўлдирган ўғли — Хоин.

тузатиш ва сўнгра тўрри ўргатиш лозим, бупга меҳнат икки марта кўп сарфланади. Шунинг учун ўқувчининг ўргапаётган нарсасини жуда аниқ билиб олишга эришмоқ лозим. Жангда шаҳарнинг дарвозаси эгаллаб олингач, бутун шаҳар ғолиб кишининг кўлига ўтиб қолганидек, дастлабки қийинчиликлар бартараф этилса, кейингилари ўз-ўзидан бартараф этилаверади. Шунинг учун хам шошма-шошарликка йўл қўймаслик керак: биринчи темани пухта ўзлаштирумагунчаҳеч қачон иккинчисига ўтмаслик лозим. Йўлдан адашмаган киши манзилга тез боради. Дастлаб тўғри ўқитишга кетган вақт — кейинги ишларни тезлатиш ва енгиллатишнинг энг яхши гаровидир.

13. Ўқувчининг хатосини муаллим дарҳол

X. тузатishi ва бу хатонинг сабабларини қоида ва қоиданинг изоҳларига асосан кўрсатиб бериши лозим.

Юқорида биз санъатни қоидадан кўра мисоллар ёрдамида ўргатиш маъқулроқ, деган эдик. Энди яна шуни айтишимиз керакки, мисоллар билан бир қаторда қўлланма ва қоидалардан хам фойдаланиш лозим, чунки қўлланмана ва қоидалар хато қилишга йўл қўймайди, ишни нимадан бошлаш, қандай бажариш, қандай тугатиш, хар бир харакатни нега айнан шундай бажариш лозимлигини аниқ кўрсатиб туради. Бу ўрганилаётган нарсани мустаҳкам билиб олишга, ишни аниқ ва ишонч билан бажаришга имкон беради.

Лекин қоидалар, иложи борича қисқа, жуда аниқ бўлиши, ноқулайлик түгдирмаслиги керак; бир марта ўрганиб олингач, улар (хатто бу қоидаларга кейинчалик бевосита мурожаат қилишга тўрри келмаса ҳам) ўз аҳамиятини йўқотмайди. Масалан, юришни ўрганаётган болага маҳсус мослама асбоб катта ёрдам беради, ваҳоланки, кейинчалик унга бу асбоб мутлақо керак бўлмайди.

X. 14. Санъатни ўқитишнинг энг мукаммал усули
синтез билан анализни бирга олиб боришадир.

Синтез машқла-
ридан олдин анализ
машқлари ўткази-
лиши лозим.
XVIII бобнияг бешинчи асосида табиат ва ме-
ханик санъат соҳасида келтирилган мисоллар
асосида синтезнинг аҳамияти катта эканлигини
ва аналитик машқлардан олдин синтетик
машқлар ўтказиши зарурлигини кўрсатиб ўтган
эдик, бундан ташқари, қуийдаги фикрлар ҳам буни исботлайди:

1. Ҳар доим энг осондан бошлаш керак: бошқанинидан кўра ўзимизнини осон тушунамиз. 2. Бошқа муаллифлар атайлаб, сир бой бермасликка харакат қиласидар, бирор ихтиро қилган нарсани бир марта кўриш билан ўқувчи унинг маъносини билиб ола қолмайди, балки ҳеч нарса тушунмаслиги ҳам мумкин. Лекин, бир оз қўполроқ бўлса ҳам, ўқувчининг ўзи ижод этиб машқ қиласа, у бунинг маъносига тушунади. 3. Нимага кўпроқ интилсанг, ўшани кўпроқ бажариш керак. Биз фақат тайёр нарсаларни ишлатишга одатланиб қолмасдан, балки санъат билан шугулланиб, янги нарсалар ихтиро қилишга интиламиз. (XVIII бобнинг IV асосида айтилган гапларга қаранг.)

Лекин синтезни
анализга доир
машқлар билан
бирга олиб бориш
керак.

15. Лекин синтезни бошқалар бажарган иш ва ижод қилган парсаларни тахлил қилиш билан бирга олиб бориш лозим. Ахир, йўлни ундан бпринчи марта юраётган кишидан кўра, аввал шу йўлдан бир неча марта ўтган, ундаги чор-раҳа, йўл айрилиш ва ён сўқмоқларни кўрган киши яхшироқ билади-ку. Бунинг устига, нарсалар шунчалик хилма-хил ва маълум даражада чексизки, уларни ҳеч бир қоидаларга сиёдириб бўлмайди ва бир киши уларни билиб ҳам улгурмайди. Кўпчилик кўпроқ нарсаларни билиб олади. Лекин бошқалар билиб олган нарсаларни биз факат синчиклаб текшириш, ўқиш натижасида ўргана оламиз ҳамда баҳс ва тақлид килиш йўли билан биз ўша нарсани ясай олиш мақасини эгаллаб оламиз.

16. Демак, биз ҳар қандай санъатда ҳамма нарсанинг, бажарилиши лозим ёки мумкин бўлган барча ишларнинг тўла ва мукаммал наму-

наси бўлишини истаймиз. Шу билан бирга, қўлланма ва қоидалар хам бўлиши лозим, улар намунада кўрсатилган буюмни ясаш методларини баён этади, бирор нарсани қандай бажариш тўғрисида кўрсатмалар беради; намунага қараб ишлаш учун йўл-йўрик бўлиб хизмат қиласиди, хато қилишдан сақлайди ва йўл қўйилган хатоларни тузатишга ёрдам беради, Сўнгра ўқувчига янги-янги мисоллар бериш керак; у, намупада кўрсатилганига қараб, бу мисолларни бирин-кетин бажарсин. Энг охирида унга бошқалар ясаган (лекин энг машҳур санъаткорлар, яъни усталар ясаган) нарсаларни кўрсатиш лозим, ўқувчи буларни олдин кўрсатилган намуна ва қоидалар билан тақкослаб, бир томондан уларни (коида ва намуналарни) бажаришипи аниқроқ билиб олсин, иккинчидан ўз ишларининг техникасини сир саклашни ўргансин. Бундай машқларни қайта бажарган пайтда ўқувчи, нихоят, ўзи ва бошқалар ихтиро қилган нарсалар ва уларнинг кўркамлиги ҳакида фикр юрита.

XI. 17. Ўқувчилар шу санъатни мукаммал эгаллаб олгунча бу машқларни давом эттира-
вериши керак.

Ахир кишини санъаткор қилиб етиштирадиган ягона восита таж-
рибадир.

XXII боб
ТИЛЛАРНИНГ МЕТОДИ¹.

Тилларни нима
учун ва айнан қай-
силарини ўрганиш
керак.

1. Тиллартабълимнинг ёки донишмандликнинг бир қисми сифатида эмас, балки билим олиши ва уни бошқа кишиларга айтиш учун восита сифатида ўрганилади. Шунинг учун ҳамма тилларни билиб олиш шарт эмас.

¹ «Тилларни ўрганиш методи» дейилса, тўғрироқ бўлар эди.

Хамма тилларни ўрганиб ҳам бўлмайди. Кўп тилларни ўрганинг фойдаси хам йўқ, чунки бу иш илм олиш учун сарфланадиган вақтни эгаллаган бўлур эди. Шунинг учун, фақат, зарур тилларнигина ўрганиш лозим. Зарур тиллар дегандо қўйидагилар назарда тутилади: шахсий ҳаёт учун — она тили; қўйини халклар билан алоқа қилиши учун — қўйини халкнинг тили; поляклар учун баъзи жойларда немис тили, баъзи жойларда венгер, румин, турк тилларини ўрганиш зарур хисобланади. Илмий асарларни ўқиши учун, одатда, файласуфлар ва ҳакимлар (врачлар) латин тилини, шунингдек, грек ва араб тилларини ўрганиши, руҳонийлар — грек ва яхудий тилларини ўрганиши зарур.

Хар қандай тили мукаммал билиб олиш керакми?

Масалан, грек ва яхудий тилларини она тиличилик мукаммал ўрганипшиг хеч зарурати йўқ, чунки бу тилларда бирор киши билан гаплашишга хеч захтиёж йўқ; бу тилларни фақат китобларни ўқиш ва тушуниш учун керак бўладиган дараҷада ўрганиш кифоя.

Тилларни нарсалардан ажратиб ўрганмаслик лозим. Тилларни нарсалардан параллелравишда бориши керак, айниқса, ёшлик даврида нутқни ўстириш нарсаларни ўрганиш билан баравар борсин; нарсаларни қанча билсақ, фикрни хам шунчалик ифодалай олайлик. Чунки XIX бобнинг олтинчи асосида айтилганидек биз тўтиқушни гапиришга ўргатмоқчи эмасмиз, балки инсонни шакллантирамиз.

Оқибат:

1. Нарсани ҳам, тилни ҳам бир китобдан ўрганиш керак.
Ерда мавжуд бўлади, у маълум бир харакатки бажаради. Ўйлаймизки, шу фикр «Тиллар эшиги»ни ҳар холда муваффақият билан тузиб чиқишимиз учун мадад бўлди, бу асарда гап қилиб тузилган сўзлар, нарсаларнинг тузилишини хам ифодалайди.

2. Тилларни тўлиқ олиш ҳеч ким учун ҳам зарур эмас.

Яхши биладиган киши хисобланарди), чунки унинг ўзи, масалан косиблик терминларини билмаслигини тан олган. Афтидан, у ҳеч қачон этикдўз ва кўнчилар орасига бошиб, уларнинг қандай ишлашини кузатмаган ва улар ишлатадиган нарсаларнинг номини сўрамаган. Турмушда ҳеч учратмаган нарсалар номини ёдлашнинг нима хожати бор?

Киннер
**Доцемий «Тиллар эшиги» да-
вом эttiриб но-
маъкул иш қилган-
лар, шу сабабдан
биз ҳам «Латин ти-
лига қўшимча илов-
валар» номли асар-
ни бошлаб, охири-
ғача ёзib тутатма-
дик**

зим. Шунинг учун биз эскирган ва кам ишлатиладиган сўзлардан тузатдан ёзив тутатмадик.

**3. Болалар узла-
рин тушуна олади-
нарсаларни Цицерон
ўргансиз; Цицерон
ва бошқа муаллиф-
ларнинг асарлари-
ни ўқисинлар.**

Болалар асарнинг мазмунига тушуна олмасалар уни гапириб бериш маҳоратини каердан хам эгаллаб олсинлар. Нутқни ва фикрни изчил ривожлантириш учун вақтни бундай мураккаб асарларни ўрганишга беҳуда сарфламаслик керак. Табиатда сакраш санъатда-ҳам бўлмайди, чунки санъат табиатга тақлид қилишдан иборат. Болага рақс тузишни машқ қилдиришдан олдин уни юришга ўргатилишдан олдин узун таекчани миниб чопиш ўргатилади; ваъз айтишдан олдин гулдирашни ва Гапира-лаб гапиришни, сўнгра тузукроқ гапиришни билиш қерак. Олмайдиган кишига нутқ сўзлашни ўргатиб бўлмайди, деган эди Цицерон ҳам (Цидерон, нотиқлик ҳақида, III).

Хар хил тилларни ўрганишни қўйиб олади, асосида бир неча тилни тез ва осон ўрганиш мумкин. 9. **Хар бир тилни алоҳида ўрганиш керак.** Аввало, албатта, она тилини, сўнгра қўйини

халқнинг тилини ўрганиш, кейин латин тилини ва ундан кейин лекин тиллар биргаликда ўрганилса, бирини иккинчисига аралаштириб юбориш мумкин. Нихоят, бу тилларда гапиришни яхши ўрганиб олгач, уларни параллел лугатлар, грамматикалар ёрдамида чоғишириб кўришнинг ахамнити катта.

1. Латинча vosage — атамоқ, ном бермоқ; янги латинчада вокублярий — лугат демакдир.

II. 10. Ҳар бир тилни ўрганишга алоҳида вакт ажратиш лозим, кўшимча машғулотларни асосий машғулотга айлантираслик ва нарсаларни ўрганиш учун ажратилган вактни сўзларни ўрганишга сарфламаслик керак. Она тилини ўрганиш онгимиз секин-аста қабул қиласидан нарсаларни ўрганиш билан боғлиқ бўлгани учун у бир неча йилни, яъни 8 ёки 10 йилни, яъни болалик даврипи ва ўсмирилик давринийг бир қисмини талаб этади. Сўпгра бир йил давомида шу жойда кўпроқ қўлланиладиган қўшни халқ тилини ўрганиш мумкин. Латин тилини икки йилда, грек тилини бир йилда, яхудий тилини бир семестрда ўрганиб олиш мумкин.

III. 11. Ҳар бир тилни қоидаларни ёдлаш ўчили билан эмас, балки оғзаки нутқни ўстириши, яъни иложи борича кўпроқ тинглаб, ўқиб, қайта ўқиб, кўчириб ёзиб, оғзаки ва ёзма тақлид қилиш йўли билан ўрганиш яхширок бўлади (олдинги бобнинг I ва XI қоидаларида бу ҳақда айтилган гапларга қаранг).

IV. 12. Лекин амалий машқлар қоидалар билан асосланиши ва мустаҳкамланиши керак, бу ҳақда олдинги бобнинг II ва бошқа қоидаларида ҳам айтилган. Бу фикр, айниқса, илм учун фақат китоблардангина ўрганиладиган тилларга тааллуқлидир; лехин жонли тилларни ўрганишда ҳам бу қоидага риоя қилинади. Бошқа тиллар сингари итальян, француз, немис, чех, венгер тилларининг ҳам қоидаларини тушиб чиқиш мумкин.

V. 13. Тилларнинг қоидалари фалсафий қоидалар эмас, балки грамматик қоидалар бўлиши керак. Бунинг маъноси шуки, қоидалар сўз, ибора, гапларнинг ясалishi ва алоқаларини жуда чуқур текширмаслиги керак, балки нима ва қандай бўлаётганини изохлаб берса, бас. Нарсалар ва сўзлarda мавжуд бўлган сабабият ва боғланишлар, ўхашашлик ва тафовутлар, аналогия ва нормадан четга чиқиш ходисаларини чуқурроқ ўрганиш — филологнинг иши эмас, балки файласуфнинг ишидир.

VI. 14. Янги ўрганилаётган тилнинг қоидаларини тузиси (белгилаш) учун олдин ўрганилган тилнинг қоидаларига асосланиш ва фақат улар ўртасидаги фарқларинигина кўрсатиш лозим.

Ахир иккала тил учун ҳам умумий бўлган қоидаларни такоррлаш фойдасизгина бўлиб қолмасдан, балки зарарли ҳамдир, чунки қоидаларнинг сонини ва фарқларини катта қилиб кўрсатиш ўқувчини чўчитиб юборади. Масалан, грек тили грамматикасини ўрганаётгапда от, феълларни аниклаш ёки келишик, замон кабиларни, ёки олдингиларидан хеч фарқ қўлмайдиган синтаксис қоидаларини такор ўрганишнинг хеч қандай зарурати йўқ, чунки буларнинг ҳаммасини болалар латин тилини ўтганда билиб олган эдилар. Шунинг учун фақат грек тилининг латин тилидан фарқ киладиган жойларинигина ўргатиш лозим. Бу холда грек

тили грамматикасини қисқа қилиб, бир неча вараққа сиёдириш мумкин бўлади ва бу грек тилини аниқроқ, осон ва пухта ўзлаштириб олишга ёрдам беради.

15. Бирор тилни янги ўрганаётгандага бодага олдиндан таниш бўлган нарсаларга доир машқларни ишлатиши (бажартиши) керак.

Бунда, албатта, бирданга ҳам сўзга, хам нарсага диққат қилиш зарурати қолмайди, натижада диққат бўлинмайли ҳам, чалғимайди ҳам, балки диққат факат сўзларга қаратилиб, уларни осонроқ ва тезроқ билиб олиш имконияти туғилади. Бунинг учун болага олдиндан яхши таниш бўлган бирор асар материал бўла олади (ёки лозим топилса, бизнинг «Пойгак» ва «Эшик» асарларимиздан фойдаланиш мумкин; кейинги асар қисқа бўлгани учун уни эсда қолдириш осонроқ, биринчиси бошқа жиҳатлардан неча фойдали, чунки унда текстлар тақрорланиб, сўзларни бир марта қайта-қайта ўқиш натижасида яхшироқ билиб олинади ва эсда сақланади).

16. Демак, ҳамма тилларни бир метод билан ўрганиш мумкин.

Амалий машқларни бажартириш ва энг осон қоидаларни ёдлатиш методи билан тилларни ўргатиш мумкин, шунда ҳам болага олдиндаи таниш бўлган матерналга асосланиб бажарилиши ва олдин ўрганилган тилнинг қоидаларидан фарқ қиласидан қоидаларнигина ўргатиш лозим.

ТИЛЛАРНИ МУҚАММАЛ ЎРГАНИШ ХАҚИДА.

Тилларнинг оғриғий китадан мукаммал ўрганишнинг ҳеч зарурати йўқ; гилларни ўрганиш турт босқичга бўлинади.

Биринчиси — болалик, ғулдираб гапириш даври, унда бола пойма-пой гапириши ўрганади.

Иккинчиси — ўсмирилик, етишиб келастан давр, унда тўғри гапириши ўрганади.

Учинчиси — ёшлик, жўшқинлик даври, унда чиройли гапириши ўрганади.

Тўртнинчиси — йигитлик, етуклик даври, бунда ифодали гапириши ўрганади.

18. Ахир бирор соҳада олға қадам ташлаш нега шундай? учун изчилликка риоя қилиш талаб этилади, акс холда, кўпчилигимиз ўз тажрибамиздан кўриб турганимиздек, ҳамма нарса аралашиб, чалкашиб, бузилиб кетади. Лекин бу тўрт босқичга амал қилинса ва уларнинг ҳар бири учун сус кўлланмалар (яъни, ихчам қилиб, ўқувчилар учун дарслик,

муаллимлар учун методик қўлланмалар) тузиб чиқилса, тилларни ўргатиш осонлашади.

19. /. Эшиколди

Тилларга доир
тўрт хил дарслик

II. Эшик
III. Сарой
IV. Хазина

Булар тил (масалан лзтин тили) дарслеклари ва унга доир қўлланмалардпр.

1. Эшиколди 20. «Эшиколди» (*муқаддима*) болаларнинг нутқини устириш учун материал бўлиб хизмат қиласидиган бир неча юз сўзни ўз ичига олади, бу сўзлар ҳикматлардан пборат бўлиб, турланиш ва тусланишга доир жадваллар хам берилади.

II. Эшик 21. «Эшик» тилда ишлатиладиган ҳамма сўзларни ўз ичига олади. Бундай сўзлар саккис мингга яқин бўлиб нарсаларни табиий ҳолида ифодалаган қисқа бирикмалар шаклида берилади. Бундан ташқари, шу тилдаги сўзларни қандай ёзиш, қандай талаффуз этиш, сўз ясаш ва гап тузишни жуда тўғри кўрсатиб берадиган грамматик қоидалар хам қисқа ва аниқ баён этилиши лозим.

III. Сарой 22. «Сарой» турли нарсалар ҳақида чиройли ибора ва сўзлардан тузилган ҳар хил гапларни ўз ичига олиши, бу иборалар қайси муаллифнинг асаридан олинганилиги кўрсатилиши керак. Дарслек (китоб)нинг охирида ибора ва сўзларни истаганча ўзлаштириш ва мароқли қилиш мумкинлигини кўрсатадиган қоидалар берилиши лозим.

IV. Муаллифлар 23. «Хазина» десганде биз классик авторлар нинг турли нарсалар ҳақида ёзилган, нутқдаги «идиотизм»¹ ва ўткир ибораларни қандай ясаш

ва тушупиш (буниси жуда мухим)га имкон берадигап қоидалар билан бошлангап энг яхши асарларини назарда тутамиз. Бундай асарларнинг баъзиларини мактабда ўқитиш учун танлаб олиш зарур, бошқаларининг эса рўйхатини тузиб чиқиш керак, чунки, мабодо бировга ксийнчалик ўқиб чиқиш зарур бўлиб қолса, еки бир масалани билиш истаги туғилиб, ўша асарни тўлиқ ўқиб чиқмоқчи бўлса, шу рўйхатдан асар ва муаллифнинг номини топа олсин.

Кўлланма. 24. Дарслеклардан тозрок ва самаралироқ фойдаланишга ёрдам берадиган китоблар қўлланма деб аталади.

I. Чунончи: I. «Эшиколди»га қўшимча тариқасида она тилидаги сўзларни латин тилига, латин тилидаги сўзларни она тилига таржимаси берилган кичикроқ луғат тузиб чиқилади.

¹ Тилшуносликда айрим тиллардан бошқа тилга аниқ таржима килиб бўлмайдиган иборалар идиотизмлар деб юритилади.

II. «Эшик»ка қўшимча тариқасида этимология луғати тузиб чиқилади, унда ясама, қўимма, мураккаб сўзлар хам берилади.

III. «Сарой»га қўшимча равишда фразеология да учрайдиган синоним ва парапразаларни¹ фасоҳатли, мароқли қиласидиган ҳар турли иборалар берилади. Шу билан бирга, она тилидаги иборалар — она тилида, латин тилидагилари — латинча (башарти лозим деб топилса, грек тилидагилари — грекча) изохланиб, бу иборалар асарнинг қайси жойида учраши ҳам кўрсатилади.

IV. Нихоят, «Хазина» учун «Умумий справочник» қўлланма бўла олади, чунки бу қўлланмада иккала тилнинг бойликлари (она тили билан латин тили, сўнгра латин-грек тилларининг имкониятлари) шунчалик батафсил баён этилиши лозимки, ундан ҳар қанақа иборани (сўзни) ҳам топиш мумкин бўлсин ва ундаги ҳар бир сўз, иборалар бирбирига мос келсин; ўз маъносида ишлатилган сўзлар — худди шундай сўзларга, кўчма маънода ишлатилганлари — кўчма маънодаги сўзларга, ҳазил-мазах иборалар — ҳазил-мазах ибораларга, мақоллар — иақолларга ва хоказо. Чунки ҳар бир ҳалқнинг тили ҳам шундай имкониятларга эга, ҳар қанақа тилда ҳам сўз, ибора, фикр ва мақоллар истаганча топилади, фақат уларни латин тилига таққослаб танлаш, тузиб чиқиш лозим; бунинг учун, фақат, тақлид қилишни шунга ўхшаш сўзлардан латин тилидаги сингари иборалар тузишини билиш керак.

25. Лекин шунака универсал справочникни кимдир тузиши керак. Тўғри польшалик иедукт Григорий Кнапий «Полякча — латинча — грекча Хазина асари билан ўз ҳалқига буюк хизмат қиласди. Лекин бу асарнинг учта канчилиги бор. Биринчидан, она тилидаги ҳамма сўз ва иборалар унга киритилмаган. Иккинчидан, сўз ва иборалар биз айтган тартибда жойлаштирилмаган, яъни иложи борича ҳар хил сўзлар: атоқли отлар — атоқли отларга, кўчма маъноли сўзлар — кўчма маъноли сўзларга, эскирган сўзлар — эскирган сўзларга мослаштириб жойлаштирилмаган; агар шундай қилинса, иккала тилнинг ҳам хусусияти, бойлиги ва жозибдорлиги намоён бўлур эди. Кнапий эса ҳар битта полякча сўз ва иборага бир неча латинча сўз ва ибораларни берган, ваҳоланки, бизнингча, бирор тилдаги ҳар сўз ва иборага иккинчи тилдан унга аниқ мос келадиган сўз ва ибора топиш керак, токи латинча чиройли ибораларнинг ҳаммаси она тилимизда ҳам ифодалайлик. Худди шундай қилинса, умумий справочник ёрдамида истаган китобни латинчадан она тилига ёки она тилидан латинчага таржима қилиш осон бўлур эди. Учинчидан, Кнапий нинг

1. Бир иборанинг маъносини берадиган бошқа ибора.

«Хазина»сида иборалар изчил жойлаштирилмаган сўз ва ибораларни бундай бетартиб жойлаштираслик лозим эди. Аввало оддий ва тарихий сўзлар, сўнгра қийин, нотиқликка доир сўзлар, ундан кейин мураккаброқ, қийинроқ, одатдан ташқари поэтик сўзлар ва, нихоят, эскирган сўзлар берилиши зарур эди,

26. Лскин бундай умумий справочникнинг тузнлпши ҳақида, шунингдек, биз кўзлаган максадга хатосиз эрпшпш, яъни тилни мукаммал ўзлаштириш учун «Эшиколди», «Эшик», «Сарой» ва «Хазина»ни қўлланиш усуллари ва воситалари ҳақида батафсил гапириб ўтирумаймиз, бу масалани бир оз кейипрокда қоидирамиз ва айрим сифларни тузиш масаласини кўриб чиқаётганда бу масалага ҳам маҳсус тўхталамиз.

V XXII/ боб

АҲЛОҚТАРБИЯСИ МЕТОДИ.

Бундан аввалининг ҳаммаси **асосий** масала — аҳлоқва тақвадорликдан кўра муҳим эмас.

Бундан санъат даражасига кутариш лозим

устахона» деган

Аҳлоқ тарбияси санъатининг ун олиғи қоидаси.

I.

зим, акс холда хатоликка йўл қўйилади, гармония бузилади.

II.

зим, акс холда хатоликка йўл қўйилади, гармония бузилади.

III.

зим, акс холда хатоликка йўл қўйилади, гармония бузилади.

IV.

зим, акс холда хатоликка йўл қўйилади, гармония бузилади.

5. Ахир пойдеворсиз уй қуриб бўлмайди-ку.

5. Ёшлар нарсаларнинг асл тафовутлари ва афзаликларини кўриб, яхши панд-насиҳат тинглаб доноликни згалласин.

Чунки нарсалар ҳакидаги тўгри фикр хар қандай фазилатнинг ҳақиқий асосидир. Вивес бу тўғрида ҳақ гапни айтган: «Чип допишмандлик нарсалар ҳақида тўгри фикр юритишдан, нарсалар аслида кандай бўлса, уларни ўшандай деб хисоблашдан, бир чақага ҳам арзимайдиган нарсанни қимматбаҳо килиб кўрсашибга уринмасликдан ёки, аксинча, қимматбаҳо нарсанни хеч нарсага арзимайди деб хисобламасликдан, шунингдек, мактадиган иш учун жазо бермаслик ва жазолаш лозим бўлган кишини мақтамасликдан иборат. Инсондаги ҳар хил янглишлик ва хатолар ҳам шундан пайдо бўлади ва инсон ҳаётида нарсалар тўғрисида хато фикр юритишдан кўра ҳалокатлироқ нарса йўқ. Шунинг учун ҳар ким ёшлидан бошлаб нарсалар ҳакидг тўғри фикр юритиши ўргансин, катта бўла борган сайин бу одат мустахкамлаша борсин, майли, тўғриликка интилсин, адолатлизикдан холи бўлсин, тўғрилик одати табиатига сингиб кетсин...» ва хоказо.

IV. 6. Бутун ўқиши йиллари давомида мўтадилликни ўргана борсин, ейшида ва ичишида ҳам, ухлаш ва ўйғоқлик холатларида ҳам, иши ва ўйинда ҳам, гапириши ва жим туришида ҳам мўтадилликка риоя қилсин.

Ҳар нарсанинг ўз меъери бор дсгаи доно гапни ешларга ҳар доим эслатиб туриш зарур, яъни хеч қаҷон болани бирор нарсадан бездириб, жиркантириб қўймаслик лозим.

7. Майли, болалар ўз-ўзини тийши туфайли, яъни ажратилган вақтдан ташқари ортиқча ишиш ёки ўйиндан ўзини тута олиши, тоқатсизлик, шикоят ва забни жиловлай олиши билан жасурликни ўргансин.

Бунинг учун ҳар бир ишни ўйлаб қилиш, хеч бир нарсани берилиб ёки ҳаяжон билан бажармаслик одати асос бўлиши керак. Ахир инсон ақлли мавжудот, демак У ақл билан иш тутишга ўз хатти-ҳаракатларини ўйлаб олишга, ҳар бир иш нимага, нима учун, қандай килса тўғри бажарилишини ўйлаб олишга одатлансан, инсон ўз хатти-ҳаракатларига чиндан ҳукмронлик қилсан. Ваҳоланки болалар (ҳаммаси бўлмаса ҳам) ҳамма вақт ҳам ўйлаб кўриб, тўғри харакат қила олиш қобилиятига эга бўлавермаганликлари туфайли уларга жасурлик ва ўзини тута билищни ўрганишнинг зиг яхши усули ўз билганини қилмасдан, балки бошқаларнинг айтганини бажариш, катталарга ҳар бир ишила эпбетта итоат этишини ўргатишидир. Отни миниб юришга ўргатмоқчи бўлган киши,— деган эди Лактанций,— аввало уни югап тақишига ўргатади, болаларга тарбия бермоқчи бўлган киши, аввало уларни буйруқни бажаришга ўргатсан. Эҳ-ҳа бундай қилинса, яъни кишилар ёшлидан бир-бирларига ён босишини, ҳамма ишни ўйлаб бзжаришни, ўрганса, жамиятни тўлиб-тозиб ётган хатоликлардан кутқаришга кенг йўл очиларди.

13*

195

VI. 8. Адолатли бўлиш учун ҳеч кимни ҳақорат қилмаслик, ҳар ким билан ўзига яраша муомала қилиши, ёлғон гапирмаслик ва алдамаслик, хушмуомала ва ҳаракатчан бўлиш лозим. Болаларни бундай ва юқорида айтилганлардай қилиб тарбиялаш учун қўйидаги қоидаларда кўрсатилгани усул ва воситаларга амал қилиш зарур.

V. 9. Ёшлар учун айниқса зарур бўлган жасурлик фазилатлари: самимий ва меҳнатга чидамли бўлишидир. Ҳаётда одамлар билан муомала қилиш ва меҳнат қилиш керак, шунинг учун ҳам болаларга ўзини кишилардан четга олиб юрмасликни, ҳар қандай зарур меҳнатдан қочмасликни ўргатиш керак, токи улар ёввойи еки одамови, текинхўр, жаминт учун оғир юк бўлиб етишмасинлар. Яхши фазилатлар сафсатабозлик туфайли эмас, балки меҳнат қилиш натижасида тарбияланади.

VII. 10. Самимийликхислати очиқ қўнгил одамлар билан қўпроқ бирга бўлиш ва уларнинг кўз ўнгидага ҳар турли топшириқларни бажарииш йўли билан таркиб топади, Аристотелдан тарбия олган Александр ўн икки ёшидаёқҳархил одамлар: подшолар ва элчилар, олимлар ва омийлар, шахарликлар, деҳқон ва косиблар билан тузуккина муомала қилишни билар ҳамда ҳар қанақа масала юзасидан маъноли савол ёки бамаъни жавоб бера олар эди. Бизнинг универсал тарбиямиздан ҳамма баҳраманд бўлиши учун муомала қоидаларини тузиб чиқиш лозим ва ўқувчиларнинг ҳар куни муаллимлари, ўртоқлари, ота-оналари, хизматкор ва бошқалар билан ҳар нарсалар тўғрисида сухбатлашиб туришини, хушмуомала бўлишни қаттиқ назорат қилиб бориш керак. Ниҳоят, муаллимлар бирор кимсанинг интизомсизлигини, мулоҳазасизлиги, қўполлиги ёки қайсарлигини сезиб қолсалар, дархол эътибор беруб, уни тўғри йўлга бошカリб қўйиншлари зарур.

IX. 11. Ёшлар доимо бирор жиддий ёки қизиқарлиши билан банд бўлган тақдирдагина меҳнат қилишга одатланадилар.

Меҳнат қилишга одатлантириш учун, киши қанақа ишни ва нима учун бажараётганидан қатъи назар, фақат бирор иш билан банд бўлса, бас. Ҳатто ножидий ҳаракатлар туфайли ҳосил бўлган одат ҳам кейинчалик имконият турилиб, замон ва шароит тақозаси билан жиддий фойда келтириши мумкин. Юқорида айтиб ўтганимиздек, ҳамма нарсани амалда бажартириб ўргатиш зарур экан, демак, меҳнат малакасини ҳам ишлатиш воситаси билан ўргатиш керак, токи доим бажартириладиган (лекин мӯтадил) ақлий ва жисмоний меҳнат — меҳнатсеварлик фазилатига айлансан, киши бекорчиликни ёқтиромайдиган бўлсин, Шунда Сенека айтган гап ҳақ бўлиб чиқади: «Олижаноб ақл меҳнатдан озиқ олади».

X. 12. Айниқса, болаларга одиллик фазилатининг бир қисми — бошқаларга кўмаклашишини ис-

таш ва ёрдам қилишга тайёр туриши хислатини сингдириш зарур. Чунки инсоннинг гунохкор табиати худбинликка жуда мойил, яъни ҳар ким бошқаларнинг фақат у ҳақида ўйлашларини истайди, бошқаларнинг ахволига эса бефарқ қараб тураверади. Бу эса турли ихтилофларга сабаб бўлади, чункихар ким ўз иши битишини кўриб, умумманфаатини- эсдан чиқарниб қўяди. Шунинг учун ҳам яшашимиздан мақсадни ёшларга асгойдил ўқтиромоқ зарур, яъни биз фақат ўзимиз учунгина эмас, балки худой-таолло учун ҳам, атрофимиздаги кишилар учун ҳам, бошқача айтганда, бутун инсоният учун туғиламиз ва яшаймиз; шу эътиқодни дилга жо қилиб, ҳар ким ёшлиқдан бошлаб худой-таоллога, фаришталарга, қуёшга ва олийҳиммат одамларга тақлид қилишга одатлансин, яъни одамларга кўпроқ фойда келтиришга ҳаракат қилсин, уринсин. Ҳамма киши умумманфаатларини кўзлаб иш қилиш истагини ўзига сингдириб олса, ҳаммажойда бир-бирларига кўмаклашишни тушунса ва билса, шундагина ижтимоий ва шахсин ҳаётда энг яхши вазият вужудга келади. Кишиларнинг буни хоҳлаши ва қила олиши мумкин, фақат одамларга шундай қилишни ўргатиш керак.

XI. 13. Киши қалбини ёмон ҳулқ әгаллаб олмасдан аввал кичик ёшдан бошлаб болаларда яхши хислатларни ўстира бошлаш зарур.

Ахир, ерга яхши уур экилмаса ҳам, бари бир, ўт ўсиб чиқади-ку, лекин қанақа ўт ўсади? Мастак ва бошқа ёввойи ўтлар. Ерга ҳақиқатан ҳам ишлов бермоқчи бўлган киши, яхшиси бу ишни эрта баҳорда қилгани маъқул ва қулайдир, чунки ерни ўз вақтида хайдаб, экиб, мола босиб қўйган кишининг хосил олишидан кўнгли тўқ бўлади. Ешлиқда ўрганган одатнинг аҳамияти жуда катта, чунки «биринчи марта қўйилган нарсанинг хидн идишда узоқ вақтгача сақланади».

XII. 14. Яхши фазилатларга тўғрилик туфайли эришилади. XX ва XXI бобларда кўриб ўтганимиздек, билиш жараёнида билиб оламиз, юриб гориши ўрганамиз. Болалар чопиб югуришни ўрганади, гаплашиб нутқни ўстиради, хат ёзиб ёзишни ва ҳоказо билиб олади. Худди шунингдек, итоат килиб итоат қилишни, эътиroz билдириб эътиroz қилишни, тўғри гапириб ростгўйликни, астойдил ҳаракат қилиб тиришқоқликни ва ҳоказо эгаллаб олади; фақат ҳамма жойда сўз билан ва амалда намуна кўрсатадиган кишилар топилса, бас.

XIII. 15. Ота-оналар, эналар, муаллимлар ва ўртоқларининг яхши турмуши болаларнинг ҳаёт йўлини доимо ёритиб турсин.

Болалар маймунга жуда ўхшайди: улар нимани кўрса: яхши ми ёки ёмонми, бари бир, ўз-ўзидан тақлид қилаверадилар. Шундай қилиб, болалар билишдан олдин тақлид қилишни ўрганадилар. Бунда биз, ҳам турмушдан олинган, ҳам тарихий мисолларни назарда тутамиз; албатта, аввало, хаётдан олинганларини, чунки улар хаммага тушунарли ва кучлироқ таъсир этади. Де-

мак, ҳаммадап аввал ота-оналарнинг ўзлари уй интизомига қаттиқ риоя қилишлари, муаллимлар эса жамиятдаги энг яхши, эш хушахлоқ кишилардан бўлмоғи керак, ўқувчиларга тўғри тарбия беришнинг дурустроқ йўли — ана шу.

XIV. 16- Лекин XXI бобнинг IX қоидасида айтилганнидек, тақлид қилиши, уни тўлдириши ва мустаҳкамлаш учун мисоллар каётдан олининиши, ўғит ва қоидалар билан изоҳданиши зарур

Ҳаёт учун бундай йўлланмани инжил китобидан, донишмандларнинг хикматидан олиш керак. Масалан, қандай қилиб ва нима учун ҳасад қилмаслик лозим? Фам-қайғу ва баҳтсизликлардан калбни қайси йўл билан асрар мумкин? Хурсандчиликдан ўзини қандай тийиш лозим? Қандай қилиб ғазабни босиш, жиноятга элтадиган хавасдан ўзини қандай тийиш керак? кабилар. Лекин буларинг барчаси боланинг ёши ва камолоти даражасига мос бўлиши зарур.

XV. 17. Болаларни ахлоқи бузук одамлар даврасидан жуда эҳтиётлик билан асрар зарур, улар бундай кишиларга эргашмасинлар.

Ахир, инсоннинг гунохкор табиати ёмонликни тез қабул қиласи ва кўпроқ сақлаб қолади. Шунинг учун ҳам ешларни ахлоқсизликка элтадиган нарсалардан, масалан, ёмон ўртоқлардан, беъмани нутқлардан, фойдасиз ва маънисиз китоблардан (чунки кўз кўрган ёки қулоқ ёшитган ёмон хулқ рух учун заҳардир) ва, ниҳоят, бекорчиликдан бутун чоралар билан асрар зарур, чунки бекор қолса, болалар ахлоқсиз ишларни ўрганади ёки ақли заифланади. Яхиси, болалар доим бирор нарса билан: жиддий ишми ёки ўйинми билан банд бўлсин, факат, бекор юрмасин.

XVI. 18. Ҳар қанча уринсак ҳам, бари бир, ёмонликнинг бирор хислати болалар қалбига кириб олиши мумкин, шунинг учун ҳам ахлоқка тўғри келмайдиган айrim ҳатти-ҳаракатларга карши интизомга риоя қўлдириши мутлақо зарур. Шайтон, жин фақат ухлаган пайтимиздагина эмас, балки уйғоқлигимизда ҳам пойлаб юради; ҳатто биз инсон қалбига яхшилик уруғини экаетган чоғимизда ҳам, у ишга аралашиб, ёмонлик уруғини сепишга ҳаракат қиласи; инсоннинг гунохкор табиати ҳам ё маълум бир масалада ўзини кўрсатиб туради, шунинг учун ҳам ёмонликка куч билан зарба бериш мутлақо зарур. Қаршилик кўрсатиш учун интизомни қўлланиш, яъни шароитга қараб, танбех ё жазо бериш, насиҳат қиласи ё уриш керак. Гунох содир бўлса, дарҳол бу иллатга зарба бериш, иложи бўлса, яхиси, уни томири билан суғуриб ташлаш лозим. Демак, мактабларда интизом илм ўргатишдан кўра ҳам (чунки ўқитиш усули яхши йўлга қўйилса, кишининг ақли илмдан хузур қиласи, озиқланади) ахлоқ тарбияси бериш учун зарур.

Дарвоқе, қўйида, XXVI бобда интизом ҳақида гапирилади.

МАКТАБ ИНТИЗОМИ ҲАҚИДА.

Мактабларда 1. «Интизомсиз мактаб — түғри турган деган чех ҳалк маколи жуда тўғри. Оқиб турган интизом бўлиши сув келмаи қолса, тегирмон шу зохотиек тұх-зарур таб колгани сингари, агар мактабда интизом Уток бузилса, таълим-тарбия ишлари муқаррар издан чиқалик дарахт бу-тилини маса ёввойи ўтлар экинни босиб кетади, Агар бу-тилини маса, хосил бермайдиган шоҳчалапи кўпайиб ёввойи-лашиб кетади. Лекин бу — мактабда болаларга ашқириш, үзим-напур ўриши, калтаклаш керак деган гап эмас: мактабда муалим-напур ҳам, ўқувчилар ҳам ҳушёр ва дикқат-этиборли бўлиши керак. Ўқувчилар ҳакиқатан ҳам интизом туфайли, ўқиб билим ола олади.

Интизом ўрнатиш учун унта та-тишдан табага ғимоя қилиш лозим

1. Ўрнатиш
Интизом максад.
тишдан
3. Кўпчиликнинг фикрига қўшилиб ҳам, аввало, интизомни тартиб бўзувчилар бўнишбатан қўлланиши керак, деб ҳисоблаймиз. Лекич бирор киши гуноҳ қилиб қўйгани учун эмас (чунки бўлқўймаслиги бўлган), балки гуноҳкор келгусида бундай ҳатоға йўл қўймаслиги пайтда жаҳл, нафрәт, ғазаб қилмаслик, балки табиий ва сидқидил бўлиш лозим, токи жазоланаётган киши жазо унинг фойдаси тариқасида берилаётганини, тарбиячининг оталарча тарху дикқат қилаётганини англасин. Жазоланувчи ҳазони топ берган қабул қилиши керак.

2. Ҳар қайси холлар-Ҳарзолаш керак
холда, Ҳамма
масаласида
4. Ахлоқсизлик қилгани учун ўқув машғулоти чогидагига қараганда каттиқроқ жазо берши керак. Ахир, ўқув иши тўғри ташкил этдиқ (юкорида айтиб ўтганимиздек), боланинг ҳаматини ихтиёrsиз равиша ўзига тортади, мада ўқишига кишилини уйғотади (кишилар ташқари). ахён-ахёнда учраб қоладиган бирорта ярамасдан ўқувчи Мабодо айrim холларда шундай бўлмаса, бунинг учун ўқувчи эмас, балки ўқитувчи айбор. Агар боланинг онгини ўкишга

—
XXIV, XXV бобларда христиан дмний ахлоқи тарбиялаш йўллари баён зтилган. Шунинг учун ҳам мазкур бобларни тушириб колдиришни лозим топдик.

жалб этиш усуллари санъатини билмасак, куч ишлатишдая ҳеч бир фойда чиқмайди, албатта. Уриш, калтаклаш йўли билан илмга муҳаббат ўйғотиб бўлмайди. Аксинча, бу — болани илмдан бездиради, нафратини келтиради. Шунинг учун ҳам боланинг ғашни келаётгани, ўқишидан беизигани сезилса, ўқувчига дўқ-пўписа қилмаслик, балки ширин сўз, хушмўомала билан унинг рухинн кўтариш лозим. Бу ҳикматнинг тўррилигини осмондаги куёшнинг харакати исботлаб турибди. Эрта баҳорда ёш ва нозик ўсимликларга куёш ўзининг ўткир нурларини бирдан таратмайди ва ўз алангаси билан уларни бирданига қуритиб, куйдирив юбермайди, балки секин-аста, ерни қизитиб, ўсимликларнинг ўсиши ва кучайишига ердам беради ва, ниҳоят, ўсимликлар ўсиб, бақувват бўлиб, уруғ ва мева бера оладиган бўлгач, қуёш ўзининг ётун тафтини ўсимликларга сочади. Боғбонлик санъати ҳам худди шунга ўхшайди. Боғбон ёш, нозик ниҳолларни авайлаб, асрар парвариш килади, ёш ўсимликтни арраламайди, қамчиламайди, ўриб ҳам олмайди, чунки ёш ўсимликтни арра, қайчи, ўроқнинг зарбидан қуриб қолиши мумкин. Агар лира, цитра ёки арфа¹нинг торлари диссонанс хосил қўлса (оҳанги бузилса), созанди асбобни деворга урмайди ёки асбобнинг торини таёқ билан узмайди, балки ўзининг бутун маҳоратини ишга солиб, торларда ўйғунлик хосил бўлгунча, уларни созлайди. Худди шунингдек, биз ҳам агар ялқов болаларни — қайсар, бўшанг болаларни — мутлако фаҳмсиз кишилар бўлиб етишишини истамасак, ақлнинг хусусиятларини хисобга олишимиз, идрок билан илмни ўйғунлаштиришимиз лозим.

**Укишга қандай
қизиқтириш мум-
кин?**

5. Мабодо қизиқтириш ва туртки бериш зарур бўлиб колса, яхшиси бунга калтаклаш восита-си билан эмас, балки бошка йўллар билап: баъзан ҳайфсан ва жамоат танбехи бериш, баъзан бошқаларни мақташ билан тезроқ эришиш мумкин. «Қара, палончи жуда диққат қилиб ўтиради, ҳаммасини тўғри тушуниб олиди. Сен эса эътиборсизлик қилибсан!». Баъзан хазил ишлатиб ҳам қизиқтириш мумкин: «Э, ландовур-а, шу осонгина нарсаниям тушунмаяпсиз! Бошка бирор нарсани ўйлаб ўтирган бўлсангиз керак!». Шунингдек, илгорлик ёки биринчи ўринни эгаллаш учун ҳафталик ёки бир ойлик мусобақа ўтказиш ҳан мумкин. Шунн эсдан чиқармаслик керакки, бу факат ҳазил-ма-захга ёки эрмакка айланиб, ўз аҳамиятини йўқотиб қўймасин, балки мақташ ҳам, танбех бериш ҳам ҳамма вақт боланинг иштиёқини оширсин. Шунинг учун ёнг муҳими бу ишга ўқитувчи бе-восита аралашсин, бу иш хўжа кўрсин учун эмас, балки жiddий равишида олиб борилсан, эътиборсизлиги учун берилган танбехдан бола хижолат торсан, жуда тиришқә ўқувчини эса кўпчилик олдида мақташ керак.

¹ Лира, цитра, арфа — музика асбобларининг номи.

Ёмон ҳулқ учун
танбех берниш ке-
рак.

6.1) *Фақат ахлоқсизлик қилган кишилар гагина шафқатсизроқ ва қаттиқроқ жазо берилиши зарур, чончии: 2)... қаттиқ итоатсизлик ва атайлаб ёвузлик қилганда, яъни муаллим ёки*

бирор бошлиқнинг измига эътиборсизлик билан қараса буюрилган ишни била туриб ва жўрттага бажармаса, 3) такаббурлик ва манманлик, шунингдек, бадҳоҳлик ва ялқовлик қилиб, окибатда кўмаклашини илтижо қилган бирор ўртогига ёрдам бершидан бош тортса.

7. Агар бирор одамларга ва ўзига қарши бирор иш қилса — ноҳақлик қилган бўлади, буни қаттиқ хайфсан бериб тузатиш лозим; присцианг¹ қарши бирор айб қилиш — исноддир, буни танбех бериш йўли билан тузатиш лозим. Қисқа қилиб айтганда, интизом ҳамма кишиларда, бағча воситалар — доимий одат ва машқ билан... яқин кишиларга жонкуярлик, меҳнатда бардамлик ва турмушида тўғри келадигач вазифаларни ғайрат билан бажарши хиссини ўйғотиш ва мустаҳкамлашга қаратилиши керак.

8. Тартиб-интизомнинг энг яхши намунасини осмондаги қуёшдан ўрганиш мумкин, чункич У ўсадиган барча нарсаларга: 1) доимий равишда ёруғлик ва иссиқлик бериб турорди, 2) тез-тез шамол ва ёмғир юборорди, 3) онда-сонда, яшин ва момақалдироқ беради, зеро яшин ва момақалдироқ нинг ҳам фойдаси бор.

9. Мактабдор қуёшга тақлид қилиб, ешларни одоб доирасидан четга чиқармасликка ҳаракат қўлланиш мумкин. Буни қандай қуёшни мумкин. 1) *Доимии намуна курсатиш ўйлн билан албатта мактабдорнинг ўзи ҳамма соҳада жоили намуна бўлиши лозим. Бусиз барча уринишлар бехуда кетади.*

2) *Тушунтириш, панд-насиҳат ва баъзан танбех берши йўлни билан.* Лекин ўргатаётганда ҳам, эслататётганда ҳам, буюраётганда ҳам танбех бераётганда ҳам шунга астойдил интилиш лозимки, буларнинг барчаси оталарча ғамхўрлик, ҳаммани илмли қилиш, ҳеч кимни қатордан қуруққолдирмаслик учун қилинаётгани аниқ кўриниб турсин. Агар ўқувчи сизнинг яхшилик қилаётганингизни сезмаса ва бунга тўла ишонч хосил қилмаса, тартиб-коидаларни хурмат қилмайди, интизомсизлик қиласаворади.

3) Нихоят, мабодо кимнингдир ҳарактери шунчалик ярамас чиқиб, бу ёнгил чоралар таъсир этмаса, бошқа қаттиқ жазо тадбирларини қўлланиш керак ва бирор кишини тарбиялаш фойдасиз ва мумкин змас, дейншдан олдин ҳамма тадбирларни ишга солиб кўриш зарур. Балки, баъзи бирорлар учун «таёқ эшакни мулла қиласади» деган мақсл хозир ҳам фойдали бўлар. Бундай

¹ Присцианг қарши айб деганда грамматика коидалари ва умуман илмий-таълимий маънодаги хатолар назарда тутиш.

жазо, балки жазоланаётган кишининг ўзига фойда келтириштаки хам, хар холда, бошқалар улдан ҳайиқади-ку.

маса Факат фавкулодда ҳоллардагина каттиқ жа-
золаш мумкин, чунки бу энг сўнгги чора — бў-
лар-бўлмасга, тез-тез қўлланаверилса, жазонинг хам бурди
кетиб қолади.

Эхтиёткорлик. 10. Юкорида айтилган ва айтмоқчи бўлғанларп-
Айтилганларнинг мизнинг моҳияти бир: ...Бошқача айтганда,
моҳияти. ўқувчилар ҳамма вақт ўз таро'ячиларини се-
внш ва хурматлашни билсин хамда ўзларини керакли томопга
бошлаб боришга рози бўлибгина қолмасдан, балки б... ўзгай
хам астойдил интилсинлар. Бундай кайфиятни биз айтиб ўзгай
воситалар: яхши намуна, ширин сўз, самимият ва очиқ қўнгил-
лик билан тарбаялди мумкин...

(Буни яна бир мисол билан тушунтира ко-
Тўғри келадиган дайлик.) Кўли гул уста болгани бир марта
уриш билан чиройли шакл ясаганини ким, ка-
ерда кўрган? Хеч ким, хеч қаҷон, хеч қаерда кўрмаган. Шаклни
богла зарб билан эмас, балки қўйиб ясаш яхшироқ. Бую...
бидор жойи ортиқча ёки кераксиз бўлса, моҳир уста уни болға
билан қаттиқ урмайди, балки болгача билан секин-секин уриб,
ажратиб олади ё арралаб туширади, ёки омбун билан узиб
ажратиб, бу ишларни у авайлаб бажаради ва, ниҳоят, ясалган
хар доим пардозлайди, силлнқлайди... Биз б... шур-
буюмни тирик шаклу-шамойилини — онгли мавжудотни
ки шакллантириш мумкин деб юрибмиз!

12. Ахир, баликчи хам суви чуқур жойдан
бошқа ўхшатиш, катта тўр билан балик туатетганида тўрнинг
пастки четини сувнинг остигача тушириш учун унга қўрғошин
богласа, тўрнинг юқори чети сувга ботмаслиги учуп унга снгил
пўрак бордаб кўяди. Худди шунингдек, ёшларда яхши фазн...
тарбияламоқчи бўлган киши, бир томондан, албатта,
ларни билаи ёшларни ҳайиқтириши ва итоат этира...
тиққалиги кисмидан, меҳрибонлик билан уларни хурсанд
ва муҳаббатини қозониши керак. Лна шундай аралаш кайфиятни
олган санъаткор баҳтилидир. Шундай тарбиячиси бўлган
ўйфота ешлар баҳтили ёшлардир.

13. Ахир, донишманд, теология доктори Эйльгард П. Ю.
б. н. н. и. н. г. фикри хам шунга тааллукли. У, грск, лотин ва
тилларида нашр этилган «Янги Васият» (Новьш Завет) асарининг
кириш қисмida мактаб ишини яхшилаш хакида фикр юри-
тиб, куйидагиларни айтиган эди:
— ёшларнинг савиасига мослаҳ ўргатилади-
ган «Иккинчидан, — ёшларнинг барчаси улардан ўз ҳоҳишига қарши ва ҳамма
буран бажармасликни, балки, аксинча, нложи борича
нарсани ихтиёрий равишда, завқланиб иустакил бажаришни
талаб этиши лозим. Шунга кўра, биз чивик ва уриш яъниши
кишиларга мутта... таъри келмайдиган бу қўлчилик воситалари

мактабларда қўлланилмаслигини ва улар мактаблардан мутла-
ко четлаштирилишини қаттий талаб этамиз. Чивик ва уриш
фақат маҳбусларга ва ярамас ёвуз кишиларга нисбатан қўлла-
нилиши керак. Бундайлар ўзининг ҳулқи билан мактабда дархол
билиниб колади ва кўпинча ёвуз характерига мос келадиган
фаҳмисизлиги, қобилиятсизлиги учутьна эмас, шу билан бирга
кўп ҳолларда табиатига сингиб кетган бузуқлиги учун тезда
мактабдан четлатилиши лозим. Мабодо уларга илм ва санъат
хам ўргатилса, унда илм ва санъат вайронгарчилик қуролига
айланади, улар бу қилич билан ўзларини хам, бошқаларни хам
кириб ташлади. Аммо жазонинг бошка турлари хам борки, уни
эркин ва аслзода ёшларга нисбатан қўллаш керак.»

XXVII боб

МАКТАБЛАРНИ ЎҚУВЧИЛАРНИНГ ЕШИ ВА САВИЯСИГА МОСЛАҲ ТЎРТ БОСҚИЧЛИ ҚИЛИБ ТАШҚИЛ ЭТИШ ҲАҚИДА.

Болаларимиз
халкнинг доноли-
гидан ибрат олиши
керак.

1. Ҳунарманд шогирдига ўз касбини ўргатиш-
учун маълум муддат белгилайди (икки йил.
уч йил ва ҳоказо, муддатнинг қисқа-узоқлиги
касбнинг оддий-мураккаблигига боғлиқ бўла-
ди). Шогирд касб-хунарни белгиланган шу

муддатда ўрганиб олиши зарур. Ҳар бир шогирд шу касб соҳа-
сида устага ёрдамчи бўлиб ишлай бошлади ва бир оз вакт ўт-
гач, уста бўлиб олади. Мактабда ёшларга илм ўргатиш соҳаси-
да ҳам шу тартибга риоя килиш лозим: сапъат, илм ва тилларни
ўргатиш учун хам маълум муддат белгилаш керак; белгиланган
муддат (бир неча йил) да бола илмларни ўрганиб, мактабни би-
тирасин, бу ердан у маълумотли, ахлоқли... бўлиб чиқсин.

2. Илмларни эгаллаш, руҳий лаёқатларни
ўстириш учун инсоннинг бутун ёшлиқ даври,
олиш учун киши-
нинг буёнин ёшлик даври (24 ёшгача)
далаб этилади. (чунки бу
далаб этилади.

Тўлик маълумот
яъни туғилгандан вояга етгунча, чунончи, 24
ёшгача бўлган давр талаб этилади (чунки бу
даврда инсон бирорта санъатни ўрганиш би-
лангина чекланмайди, балки эркин санъатлар-
нинг барчасини, фанларни ва бир неча тилларни билиб олиши
зарур), бу 24 йил табиат тақозосига биноан бир неча даврларга
бўлинади. Ахир, тажриба кўрсатиб турганидек, инсон танаси
тахминан 25 ёшгача ўсади, холос, сўнгра эса бақувват бўла бош-
лайди. Бу секин ўсишнинг сабаби (чунки ёввойи хайонлар, гав-
даси хар қанча катта бўлса ҳам, атиги бир неча ойлар мобайнида
ёки кўли билан бир-икки йилда ўсиб камолотга эришади), инсон
келгусидаги хаётга яхшироқ тайёрланишини назарда тутиб...
кўпроқ вақт ажратилганлигига деб тушунмоқ ксрак.

Ёшник йилларни түрт даврга бүлиши зарур.

келедиган мактаб бўлиши лозим, чунончи;

1. Гўдаклик даври учун

2. Болалик даври учун

3. Ўсмирлик даври учун

4. Етуклик даври учун

3. Шундай қилиб, инсон танасининг ўсиш йилларини биз маълум тўрт даврга бўламиш: гўдаклик, болалик, ўсмирлик, етуклик. Хар бир давр олти йилни ўз ичига олади ва шунга мос келедиган мактаб бўлиши лозим, чунончи;

она мактаби.

бошланғич мактаб еки она тили ҳалқ мактаби.

латин мактаби, ёки гимназия, академия ва саёҳат бўлмоғи лозим.

Чунончи, она мактаби ҳар бир оиласда бўлиши; она тили ҳалқ мактаби — ҳар бир жамоада, ҳар бир қишлоқда ва аҳоли яшайдиган ҳар бир жойда бўлиши; гимназия — ҳар бир шаҳарда; академия — ҳар бир давлатда ёки ҳатто каттароқ ҳар бир вилоятда бўлиши зарур.

Таълимнинг мазмунни ва базифаси мактаберила гараб эмас, балки формаси билан фарқ қилиши лозим.

Материал ўргатилиши зарур, фақат у боланинг ёши ва тайёрларлик даражасига мос равишда мураккаблаша борсин. Биз таъвия этаётган табиий метод қонунларига биноан, яъни дарахт бир жойда юз йил турганда ҳам унинг ҳамма қисмларни бу йил ҳам, класи йил ҳам баравар ўсиб, етила борганинг сингари, ўқитиладиган фанларнинг бирини иккинчисидан ажратмаслик, балки ҳамма фанларни биргаликда ўргата беринш зарур.

Бажариладиган мактубларнинг турига қараб, мактабларни бир-бирни таъсинаштириш: Г. Чунки бу мактабда — бундай, унисида — ундей ўқитилади.

2. Чунки мазкур мактабда бир нарсага берилса башка мактуба у нарсага кўпроқ ўтибор берилади.

4. Бу мактаблар тузилиши жиҳатидан бир-бира-дан фарқ қиласа ҳам, лекин уларнинг хаммасида айни бир хил материал ўқитилишини, фақат ўргатилиши сузули турлича бўлишини истаймиз, яъни ўшларни ҳакиқий инсон қилиб: христианларни — ҳакиқий христиан, донишманларни — ҳакиқий донишманд қилибетиштирадиган

материал ўргатилиши зарур, фақат у боланинг ёши ва тайёрларлик даражасига мос равишда мураккаблаша борсин. Биз таъвия этаётган табиий метод қонунларига биноан, яъни дарахт бир жойда юз йил турганда ҳам унинг ҳамма қисмларни бу йил ҳам, класи йил ҳам баравар ўсиб, етила борганинг сингари, ўқитиладиган фанларнинг бирини иккинчисидан ажратмаслик, балки ҳамма фанларни биргаликда ўргата беринш зарур.

Бажариладиган мактубларнинг турига қараб, мактабларни бир-бирни таъсинаштириш: Г. Чунки бу мактабда — бундай, унисида — ундей ўқитилади.

5. Лекин, мактаблар орасидаги фарқ уч хилдан иборат бўлади. Биринчидан дастлабки икки мактабда ҳамма нарса умумий ва элементар тарзда, кейингила рида эса — батафсил ва мукаммал ўргатилади. Зеро дараҳт ҳам ийлар ошган сайн кўпроқ илдиз ва новдалар чикаради, етилгандан сўнг эса кўпроқ ҳосил беради.

6. Иккинчидан, биринчи, она мактабда боланинг ташки сезгиларини ўстиришига кўпроқ ўтибор берилади, чунки бола ўз атрофидаги нарсаларни билib, улар билан тўғри музоммал килишини ўрганиши лозим; она тили мактабида ички сезгилар, ҳаёл ва хотирани ўстиришига кўпроқ ўтибор берилади, ўқии, ёзиш, расм солиш, ашула айтиш, ҳисоблаш, узунлик ва

оғирлик ўлчовлари кабиларни бажарши ўйли билан қўл ва нутқ машқлари кўпроқ ўтказилади; гимназияда нима? нима учун? каби саволлар ёрдамида ўрганиладиган диалектика, грамматика ва ерал фанлар ҳамда санъатлар воситасида сезиб, билиб олинган нарсалар ҳақидаги тушунча ва фикрлар ўстирилади. Нихоят, академияда иродага оид хислатларни, чунончи, кишида гармонияни сақлашга ёрдам берадиган қобилиятларни ўстиришига кўпроқ ўтибор берилади. Инсоннинг руҳига доир бундай хислатларни илоҳиёт ўргатади, ақла доирларини — фалсафа, тананинг яшаш функцияларига доирларини — медицина, осойишталик ва тартиб-интизомга доирларини юриспруденция ўргатади.

7. Бу ақлни тезроқ ўстиришнинг тўғри усулидир. Аввало ташки сезгилар воситаси билан нарсаларнинг ўзлари билиб олинади, чунки нарсалар бевосита сезгиларга таъсир этади. Сўнгра, ўз навбатида, ички сезгилар ҳаракатга келиб, ташки сезгилар ёрдамида билиб олинган нарсаларнинг инъикосини ўзида акс эттиради. мужассамлаштиради ва хотира ёрдамида, шунингдек, қўл ҳаракатлари ва нутқ ёрдамида ифодалайди. Шундан сўнг ақл ишга киришади ва батафсил фикр юритиб, ҳамма буюмларнинг ўзаро муносабатларини пухта ўрганиш учун уларнинг барчасини ўлчаб, таққослаб кўради; бу эса, нарсаларни ва улар ҳақидаги фикрларни тўғри тушуниб олишга имкон беради. Нихоят, буларнинг барчасида ирода ўзининг қонуний кучини кўрсатиши лозим, чунки ирода инсоннинг барча ҳаракатларини бирлаштиради ва бошқаради. Шунинг учун ҳам нарсаларни тушуниб олишдан олдин иродани (шунинг сингари хаёлдан олдин билиш қобилиятини ва сезги-идрокдан олдин хаёлни) ўстираман деб уринилса, меҳнат бекорга кетади. Лекин сезиб олинадиган реал нарсаларни (оламни) билишдан олдин, болаларга мантиқ илми, шеърият назарияси, нотиқлик санъати, ахлоқни ўргатаман деган киши худди шундай қўлган бўларди. Бундайлар мадорсиз оёқчалари қалтириаб зўрға гора оладиган икки ёшлик гўдакка рақс ўргатмоқчи бўлган одамга ўхшайдилар. Биз ҳар бир ишда табиатга тақлид қиласидан ва табиий ҳодисаларда изчиллик мавжуд бўлганидек, биз ақлий қобилиятларни ривожлантиришда ҳам изчилликка амал қилишимиз зарур.

8. Учинчи фарқ шундан иборатки, қуий мактабларда — она мактаби ва бошланғич мактабда ўғил ва қиз болаларнинг барчаси таълим олади; латинча мактаб (гимназия) да кўпинча ҳунармандликдан кўра юқорироқ мартабага интилган ёшлар таълим олади, ақадемияни эса олимлик ва бошқаларга бошчилик қила оладиган кишилар битириб чиқади, шундай қилинса, черков, мактаб ва ижтимоий муассасаларга раҳбар танлашда танқисликка асло ўрин қолмайди.

Мактабларнинг
бу тўрт тури:
1. Илиниг тўрт
фаслига мос ке-
лади.

Гимназия далалар, боф на тонзорлардаги мўл ҳосилни йигиб, уни ақл хазинасига жойлаётган куз фаслини эслатади. Ниҳоят, академия — йигилган ҳосилни умр бўйи сарфлашни мўлжаллаш тақсимлаётган қишиди.

2. Дараҳтларнинг ришнинг бу методини боғдорчилик санъати ўсишидаги турт билан тақкослаш мумкин. Ота-онаси ба энагаларининг ғамхўрлиги тусайли яхши тарбия олган олти яшар гўдакларни эътмбор билан ўтқазилган, яхшигина илдиз отиб, новдачалар чиқараётган ёш дараҳтга ўхшатиш мумкин. Ўн икки яшар болалар новдалари кўпайиб, ғунчалар чиқараётган дараҳтга ўхшайди, бу ғунчалар ҳосилга айланадими, йўқми, албатта, ҳозирча аниқ эмас, лекин орадан кўп вақт ўтмай бу нарса мълум бўлиб қолади. Тиллар ва санъатларни ўрганиб олган ўн саккиз ёшли ўсмирлар ҳамма жойи оппоқ гулларга бурканиб, кўзни қувонтирадиган, ёқимли хидидимоққа урилаётган, мўл ҳосил бериши кўриниб турган дараҳтга ўхшайди. Ниҳоят, академияда ўқиб, фанларни тўла эгаллаб олган йигирма тўрт ёки йигирма беш ёшли йигитлар ҳосили мўл, меваси пишиб етилган, уни турли эхтиёжлар учун йигиб-териб олиш мумкин бўлган дараҳтга ўхшайди.

Лекин буни батафсилоқ баён этишимиз керак.

XXVIII боб

ОНА МАКТАБИ ОЧЕРКИ (РОЯСИ).

Аввало мухим нарсаларнинг бар-
частини билиб олиш зарур.

ники ўргатмоқчи ўргата бошлаш керак. Ўрганиш лозим бўлган нарсаларнинг барчастини юзаки бўлса хам бир кўздан кечирсан, бу фикрни рўёбга чиқариш мумкинлиги аниқ бўлади. Буни қисқароқ қилиб, қўйидаги йигирмата асосий бўлимда баён этамиз.

Уқиб олиш лозим бўлган билимлар рўйхати:

I. 1. Мактабларнинг бу тўрт турини йилпинг тўрт фаслига гаққослаш ўринли бўлур эди. Она мактаби хушбўй ўсимликларнинг гунча ва гулларига бурканган ажойиб баҳорни эслатади. Она тили мактаби айrim эртаги мевалар пишгани ва бошоклар етилган ёзга ўхшайди.

2. Шунингдек, ёшларга астойдил тарбия берасида тақкослаш мумкин. Ота-онаси ба энагаларининг ғамхўрлиги тусайли яхши тарбия олган олти яшар гўдакларни эътмбор билан ўтқазилган, яхшигина илдиз отиб, новдачалар чиқараётган ёш дараҳтга ўхшатиш мумкин. Ўн икки яшар болалар новдалари кўпайиб, ғунчалар чиқараётган дараҳтга ўхшайди, бу ғунчалар ҳосилга айланадими, йўқми, албатта, ҳозирча аниқ эмас, лекин орадан кўп вақт ўтмай бу нарса мълум бўлиб қолади. Тиллар ва санъатларни ўрганиб олган ўн саккиз ёшли ўсмирлар ҳамма жойи оппоқ гулларга бурканиб, кўзни қувонтирадиган, ёқимли хидидимоққа урилаётган, мўл ҳосил бериши кўриниб турган дараҳтга ўхшайди. Ниҳоят, академияда ўқиб, фанларни тўла эгаллаб олган йигирма тўрт ёки йигирма беш ёшли йигитлар ҳосили мўл, меваси пишиб етилган, уни турли эхтиёжлар учун йигиб-териб олиш мумкин бўлган дараҳтга ўхшайди.

Лекин буни батафсилоқ баён этишимиз керак.

нарсаларнинг барчаси мавжуд экапини пайқаб олади-ю, ётган жумладан улар нима эканлигини фарқлай олмайди ва буни факат кейинчалик, секин-аста тушуна бошлайди. Демак болалар шу даврда ёк: нимадир, хеч нарса, бор, йўқ, шундай, бундай эмас, каерда, качон, ўхшанди, ўхшамайди каби умумий терминларни тушуна бошлайди, бу эса, умуман олгандан, метафизиканинг асосини ташкил этади.

3. Табиатшунослик (физика) соҳасида олти ёшгача бўлган болалар сув, ер, ҳаво, олов, ём-

тош, темир, дараҳт, ўт, қуш, балиқ, ҳўқиз кабиларнинг нималигини билиб олиши мумкин. Шунингдек у, хеч бўлмаса ўз танасидаги ташки аъзоларнинг номини ва ишлатилишипи билиши керак. Олти ёшгача бўлган даврда буларни билиб олиш қийин эмас ва бу табиатшуносликнинг асосини ташкил этади.

4. Бола ёргулек ва қоронгиликнинг фаркини ва номини, шунингдек, соя ва оқ, қора, кизил

каби турли рангларнинг фаркини билиб олади, булар оптикага доир билимларнинг негизини ташкил этади.

5. Осмон, қуёш, он, юлдузлар нималигини билиб олиш ва улар ҳар куни чиқиши ва ботиши-

ни пайқаш астрономияга доир билимларнинг бошланғичидир.

6. Бола ўзи яшаётган ва тарбия олаётган жой-

V. нинг хусусиятига мувофиқ, тог, водий, дала-
дарё, қишлоқ, шаҳар, қалъа нималигини билиб олади, бу — гео-

графияга доир билимдаридир.

VI. дек, баҳор, ёз, куз, қиш ва кечা, ўтган куп, эрта, эртадан сўнг кабиларни бола тушуна борса, демак, унда хронология асослари таркиб топа бошлайди.

7. Бола яқинда бўлиб ўтган воқеани, маълум бир одам бирор ишни қандай бажарганини

эсда саклаб, жуда содда тарзда бўлса хам гапириб беришн тарихни ўргана бошлайди.

8. Бола оз, кўп сўзларини тушунади, камида ўнгача санай оладиган, бўлади, уч — иккidan

кўплигини, уч битта орттирилса, тўрт бўлишини тушунадива хоказо. Булар арифметикага доир билимларнинг асосидир.

10. Бола нутқдаги катта ва кичик, узун ва киска, кенг ва тор, йўғон ва ингичка сўзларини

шунингдек чизик, крест ишораси, доира кабиларни тушунса маълум бир нарсалар қарич, қулоч, саржин билан ўлчанишини кўрса, геометрия элементлари билан танишган хисобланади.

11. Бола нарсаларнинг тарозида ўлчанишини кузатса ва қўлида бирор нарсани кўтариб ку-

риб, оғир ёки енгиллигини аниқласа, статиканинг асосларини ўргана бошлаган хисобланади.

1 Статика-назарий механиканинг жисмлар мувозанати хакидаги бўлими.

- XI. 12- Механик санъат (*мөхнат*) соҳасида дастлабки тажриба ҳосил қилиш учун боланинг бирор ишни бажаришига рухсат этибгина қолмасдан, балки хамма вақт унга ниманидир бажаришни ўргатиб ҳам бориш лозим. Масалан, нарсаларни уёқ-буёққа кўчириш, уларни тартибга келтириш, бирор нарсани қуриш ва бузиш, бирлаштириш ва хоказо. Кичкитойлар бундай ишларни завқ билан бажара-дилар. Чунки болада нарсаларни сунъий равишда қайта қуришга интилиш иштиёқи табиатан мавжуд, шундай экан, боланинг бундай ишларни бажаришига тўскинлик қилмаслик, балки, аксинча, уни қўллаб-қувватлаш ва унга оқилона кўмаклашиш зарур.
- X. 13. Бу даврда бола *диалектик санъат* соҳасида ҳам билим ҳосил қила бошлайди. У катталар савол-жавоб йўли билан гаплашаётганини кузатади, шунингдек, ўзи ҳам нималарнидир сўраш ва саволларга жавоб беришни билиб олади. Фақат тўрри келадиган саволлар беришни ҳамда саволларга тўрри жавоб беришни болага ўргатиш лозим, токи болалар маълум тема соҳасида фикр юритишга, темадан четга чиқмасликка одатлансин.
- XIII. 14. Она тилида тўғри гапириш, яъни ҳарф, бўғин ва сўзларни аниқ талаффуз қилиш натижасида бола *грамматиканинг* асосларини ўзлаштира бошлайди.
- XIV. 15. Бола оиласидаги кишиларга тақлид қилиб, улар нутқида учрайдиган образли сўз ва ибо раларни ўрганиб олса, демак, у *нотиқлик санъати* (риторика) асосларини эгаллаб олади. Бунда энг муҳими, талаффуз нутқининг характеристига мос бўлиши керак, чунончи, сўроқ маъносида ишлатидиган сузпинг охирги бўғини чўзиброқ талаффуз этилиши, жавоб берадиганда овозни пасайтириш лозим. Бу, табиатнинг тақозосидир. Бола талаффузда бирор хато қиласа, катталар, ўз вақтида кўмаклашиб, уни тузатишлари кийин эмас. *
- XV. 16. Болалар *поэзия* билан ҳам танишадилар, бунинг учун она тилида ёзилган, кўпинча ахлоқ-одобтемасидаги, ритмли ёки вазнли кичик-кичик шеърларни иложи борича қўпроқ ёдлатиш лозим.
- XVI. 17. Кичкитойлар *музикани* ҳам ўргана бошлайди, бунинг учун (маросимларда айтиладиган қўшиқлардан) баъзи бир осонроқларини болага ўргатиш керак.
- XVII. 18. *Хўжаликка* доир дастлабки тушунчалар ҳам ҳосил қилинади, бунинг учун бола оиласидаги кишиларнинг номларини, отаси, онаси, энагаси, хизматкор ва бошқалар кимлигини, шунингдек, уйдаги хоналар: даҳлиз, ошхона, ётоқхона, молхона номларини ва стол, идиш, пичоқ, чўтка каби уй анжомларининг номларини эсда *сақлайди* ва ишлатилишини билиб олади.

- XVIII. 19. *Сиёсатга* доир билимлар камроқ ўргатилади, чунки кичик ёшдаги болалар уйда кўрганларидан ташқари нарсаларни тасаввур эта олмайдилар. Шунга қарамай, сиёсат билан ҳам танишириш мумкин, бунинг учун болалар шаҳарнинг баъзи гражданлари думага тўпланишлари ва кенгаш аъзоси деб аталишини, улардан кимдир бирори шаҳар бошлиғи, бошқа бирори — шаҳар судьяси, учинчиси — натариус ва хоказолар деб аталишини англаб олиши лозим.
- XIX. 20. Бола яхши тарбия олиб, фазилатлар унинг ахлоқ (этика) ҳақидаги таълимот асосларини айниқса пухтароқ ўргатишга алоҳида эътибор бериш керак.
- Масалан:
- 1) *Мўътадиллик* — ейища ҳам, ичишда ҳам меъёрига риоя қилиш, очлик ва ташналини қондириш учун заруридан ортиқча истеъмол қилмаслиқдан иборат.
 - 2) Овқат еганда ҳам, кийинища ҳам *тозаликка* риоя қилиш, қўғирчоқ ва бошқа ўйинчоқларни авайлаб ишлатиш.
 - 3) Катталарни тегишлича хурмат қилиш.
 - 4) Бўйруқ ва таъқиқлашларга ҳамма вақт тез ва сидқидилдан итоат этиш.
 - 5) Хамиша *тўғри сўзлаш*, ҳеч қачон: на ҳазиллашиб, на жиддий ёлғон сўзлашга ёки алдашга йўл қўймаслик керак (чунки ўринисиз ҳазил оқибатда ёмон одатга айланиши мумкин).
 - 6) *Адолатли* бўлиш учун бола бирорнинг ҳеч нарсасини ўзиники қилиб олмаслиги, эгасининг розилигисиз бирор нарсани олиб ҳам кетмаслиги, яшириб ҳам, ушлаб ҳам қолмаслиги, ҳеч кимга, ҳеч қачон ёмонлик қилмаслиги, ҳеч нарсага суқланиб қарамаслиги лозим.
 - 7) Болаларни кичик ёшданок бошқаларни *севишига* иложи борича ўргатиш лозим, токи бирор киши муҳтожликдан ёрдам сўраган пайтда, бола ундан ўз нарсасини аямайдиган бўлиши; хатто фақат сўраган пайтда эмас, балки ўз хохиши билан ҳам ёрдам беришга тайёр туриши лозим...
 - 8) Жиддий ишми ёки ўйин бўлишидан қатъи назар, кичик ёшдаги болаларни *доимо меҳнат қилишига*, бирориши билан *доимий шуғулланишига* ўргатиш керак, уларни асло бекор қолдирмаслик лозим.
 - 9) Бола ҳар доим махмадоналик қилишига, оғзиға келган ҳар бир сўзни вайсайвришга одатланмасин, балки зарур пайтда: бошқалар гапирайтганда, катта ёшдаги хурматли кишилар олдида, ишнинг ўзи жимликни талаб этадиган пайтларда *ўзини тутиб жим турға билиши* зарур.
 - 10) Айниқса бу ёшдаги болаларни *щадамлиликка* ўргатиш керак, бу фазилат бутун умр бўйи зарур бўлади, бола ўзини тутиба билишга, ғайрати келиб қолгани учун эмас, балки ақл билан ўйлаб ҳаракат қилишига ўргансин; болада эхтирос кучайиб кетмасдан туриб у ўз жаҳлини боса оладиган бўлиши маъқул.

11) Илтифотлилик ва бошқаларнинг хизматига тайёр туриш ёшликларда ва умр бўйи керак бўладиган энг яхши хислатдир. Кичик ёшдаги болаларда шунинг учун ҳам, бу фазилатни ўстириш лозим, токи бошқа кишиларга бирор ишда кўмаклашиш имкони туғилса, бола ўша ерда хозир бўлсин.

12) Хушмуомалалик ҳам шунга тааллӯклидири, бола ўринсиз ва ўйламай бирор иш қилимасин, балки ҳамма вақт камтарликка риоя қилсин. Одамлар билан муомала қилиш тарзлари, саломлашиш, алик олиш, бирор нарсага муҳтоҷ бўлганда камтарона илтимос қилиш, берган ёрдами учун одоб юзасидан эгилиб ва қўлинни ўпид миннатдорлик билдириш кабилар шулар жумласидандир...

Бундан кўра ба-
тағсилоқ тухтал-
масликинг са-
баби.

23. Она мактабининг мақсади ва вазифаси шулардан иборат. Бу масалаларни она тили ва латин мактабидаги сингари батафсил баён этиш ёки йил, ой давомида ва ҳар куни нимани ва қанча бажаришни жадваллар билан кўрсатиш мумкин эмаслигининг иккита сабаби бор. Биринчидан, ота-оналар уй ишлари билан овора бўлиб, тартиб-қойдаларни жамоат мактабидаги сингари аниқ бажара олмайдилар... Иккинчидан, болаларнинг ақлий қобилияти ва ўқишга бўлган иштиёқи турли-тумандир, яъни илмга интилиш баъзиларида эртароқ, баъзилари кечроқ намоён бўлади. Икки яшар болаларнинг баъзилари яхшигина гапира олади ва ҳамма нарсани тез идрок этади, баъзилари эса буни беш ёшга кирганда ҳам зўрға бажаради, яхшиси бу даврда таълим бериш масаласини ота-оналар ўзлари ўйлаб хал этсинлар.

Лекин иккита
ажойиб қўлланма
ҳам бор: 1. Она
мактаби учун
дарслик.

лозимлиги, бу муҳим ишни қачон бошлаш, уни қайси йўллар билан, қандай сўз бирикмалари ва харакатлар билан тушунтириш мумкинлиги батафсил баён этилиши керак. Бундай китоб («Она мактаби учун қўлланма») ёзишни биз ўз зиммамизга оламиз.

2. Сезгиларга таъ-
сир этадиган
восита.

ўстириш зарур. Сезгилар орасида кўриш сезгиси алоҳида ўрин тутади, шунинг учун ҳам бу қўлланмада физика, оптика, астрономия, геометрия ва бошқа фанларга доир асосий нарсаларнинг суратлари, ҳеч бўлмаса биз гоқорида кўрсатган тартибда берилса, тўрри бўлур эди. Қўлланмага: тоғ, водий, дараҳт, қуш, балиқ, от, ҳўқиз, қўй, кекса ва ёщ, катта.ва кичик одамларнинг сурати; сўнgra — еруғлик ва қоронилик, қуёш чиқиб турган ва булутли,

шунингдек, ой ва юлдузлар чараклаб турган осмон сурати; асосий рангларнинг сурати; ундан сўнг уй анжомлари ва қасбга оид асбоблар: хурмача, лаган, кружка, болға, омбур кабиларнинг суратлари; кейин мансабдор ва хизматкор кишиларнинг тасвири, масалан, тож кийиб таҳтда ўлтирган подшо, шунингдек, қурол тақиб олган сарбоз, қўши ҳайдётган дехқон, юқ ортиб кетаётган аравакаш, йўлда бораётган хат ташувчи кабиларнинг тасвири киритилиши мумкин, Ҳар бир суратнинг остинга, албатта, нарсанинг номи ёзид қўйилиши лозим, масалан: от, ҳўқиз, кучук, дарахт ва хоказо.

Бундай китоб-
аҳамии
нинг учун ҳар қандай китобга ҳам боланинг қизиқишини оширади.
3) Ҳар бир суратнинг остига нарсанинг номи ёзид қўйилгани учун шунга қараб ҳарфларни ўргатавериш мумкин.

XXIX боб ОНА ТИЛИ МАКТАБИ ФОЯСИ.

1. Биз IX бобда ўғил ва қиз болаларнинг ҳаммасини жамоат мактабида ўқитиши зарурлигини айтиб ўтган эдик. Энди унга кўшимча қилиб, аввало болаларнинг ҳаммасини она тили мактабида ўқитиши керак, деймиз. Бу фикрга қарши эътиroz билдирувчилар бор.

Цеппер «Черков давлати» номли биринчн китобининг 7-бобидава Альштед «Мактаб ҳақида мулоҳазалар»ининг 6-бобида она тили мактабига келгусида хунармандлик билан шуғулланадиган ўғил ва қиз болаларнига юбориш керак, ота-онасининг фикрича, юқори маълумот олиши лозим бўлган ўғил болаларни эса она тили мактабига эмас, балки тўппа-тўғри латин мактабига юбориш зарур, деб хисоблади. Альштед яна бундай дейди: «Майли, бу фикрга қўшилмаганлар қўшилмай қўя қолсин. Мен тузукроқ маълумот олишини истаган кишинларимга шу йўлдан боришни, шу йўл билан билим олишини тавсия этаман». Лекин бизнинг дидактикага доир мулоҳазаларимиз бу фикрини рад этади.

1. 2. Чунончи: 1) Биз умумий таълимни амалга оширишини, инсон бўлиб туғилганларнинг барчасини одам бўлиши учун маълумот олишини истаймиз. Демак, ҳаммани иложи борича бир йўлдан бошлаб бормоқ лозим, шундай қилинса, ёшлар бирн иккincinnисидан руҳланади, ўрнак олади, бирн иккincinnисига кўмаклашади.

11. 2). Биз ҳамма кишиларда барча фазилатларни ўстиришини, чунончи: камтарлик, иноклик, ишда ўзаро ёрдам беришга тайёрлик хислатларини тарбиялаш-

ни истаймиз. Шунинг учун хам болаларни бунчалик эрта бир-биридан ажратмаслик ва баъзиларининг кеккайиб кетиши, бош-қалардан ҳазар қилишига ишора бермаслик **керак**³⁾. Кимнинг келажакда нимага, олимликками

III. ёки ҳунармандликками қодир эканлигини ол-
ёшда ҳал этиши — жудо барвақт бўлса керак; бу ёшда ҳали
боланинг аклий қобилияти ва нимага мояиллиги етарлича
намоён бўлмайди; бу хислатлар кейинчалик аниқрок билинади.
Экин чида кўкарган бегона ўтларни жуда кичик пайтила юлиб
ташлаб бўлмайди, балки ўсиб, каттарок бўлгач, ўтоқ қилиб
Ахир, латинча мактаб фақат бадавлат, атоқли ёки
чиқлади. Мансабдор кишиларнинг болалари учунгина очилмайди, чунки
фақат уларгина юқори **мартаба** учун туғилмаган **ва бошқа бозгларни**
ноумид қилиб, бу мактабдан четлаштирмаслик **керак**.
Шамол истаган жойида ҳоҳлаган томонига қараб эсаверади.

3. 4) Тўртинчи асос шуки, биз таклиф этаётган
умумий метод ўта севимли нимфани¹, яъни
факат латин тилининг низардатутиб қолмасдан, **балки** худди
барча ҳалқларнинг она тилларини **хам** ривожлан-
шунингдек, зоро ҳар бир инсон ҳамма вақт **худой**
тириши йилларини излайди, зоро ҳар бир инсон ҳамма вақт
таобллони мадҳ этсин. Узбошимчалнк билан она тили мактабини
четлаб ўтиб, бу яхши ниятни барбод қилмаслик **керек**.

4. 5) **Бирор** кишига она тилисини билиб олиши-
дан олдин чет тилини ўргатаман дейши **бо-**
юришга ўргатишдан аввал уни чопишига ўргатаман
билиш баробар. Яхшиси, XVI бобнинг IV асосида кўрсатилгани-
дек, кетма-кет ўргатиш лозим. Цицеорон айтганидек, гапира
одамнн нутқ сўзлашга ўргатиб бўлмайди, худди
шунинг сингари, она тилиснни билмайдиган кишига чет тишини ўрга-
ниша етакчилик **хам** мумкин бўлмайди, чунки она тили чет тилини
ниша етакчилик родини бажаради.

VI. 5. 6) Нихоят, биз болаларга реал билимларни
ўргатишмиз лозим, албатта ўкувчилар ташқи
оламга (атроф-теваракдаги нарсаларга) доир билимларни нар-
саларнинг номи кўрсатилиб, она тилида ёзилған китоблар
тушуниб оладилар. Шундан сўнг улар латин тили-
ни ўрганишлари осонлашади, чунки ўкувчилар ўзларига таниш
бўлган нарсаларнинг чет тилидаги номинигина эслада қолдиради,
бунда изчилликка риоя килиниб, нарсаларнинг ўзи ҳақидаги
билимга улар ўртасидаги сабабли борланишларга доир билим
қўшилади, холос

I. 6. Демак, мактабларни тўрт босқичга бўлиш
Она тили мактабини биз қўйидагича булишини **таклиф**
табининг доираси 1 ҳақидаги мулоҳазани назарда тутиб, **она тилини**
ва масада. мактабини биз қўйидагича булишини **таклиф**
этамиз: **бу мактабнинг доираси ва мақсади**

¹ Нимфа — қадимги греклар мифологиясида табиатнинг турли-туман куч-
ларини ифода қилган иккинчи даражадаги худо.

шундан иборатки, олти ёшдан ўн икки (**ёки ўн уч**) ёшгача бўл-
ган ҳамма болалар бутун умр бўйи зарур бўладиган барча
нарсаларни ўрганиб олсинлар. Чунончи;

I. Барча қўл ёзма ва босма ёзувларни она тилида бемалол
ўкий олиш.

II. Она тили грамматикаси қоидаларига биноан, аввал чирой-
ли қилиб, сўнгра тез ваnihоят хатосиз ёши, буларни ўқувчилар-
га оддийгина қилиб тушунтириш ва уни ўзлаштириб олишга ёр-
дам берадиган машқлар танлаш лозим.

III. Заруратга қараб, рақамлар ёрдамида ва чўтда ҳисоблаш-
ни билиш.

IV. Ҳамма нарсани турли усуллар билан: бўйи, эни, масофаси
кабиларни тўғри ўлчаш.

V. Ишлатиладиган барча куйларни айтиши, қобилияти кучли-
роқ болаларга бадиий музика асосларини ҳам ўргатиш лозим.

VIII. Ўқувчилар қоидаларда ифодаланиб, боланинг ёшига мос
мисоллар билан баён этилган ахлоқ ҳақидаги таълимотни ёдлаб
олишлари, уни тушунишлари **ва амалда** қўлланишга интилиш-
лари керак.

IX. Сиёсий **ва** иқтисодий ахвол ҳақида болалар уйда **ва ша-**
ҳарда ҳар куни уларнинг кўз олдида содир бўлаётган ҳодиса-
ларни тушуниш учун зарур бўладиган дараҷада билишлари
лозим.

XI. Бундан ташқари, космография асосларини: осмоннинг
юмалоқ шаклда эканлигини, ўртада осилиб турган **ернинг шар-**
симонлигини, **ернинг атрофини** океан ўраб турганлигини, денгиз
ва дарёларнинг эгри-бугрилигини, каттароқ қитъаларни, Европа-
да жойлашган, асосий давлатларни билишлари; ўқувчилар **ай-**
ниқса ўз ватанларидаги **шахарлар, тоғлар, дарёлар** **ва** бошқа
барча дикқатга сазовор нарсаларни билиб, ўрганиб чиқишлари
зарур.

XII. Нихоят, ўкувчилар барча оммавий касбларнинг ўйл-йўри-
ғини билишларикерак, бу — қисман, хўжалик ишлари масаласи-
да уқувсиз бўлиб қолмаслик учун, қисман ҳатто келгусида бирор
соҳада табиий қобилияти кучли эканлигини осонроқ аниқлаш
учун зарур.

7. Она тили мактабида шу айтилганларнинг
барчаси кўнгилдагидек бажарилса, фақат ла-
тин мактабида ўқишини давом эттирадиган ёш-
ларгина эмас, балки келгусида дехқончилик,

савдо-сотиқ ва косиблик қиласидиган ёшлар хам хеч қаерда мут-
лақо нотаниш нарсаларга дуч келиб, қийналиб қолмайди. Демак,
Ҳар ким ўзининг келгуси фаолиятида учратадиган ёки диний бош-
қа жойларда ўшитадиган нарсалари ёки, нихоят, бирор китобда
ўқиганлари — буларнинг барчаси унга таниш нарсаларнинг ё
кенгроқ баёни, ё батафсилоқ акс эттирилишидан иборат бўлади
ва ўқувчилар буларнинг барчасини тўғрироқ тушуниш, мухокама
қилиш ва бажаришга қодир бўлиб чиқадилар.

Бу мақсадга
эриширадиган во-
ситалар:

I. Синфлар.

Кинчисига ҳалақит бермаслиги учун, иложи борича, ҳар бир синф машғулотни алоҳида хонада ўтказиши керак.

II. Китоблар

Бўлган барча илмий, ахлоқий материалларни ўз ичига олсин, шу синфа ўқиётган бола бошқа хеч қандай китобга зарурат сезмасин ва шу китоблар ёрдамида янгишмасдан, кўзланган мақсадга эриша олсин. Албатта, бу китоблар она тилининг барча масалаларини, яъни шу ёшдаги болалар ўзлаштира оладиган барча нарсаларнинг номларини ва нутқда кўпроқ ишлатиладиган асосий ибораларни ўз ичига олиши зарур.

Турли синфлар учун ёзилган китобларнинг мазмунинайни бир хил бўлади; улар фикр шакл жиҳатидан фарқ киради.

Фикрлар баён этилади; кейин ўқиладиган китобларнинг ҳар бири жузъириқ, нотанишроқ, қийинроқ нарсаларни тушунишга имкон беради ёки шу нарсаларнинг ўзини қизиқиб эсда қолдириш учун бкор янги метод қўлланиш лозим бўлади. Бундаги фикрларни биз кейинроқ батафсил тушунтирамиз.

Барча нарсалар боланинг ёш хусусиятларига мослашибирган бўлиши лозим.

Хуш кўрмайди. Демак, турмушда қачондир зарур бўладиган жиддий нарсаларни ўрганиши, шунда ҳам осон ва мамнуният билан ўрганиши учун жиддий, фойдали нарсаларни қизиқарли шаклда баён этиш, шу йўл билан бола ақлини биз истаган томонга қаратиш лозим.

Ўқувчиларнинг дикқатини жалб этиш учун китобларнинг номи қизиқарли бўлсин.

Мактабни боғ билан нарсаларнинг номи ҳам иштирокчиликни жалб этиш учун китобларнинг номи қизиқарли бўлсин. Менимча, бу соҳада мавжуд нарсалардан зинг чиройлиси — боғнинг турли манзараларидан намуна олиш мумкин. Мактабни боғ билан нарсаларнинг номи ҳам иштирокчиликни жалб этиш учун китобларнинг номи қизиқарли бўлсин.

8. Қуйидаги воситалар бу мақсадга эришиш учун хизмат қилиши лозим:

I. Ўқув машрулотлари олти йил давом этадиган она тили мактабининг барча ўқувчилари олтига синфа ажратилиши лозим, бири - иккинчисига ҳалақит бермаслиги учун, иложи борича, ҳар бир синф машғулотни алоҳида хонада ўтказиши керак.

II. Алоҳида синфларнинг ўз дарслклари бўлиши лозим, бу китоблар шу синф учун зарур

маъносини тушунтириш зарур, ҳатто тушунтирилгандан сўиг ҳам бола уни тўла англай олмасдан, бу сўз шу маънони билдиради деган гапга ишониб, уни зўрға эсда қолдиради. Вахоланки, бирор буюмни ифодалаган сўз она тилида тушунтирилса, бола уни тез тушуниб олади ва дархол эсда қолдиради. Бизнинг (мақсадимиз) ўқитишнинг бу биринчи босқичида ҳар хил тўсиқ ва қийинчиликлар иложи борича камроқ бўлиб, ҳамма нарсани болага мумкин қадар осон ўргатишдир.

9. Демак, синфларнинг сонига қараб бундай китоблар олтнта бўлади, улар бир-биридан мазмун жиҳатидан эмас, балки шакл жиҳатидан фарқ қиласди. Бу китобларнинг ҳар бирида ҳамма нарса тўғрисида фикр юритилади, лекин олдин ўқиладиган китобларда нарсалар ҳақида умумийроқ, ҳамма биладиган, осонроқ

фикрлар баён этилади; кейин ўқиладиган китобларнинг ҳар бири жузъириқ, нотанишроқ, қийинроқ нарсаларни тушунишга имкон беради ёки шу нарсаларнинг ўзини қизиқиб эсда қолдириш учун бкор янги метод қўлланиш лозим бўлади. Бундаги фикрларни биз кейинроқ батафсил тушунтирамиз.

10. Шуни назарда тутии лозимки, бу ерда ҳамма нарса боланинг ёш хусусиятларига мослашибирган бўлиши керак, мазлумки бола табиати қувноқлик, ҳазилкашлиқ, шўхликка мойил бўлиб, жиддийлик ва раҳмсизликни

хуш кўрмайди. Демак, турмушда қачондир зарур бўладиган жиддий нарсаларни ўрганиши, шунда ҳам осон ва мамнуният билан ўрганиши учун жиддий, фойдали нарсаларни қизиқарли шаклда баён этиш, шу йўл билан бола ақлини биз истаган томонга қаратиш лозим.

11. Шунингдек, бу китобларнинг номи ҳам қизиқарли бўлиб, болалар диққатини ўзига жалб этсин ва китобнинг мазмунини тўлиқ ифодалаб берга олсин. Менимча, бу соҳада мавжуд нарсалардан зинг чиройлиси — боғнинг турли манзараларидан намуна олиш мумкин. Мактабни боғ билан нарсаларнинг номи ҳам иштирокчиликни жалб этиш учун китобларнинг номи қизиқарли бўлсин.

Мактабни боғ билан нарсаларнинг номи ҳам иштирокчиликни жалб этиш учун китобларнинг номи қизиқарли бўлсин. Менимча, бу соҳада мавжуд нарсалардан зинг чиройлиси — боғнинг турли манзараларидан намуна олиш мумкин. Мактабни боғ билан нарсаларнинг номи ҳам иштирокчиликни жалб этиш учун китобларнинг номи қизиқарли бўлсин.

Техника термин-
ларининг барчаси
она тилида ифода-
ланиши лозим.

Нега?

12. Лекии бу китобларнинг мазмуни ва шакли масаласида бошқа жойда батафсилроқ гапирамиз. Бу ерда қуйидаги фикрни таъкидла-моқчимиз: бу китоблар она тилида езилгани учун техника терминларини ҳам латинча ёки грекча сўзлар билан эмас, балки она тилидаги сўзлар билан ифодалаш зарур. Бу фикримизнинг далиллари:

I. Биз ёшларнинг ҳамма нарсани тез фаҳмлаб олишига ёрдам беришни истаймиз. Чет тилидан олинган сўзларни билиб олиш учун эса аввало уларнинг маъносини тушунтириш зарур, ҳатто тушунтирилгандан сўиг ҳам бола уни тўла англай олмасдан, бу сўз шу маънони билдиради деган гапга ишониб, уни зўрға эсда қолдиради. Вахоланки, бирор буюмни ифодалаган сўз она тилида тушунтирилса, бола уни тез тушуниб олади ва дархол эсда қолдиради. Бизнинг (мақсадимиз) ўқитишнинг бу биринчи босқичида ҳар хил тўсиқ ва қийинчиликлар иложи борича камроқ бўлиб, ҳамма нарсани болага мумкин қадар осон ўргатишдир.

II. Бундан ташкири, биз она тилини француз тили сингари ҳалқ тушунмайдиган грекча ва латинча сўзларни зўрма-зўраки ишлатиш йўли билан эмас (бунинг учун Стевин уларни койибди), балки ҳамма нарсани ҳалқ тушуна оладиган сўзлар билан ифодалаш йўли билан ривожлантириш тарафдоримиз. Масалан, Стевиннинг ўзи бельгиялик ватандошларига шу принципни тавсия этган зди («География» кн. 1) ва уни математикада мохирлик билан қўллаган эди.

13. Албатта, бу фикрга қарши эътироуз билдирилиши мумкин ва бундай эътироузлардан учтаси мавжуд: Биринчидан, ҳар бир тил ҳам грекча ва латинча терминларни бир хилда яхши ифодалай оладиган даражада сўзларга бой эмас. Иккинчидан, шу нарсаларни ифодалайдиган сўзлар топилганда ҳам, грекча ва латинча терминларга ўрганиб қолган олимлар, улардан воз кечмайди.

Ва, ниҳоят, кейинчалик латин тилида ўқийдиган болалар техника терминларини қайта ёлдаб юрмаслик учун ҳозирдан олимлар тилида ўқийвергани яхши.

14. Бунга шундай жавоб қайтаримиз. Агар бирор тил зарур нарсаларнинг номини ифодалашга ожизлик қиласа, сўз ва иборалар етиш маса, бунинг учун ўша тил айбор эмас, балки шу тилда сўзлашувчи кишилар айбор. Римликлар ва греклар қадим замонларда сўзларни қўлланишдан олдин уни ўйлаб топишга мажбур бўлган эдилар, улар дастлаб ўйлаб топган сўзлар, терминлар нокулайдек бўлиб туолган эди, бу сўзларни ифодали қилиб айтиш мумкинлигига уларнинг ўзлари ҳам ишонмаган эдилар; лекин бу терминлар қабул қилиниб ишлатила бошлагач, маълум бўлдики, улардан кўра ифодалироқ сўз йўқ экан. ens (борлиқ), essentia

(моҳият), *substantia* (субстанция), *accidens* (тасодифий белги), *qualitas* (сифат), *quidditas* (хусусият) каби сўзлар шулар жумласидандир. Демак, гап тилда эмас, балки шу тилда сўзлашувчи кишиларнинг харакатига боғлиқ.

Иккинчи эътиrozга жавоб.

лаш билан биз эмас, балки шу тилда сўзлашувчи кишиларнинг харакатига боғлиқ.

Учинчи эътиrozга жавоб.

тина тилида эмас, зарар кўрмайди.

III. Учинчи талаб — яхши метод ва унинг тўрт қонуни:

17. Учинчи талаб — бу китобларни ёшларга осон ўргатиш методидан иборат. Бу методни қўйидагича ифодалаш мумкин:

1. *Мактабда ўқув машғулотлари ҳар куни фақат тўрт соат (икки соат эрталаб ва икки соат тушдан кейин) давом этсин; қолган вактда ўқувчилар ўтрузгор ишларини (айниқса камбағал болалари) бажариши ёки тузукроқ ҳордиқ чиқариши мумкин.*

П. *Эрталабки машғулотлар пайтида боланинг ақлини ва хотирасини ўстиришига, тушдан кейинги машғулотларда қўли ва овозини ривожлантиришига эътибор қилиши зарур.*

III. Албатта, эрталабки машғулотларда муаллим хамманинг диққатини жалб этиб, сабоқни ўқиб беради ва тақрорлайди, агар бирор нарсани тушунтириш лозим бўлса, жуда оддий қилиб шундай тушунтириши кераккн, тингловчилардан бирортаси хам уни тушинмай қолмасин. Сўнгра, навбат билан ўқувчиларга ҳам шуни тақрорлатади, бу иш ўқувчилар овоз чиқариб аниқ в-а равшан қилиб ўкий олгунча давом этади, бошқалари эса ўз китобларига қараб ичдан ўқиб боради. Машқ ярим соат ёки кўпроқ давом этгач, зехни ўткирроқ болалар машқни ёддан айтишга харакат қиласи ва натижада хатто зехни пастроқ ўқувчилар ҳам буни ёдлаб олади. Ахир, бир соат вақт давомида бу материални ўзлаштириб олиш, айниқса бола хотирасининг ўткирлиги эътиборга олинадиган бўлса, ўқувчилар учун ҳеч бир оғирлик қилмайди,

IV. Тушдан кейинги машғулотларда ҳам шу материал мустаҳкамланади, янги машқлар ўтилмайди, балки ўшанинг ўзи тақрорланади; тақрорлаш қисман ўша китобдан кўчириб ёзиш йўли билан, қисман мусобақа усулида (ким машқнинг хаммасини тезроқ ёдлаб олади ва айтнб бера олади ённ ким тўғри ва чиройлироқ кўчира олади, ким тезроқ санайди, ким яхшироқ айта олади ва хоказо) бажарилади.

Барча дарсларни ўқувчилар ўз қўли билан кўчириб чиқсанлар дейишимизнинг сабаблари бор, албатта. 1) Кўчириб ёзиш китобдаги барча фикрларни тўғрироқ эсада қолдиришга ёрдам беради, чунки бунда боланинг диққати шу материалга кўпроқ жалб этилган бўлади.

2) Ўқувчилар ёзиши ҳар куни машқ қиласи ва синкларда ўқиши учун хам жуда зарур.

3) Бу — мактабда бола нима ишлар қилиши лозимлиги ва нималар қилаётганини ота-оналарга яққол кўрсатиш имконини беради. Улар болаларнинг кўндан-кунга ўзгариб, илгарилаб бораётганини қўриб, уларнинг ўқишидаги готуклари ҳақида фикр юритишлари осонлашади.

19. Чет тилинл ўрганиш масаласига биз бошқа жойда батафсилроқ тўхтalamиз. Бу ерда фатилларни ҳам ўр-кат шуни эслатиб ўтмоқчимизки, агар айрим болалар қўшни халқларнинг тилларини ўрганиши лозим бўлса, бу ишни ўн, ўн бир, ўн икки ёшларда бажариш, чунончн она тили мактаби билан латин мактаби оралигидаги даврда амалга ошириш керак. Бунинг учун энг қулагай — болани кундалик ҳаётда она тилида эмас, балки ўша ўрганиши зарур бўлган тилда гаплашиладиган жойга юбориш лозим. Агар бола аввал она тили мактабидаги китоблардан ўзига таниш бўлган материалларни ўша тилда ўқиса, қўчириб ёзса, эсада қолдирса ва ўша китоблардан олинган ёзма ва оғзаки машқларни бажарса, у тилни бемалол ўрганиб олади.

XXX боб

ЛАТИН МАКТАБИ ФОЯСИ.

Мақсад — тўрт тилни ва илмлар энциклопедиясининг хаммасини ўргатишдан 'иборат, Бу мактабда тузукроқ таълим олиб, уни битириб чиқсан ёшлар:

I. Грамматикадан билимдон бўлиши, яъни тил ходисаларининг барчасини пухта ўзлаштириб олиши ва уларни латин хамда она тилида мукаммал тушунтириб бера олиши, грек ва яхудий тилларида эса зарур бўлган даражада тушунтириб бера олиши лозим.

II. Уткир мунозарачи бўлиши, тушунчаларга таъриф бера олиши ва уларнинг тафовутларини ажратади, исботлай олиши ва рад эта билиши керак.

III. Гапдон ёки нотик бўлиши, ҳар қандай темада чиройли гапира олиши лозим.

IV. Арифметикадан билимдон бўлиши зарур.

V. Геометриядан мутахассис бўлиши, яъни турли хаётий эҳтиёжлар учун геометрияниң қўллай билиши керак. Бундан ташқари, геометрияга доир билимлар бошқа фанларни ўрганишда айниқса қобилиятни ўйғотади ва кучайтиради.

VI. Музикант бўлиши (нжрочилик соҳасида ҳам, музика назарияси соҳасида ҳам) керак.

VII. Астроном бўлиши, кам деганда осмон сфераси ва уни хисоблаш ҳақидаги таълимот асосларини билиши зарур, чунки бусиз физикани ҳам, гегорафияни ҳам, тарихнинг кўп қисмларини ҳам тушуниб бўлмайди.

2. Бу, «етти эркин санъатдан»¹ иборат бўлиб, одатда фалсафа магистри шуларни ўрганиши зарур эди. Лекин юқорироқ даражага кўтарилиш учун сизнинг ўқувчиларингиз, булардан ташқари:

VIII. Физик бўлиши, яъни оламнинг тузилишини, элементлар кучини, ҳайвонларнинг тафовутини, ўсимлнк ва металларнинг хусусиятларини, инсон танасининг тузилиши ва бошқаларни тушуниши, шунингдек, улар нимадан йборат эканини ҳамда турмушда қўлланилишини бил"иши лозим, шу билан ёшлар тиббийёт, дехқончилик ва бошқа мсхапик санъатларнинг ҳам бир қисмини билиб олган хисобланади.

IX. Географ бўлиши, яъни ер шарининг тузилишини, денгизлар, ороллар, дарёлар, давлатлар ва бошқаларни аниқ тасаввур эта олиши керак.

X. Хронология мутахассиси (хронолог) бўлиши, яъни муайяни бир вақтдан бошлаб, даврларга қараб йил хисоби принципларини яхши билиши зарур.

XI. Тарихчи бўлиши, яъни йирик давлатларда яшовчи кишилар тақдирида юз берган, черковлар хаётида бўлиб ўтган энг муҳим ўзгаришларни, айrim ҳалқлар, баъзи арбоблар хаётида содир бўлган ҳар ҳил воқеа ва урф-одатларни айтиб бера олиши керак.

XII. Моралист (нясихатгўй) бўлиши, яхши фазилат ва ёмон хуљаларнинг барча тури ва кўринишларини аниқ била оладиган бўлишлари лозим. Умумий ғоя масаласида ҳам, шунингдек иқтисодий, сиёсний ва черков хаёти ва бошқа соҳаларда ҳам ёмон хуљдан сақланмоқ, яхши фазилатлардан ибрат олмоқ лозим.

XIII. ... 3. Олти йил ўқиб, латин мактабини битирибчиқкан

¹ Septem artes liberales — «Ети эркин санъат» умумий таълим системасининг бошлангичидир. Мактабда ўқитиладиган бу фанлар мажмумини дастлаб кадимги грек Платон (эрэмиздан олдинги 427—347 йиллар) ифодалаган ва асослаб берган эди. Урта асрларда бу фанлар Septem artes liberales «Ети эркин санъат» деб атала бошлади. Бу фанлар университетларнинг «тайёрлов» факультетида тўлиқ ва мукаммал ўқитилган, чунки «тайёрлов» факультетини битириганлар университетнинг маҳсус факультетларидан (илоҳиёт, юридик, медицина) бирига кириб ўқир эди. Ети эркин санъатга кирган фанлар иккита группага бўлинади. 1) trivium таълимий грамматика, риторика, диалектика; 2) quadrivium: арифметика, геометрия, астрономия ва музика. Бу дабдабали номлар шу фанларнинг хозирги мазмунига асло мос келмайди. Урта асрларда бу фанларнинг мазмуни ва таълмий аҳамияти мутлақо ўқитувчиларнинг малакасига боғлиқ эди.

ёшлар шу фанлар соҳасида билимларни тўла, мукаммал эгаллаб олмасалар ҳам (зеро, бир томондан, ёшлиқ даври бунга имкон бермайди, чунки назарий билимларни амалда қўллаб мустаҳкамлаш учун узоқ муддат талаб этилади, иккинчи томондан, бу олти йил ичida илм денгизини ўқиб тугатиб бўлмайди), ҳар холда, келажакда илмларнинг бирор соҳасини мукаммал ўрганиш учун мустахкам замин яратиб олишлари керак.

4. Олти йилга мўлжалланган таълимнинг вазифалари турлича бўлгани учун олтида ҳар хил синф таъсис этиш лозим ва уларнинг ноҳми кўйидагича бўлиши мумкин:

I грамматика
II физика
III математика
IV ахлоқ
V диалектика
VI риторика } синфи.

5. Ҳамма фанларнинг калити сифатида грамматикани олдинги ўринга қўйишимизга ҳеч ким эътироz билдирилмаса керак. Лекин одатни қонун деб тушунадиган кишиларга биз диалектика ва риторика ўргатишни орқага сурib, реал фанлардан кейинга қўйишимиз ажабланарли бўлиб туюлса керак. Лекин шундай кишиларни зарур. Axır, аввало нарсаларнинг ўзини сўнгра номини, яъни аввал нарсанинг мазмуни, сўнгра формасини ўрганиши лозимлигига юқорида тўхталиб ўтган эдик, шунингдек бу билимларни тез ва пухта эгаллаб олишнинг ягона методи эканлигини ва унинг моҳияти нарсалар ҳақида фикр юритиш ёки чиройли килиб гапириб беришдан олдин ularни билиб олишдан иборат эканлигини айтиб ўтган здик. Акс холда, агар сен текшириб кўрмоқчи ёки бирорни ишонтиримоқчи бўлган нарсаларнинг баён этиш ва тафовутлашнинг барча тайёр усуулларини ёдлаб олсанг-у, лекин шу нарсаларнинг ўзини кўрган бўлмасалг, нимани текширишинг ёки кимни ишонтиришинг мумкин? Ҳомиладор • бўлмаган аёл туғмаганидек, нарсаларни билиб олмасдан туриб улар ҳақида тузукроқ гапириб ҳам бўлмайди. Нарсалар, башарти ularни ҳеч ким билиб олмаса ҳам, номи айтимаса ҳам, нарсалигиша мавжуд, лекин кишиларнинг фикри ва сўзи нарсалар ҳақида ва нарсаларга боғлиқ бўлади, фикр ва сўзлар нарсалардан ташқари ишлатилса (агар бунаقا аҳмоқона ва кулаги қилинмоқчи бўлинса) улар ё ҳеч нимани англатмайди, ёки мантиқсиз товушлардан иборат бўлади. Шундай қилиб, фикр ва нутқ нарсаларга асосланар экан, демак, аввало нарсаларни ўргатиш зарур.

6. Табиатҳақидаги илмларни ахлоқ тўғрисидаги таълимий таъбиат ҳақидаги илм табиатида ҳақидаги илмлардан сўнгра ўргатилади? Далиллар билан ишонарлн килиб исботлаб берганлар. Липсиус («Физиология» кн. I, гл. I) бундай деб

ёзган эди: Буюк олимларнинг фикри бизга маъқул ва биз уларга қўшилиб, хаммадан олдин физика ўқитиши талаб этамиз. Фалсафанинг бу қисми кишини жуда мамнун қилади: у бизни ўзига тортади ва дикъатимизни тўплайди; киши уни жуда хурматлади, табиат ходисаларининг гўзаллиги эса бизни хайратда қолдиради; нихоят ақл этикани тузукроқ қабул қилиш учун тайёрланади ва ривожланади.

7. *Математика синфи тўғрисида у физика синфи кетидан ўқитиши керакми ёки ундан олдин ўқитиши керакми, деган шубҳа тұғилиши мумкин.* Дуруст, қадимгилар буюмларни математика машғулотлардан чин маънода олиб қарашдан бошлаганлар, шунинг учун хам майди?

Уларни кўпинча «ilm» номи билан атаганлар. Платон эса унинг академиясига гёометрияни билмайдиган кишиларнинг кириб қолишини истамаган эди. Бунинг сабаби тушунарли эди, чунки бу фанлар сонлар ва миқдорлар билан шуғулланган, сезгиларга яқинроқдир ва шу сабабли улар осон хамда аниқдир; улар хаёл қилиш кучини уйғотади ва мустахкамлайди ва нихоятда сезгилардан анча узоқроқда бўлган бошқа фанларга, хатто шуларга мойил қилади ва уларни қўзғатади.

Жавоб. 8. Умуман айтганда, бу тўғри гап. Аммо бу ўрида кандайдир бошқа бир нарсага хам эътибор бермоқ лозим.

Чунончи; 1) нарсаларни сезиб идрок этиш туфайли сезгиларнк ўстириш ва ақлини ўйротиш лозимлигини, шунингдек сон ҳақидаги илмни хам пухта ўргатишни биз она тили мактабида айтган эдик. Демак, она тили мактабини битирган бизнинг ўкувчиликаримизни геометриядан хеч нарса билмайди, деб айтиш ярамайди; 2) бизнинг методимиз ҳар доим изчиллик билан олға боришини тақозо этади. Шунинг учун миқдорлар соҳасида муқаммал тадқиқотларга киришишдан олдин, конкрет нарсалар, жисмлар ҳақидаги илмларни ўрганиш қулай, чунки булар абстракт нисбатларни чуқурроқ тушунишда ўтиш босқичи бўлиб хизмат қилади; 3) математика синфида ўтиладиган фанга осон ва тўғри билиш санъатига тааллуқли жуда кўп нарсаларни киритастирмиз, буларни табиётсиз билиб олиш амри маҳол; шунинг учун ҳам табиётни биз олдинга қўяётимиз. Шунга қарамасдан, агар бошқа мулоҳазалар бўлса, ёки тажрибапинг ўзи бошқача хуносага олиб келса, биз унга қарши эмасмиз. Ҳозирча, мавжуд далилларга биноан, биз бу масалани фақат юқорида баён этилган тартибда хал этамиз.

9. Биринчи синф учун мўлжалланган «Эшик-Физикага мета- физикани мұқаддима қилиш керак, лекин қанақа метафизикани? олди» ва «Эшик» номли китоблар ёрдамида латин тилини ўрганиш соҳасида шу йўл билан етарли даражада малака ҳосил қилингач, ўкувчига энг умумий фанни ўргатишни тавсия қиласиз. Бу фан «бошлангич фалсафа» ёки

одатда, «метафизика» деб аталади; бизнинг фикримизча, уни «профизика ёки гипофизика» (табиатга муқаддима ёки унинг кириши қисми) деб аташ тўғрироқбўлурэди. Метафизика табиатнинг биринчи ва энг сўнгги асосларини очиб бериши, чунончи, хамма нарсаларнинг асосий шароитларини, хамма нарсанинг меъери билан хусусияти ва тафовутларини, нарсалар ҳақидаги тушунчаларни, шунингдек, аксиомалар, фоялар ва уларнинг тузлишини очиб бериши керак. Буларнинг хаммасини билиб олгач (биз тавсия этаётган метод билан бу ишни жуда осон бажариш мумкин) нарсаларнинг барча тафсилотларини ўрганишга кирнишса бўлади, шунда ўрганиладиганларнинг кўп қисми аввалдан маълумдек туюлади, хеч нарса янги, нотанишдек тасаввур этилмайди, балки умумий тушунчалар айrim хусусий ходисаларга тадбиқ этилади, холос. Бу масалага тахминан триместр¹ давомида тўхталиб (ахир, буларнинг барчасини ўзлаштириб олиш жуда осон, чунки булар фақат умумий асослар бўлиб, ҳар бир соғлом ақл эгаси буларни мустақил равишида ўзи ҳам билиб олиши мумкин), сўнгра умумий асослардан бевосита нарсаларнинг ўзини текширишга ўтиш мумкин бўлур эди, шунда табиатнинг ажойиб ходисалари (булар физиканинг кириш қисмида баён этилган) табиатнинг ўзидан олинган айrim мисоллар келтириш йўли билан секин-аста аниқлана боради. Машғулотларнинг характеристига кўра, у «физика» синфи деб аталиши лозим.

10. Нарсаларнинг моҳиятидан уларнинг тасодифий белгиларини чуқурроқ ўрганишга ўтиш лозим, бу иш «математика синфи»да бажарилади.

11. Сўнгра ўқувчилар барча нарсаларнинг хукмдори бўлган инсонни, унинг ўз хоҳишига биноан қиладиган эркин ҳаракатларини ўрганишлари керак, натижада улар нималар бизнинг измимизга, иродамизга оид, нималар бизнинг измимиз ва иродамизга боғлиқ эмаслигини, табиат қонунларига биноан қандай қилиб ҳамма ишни тегишили тартибга солиши мумкинлигини ва ҳоказоларни билиб олади.

Булар ўқишининг тўртинчи йилида этика синфида ўргатилади. Лекин буларнинг барчасини фақат тарихий нуқтаи назарданги на эмас (яъни она тили мактабидаги сингари бирор нарсанинг қандай келиб чикиши жиҳатидангина эмас), балки сабабли боғланишлари нуқтаи пазаридан хам билиб олиш зарур, токи ўқувчилар нарсаларнинг сабаби ва оқибатига эътибор қиладиган бўлсинлар. Албатта, дастлабки бу тўрт синфда мунозарали масалаларни ўргатмаслик лозим, чунки биз бу масалани батамом бешинчи синфга қолдиришни тавсия қиласиз ва энди шу масалани кўриб чиқайлик.

12. Диалектика синфида ўқувчиларни хулоса чиқаришнинг энг қисқа қоидалари билан танишириш учун физика, математика ва этика

¹ Ўқув йилининг учдан бир қисми.

фанларини ўқитиш ва бу ерда фақат аҳамияти катта ҳамда олимлар ўртасида келишмовчиликка сабаб бўлаётган нарсаларнига батафсил кўриб чиқиши тавсия қиласиз. Бу синфда: масаланинг келиб чиқиши ва хозирги ахволи, тезис ва антитезис, тўғри ёки эҳтимол хисобланадиган далиллар, маълум бир фикрни химоя қилиш кабилар баён этилиши мумкин; сўнгра албатта икки фикрдан бирининг тўғрилиги, хатоликка йўл қўйишнинг сабаби, нотўғри далиллар ва тўғри тезисни -исботлайдиган ҳақиқий далиллар баён этилади. Ёки, аксинча, иккала фикр ҳам ҳақиқатга яқин бўлса, улардан бири иккинчисига тўрри келишини тушунтириш лозим. Шу тариқа, бир ишнинг ўзи ҳам олдин ўтилганни завқланиб тақоролаш ҳам аввал пайқаб олинмаган нарсанни жуда осон тушунтиришдан иборат бўлади. Хулоса чиқариш маҳорати, номаълум нарсаларни текшириш ноаниқ нарсаларни тушунтириш, шубҳали фикрларни фарқлай олиш умумийни чеклаш, ҳақиқатни ҳақиқат йўли билан химоя қилиш, хато фикрни рад этиш ва ниҳоят чалкаштириб юборилган нарсаларни ойдинлаштириб тартибга солиш — буларнинг барчаси мисоллар ёрдамида қисқа ва осон йўл билан ўрганилади.

13. Сўнгги синф — риторика синфи бўлади. Бу синфда ўқувчиларга аввал ўрганилган нарсаларнинг барчасини чинакам, осон ва завқ билан қўллана олишини машқ қилдириш керак, токи бу ерда мактабни битираётган ўқувчилар ниманидир билиб олгани ва бекорга ўқимаганлигини кузатиш мумкин бўлсин. Сократнинг «Гапир, кимлигингни бир кўрай» деган ҳикматига биноан, биз хозиргача донишмандликни эгаллаш учун кимнинг ақлини ўстирган бўлсак, энди доно ва чиройли сўзлаш учун унинг нутқини ўстиришни истаймиз.

14. Демак, аввало нотиқликнинг энг қисқа ва энг аниқ қоидаларни билиб олиб, сўнгра машқ ишлашга ўтамиз, яъни нотиқлик санъатининг энг яхши усталаридан бирига тақлид қиласиз, лекин бунда бир материални доимо тақоролайвериш ярамайди, балки навбатма-навбат ҳақиқатнинг турли соҳаларини ва хилма-хил нарсаларни, инсоний фазилатларни ҳамда илохий донишмандликни ўргана бориб, ўқувчилар билиб олганларини чиройли қилиб гапириб бера олишлари, зарурат талаб этган жойда, ўзлари ҳақиқий ва яхши деб хисобладиган нарсаларни, яъни фойдали, ёқимли, тўғри нарсаларнинг барчасини химоя қила олишлари лозим. Бу мақсадга эришмоқ учун ўқувчилар таълимнинг шу босқичидаёқ жуда катта тайёргарликка эга бўладилар, хусусан улар турли нарсалар ҳақида яхшигина билим ва етарли даражада сўз, ибора, мақол, ҳикмат, ҳикоят кабиларни билиб оладилар.

Тарих ўрганишнин ҳамма синфларга тақсимлаш зарур.

15. Бироқ лозим бўлса, бу ҳақда бошқа жойда батафсилроқ тўхталармиз. Қолганини тажрибанинг ўзи кўрсатиб беради. Фақат қўйидаги фикрни таъкидлашимиз зарур: маълумки, тарихга доир билимлар таълимнинг энг ажойиб

қисми бўлиб, инсоннинг бутун ҳаётини ёритиб туради, шунинг учун ҳам уни олти ишллик таълимнинг ҳамма синфларига тақсимлаш максадга мувофиқ, токи ўқувчилар қадим замонлардан бўён қилинган ёки айтилган дикқатга сазовор нарсаларнинг ҳаммасини яхши билиб олсинлар. Лекип тарихга доир бу машғулотларни шундай тақсимлаш лозимки, улар ўқувчи меҳнатини оғирлаштириш эмас, балки енгиллаштириш ва жиддийроқ дарсларни ўтиш учун дам олиш бўлиб хизмат қиласин.

16. Масалан, ҳар бир синф учун бирор соҳалиб тақсимлаш. Ва қандай қи- нинг тарихини баён этадиган алоҳида китобча мумкин, чунончи:

I синф учун — тавротнинг қисқача тарихи
II синф учун — табииёт тарихи,
III синф учун — санъатлар тарихи, яъни турли хил қашфиётлар тарихи,
IV синф учун — ахлоқ тарихи, яъни фазнлат ва бошқа сифатларнинг энг яхши намуналари,

V синф учун — маросимлар тарихи, яъни ҳалқларнинг турли диний урф-одатлари ҳақидаги тарих,

VI синф учун — умумий тарих, яъни бутун дунё ва энг буюк ҳалқлар тарихи, айниқса оиа ватан тарихи; буларнинг барчаси қисқа шаклда, лекин зарур нарсалардан ҳеч бирини тушириб қолдирмай баён этилиши лозим.

17. Бу мактабларда қўлланиладиган маҳсус метод ҳақида энди фақат қўйидаги фикрни айтиб ўтамиш. Бизнинг фикримизча, одатдаги тўртта ўқув соати бундай тақсимланиши лозим: эрталабки икки соат синфнинг номи хисобланадиган фан ёки санъатга бағишлилади; тушдан кейинги биринчи соат — тарих дарсига, иккинчи соат — ҳар бир синфда ўтиладиган материалларнинг характеристига караб услуг машқи, овоз, қўл машқларини бажаришга ажратилади.

XXXI боб

АКАДЕМИЯ.

Бу ерда академия ҳақида сўз юритилишининг сабаби.

таълимнинг барча олий фанларини тўлиқ ўрганиб олиши ва ривожлантириши вазифаси юклатилади.

Академия ҳақида учта истак. Академия ҳақида учта истак.

1. Бизнинг методимиз, албатта, академияга тадбиқ этилмайди. Лекин академияга доир истакларимизни ҳам баён этишга нима халақит беради? Юқорида айтиб ўтганимиздек, академияга ҳақли равишда ҳамма фанлар ва таълимнинг барча олий фанларини тўлиқ ўрганиб олиши ва ривожлантириши вазифаси юклатилади.

2. Шундай қилиб, академия масаласида биз қўйидагиларни таклиф қилмокчи эдик:

1. Академияга ҳақиқатан ҳам барча фанлар

ҳар томонлама ўрганилсин, илмлар ва инсоний донишмандлик-

нинг бирор соҳаси ҳам эътибордан четда қолмасин.

II. У ерга келгандарнинг барчасига ҳақиқий олимликни ўргатиш учун ўқитишининг энг осон ва тўғри методлари қўлланилиши лозим.

III. *Факат қўзланган мақсадга тўла эришган ва ижтимоий вазифаларни бошқаришига қобил ҳамда муносаб кишиларгина жамиятнинг шарафли лавозимларига қўйилиши керак.*

Бу таклифлар, бизнинг фикримизча, нималарни тақозо қилишига қисқача тўхталиб ўтамиш.

I. Академиялар илмий машрулар учун ҳақиқатан ҳам университет бўлсин.

кишиларга ўргатишлари зарур.

II. Академияда ҳар хил ёзувчиларнинг танланган асарлари бўлиб, ундан ҳамма фойдалана олиши керак.

II. Уларда ҳақиқатан ҳам уйнёрсал метод бўлиб, қуидагиларга риоя килиниши керак.

3. Академиядаги илмий машғулотлар универсал бўлиши учун куйидагилар зарур: I. Ҳамма илмлар, санъатлар, фанлар, тиллар соҳасида билимдон профессорлар ва олимлар ўзларидаги барча билимларни бу битмас-туганмас хазинани сарф этишлари, билгандарини барча

4. Академиядаги ишлар енгил ва муваффақиятили бўлиши учун, биринчидан, академияга фақат ақли ўткир кишиларни, ёшларнинг сарасини қабул қилиб бошқаларни эса табиии қобилиятига қараб дехқончилик, косиблик ва савдо-сотиқ каби ишларга юбориши лозим.

5- Иккинчидан, ҳар ким табиатан нимага лаёкатли бўлса, фақат ўша иш билангиша шуғулланиши керак, кимнинг нимага қодирлигини ташки белгиларига қараб билиб олиши мумкин. Дарҳақиқат табиии қобилиятига кўра, баъзилар музикачи, шоир, нотиқ, физик бўлса, бошқалар эса илоҳиёт, медицина, юридик фаолият соҳасида истеъододлироқ бўлади. Худди шу масалада кўпинча хатоликка йўл қўйилади, чунки ўзбoshimchaliq билан табиии қобилиятини ўтиборга олмай, ҳар бир нодонни гепий қилмоқчи бўламиш. (ex quois ligio meturgios fin-deg). Бунинг натижасида, қобилиятига қарамай, маълум бир ишни эгалламоқчи бўламиш-у, оқибатда киши уни тузукроқ ўргана олмайди ва кўпинча ўз мутахассислигидан кўра бошқа бирор соҳани яхшироқ билади, Шунинг учун ҳам классик мактабни битираётганда ҳалқ олдида очиқ имтиҳон ўтказиб, боланинг қобилиятини аниқлаш мақсадга мувофиқdir: шу имтиҳонларнинг натижасига асосланаб, мактаб директорлари кимларни ўқишини давом эттириш учун академияга, кимларни бошқа мутахассисликларга юбориш масаласини ҳал этишлари мумкин: шунингдек, директорлар академияда ўқимоқчи бўлган ёшлардан (уларнинг табиии қобилияти ва черков ёки давлатнинг кадрларга бўлган эҳтиёжига қараб), кимларни илоҳиёт соҳасига, кимларни сиёsat, медицина ва бошқа соҳаларга тавсия қилиш масаласини ҳам аниқлашлари лозим.

6. Учинчидан, қобилияти кучли ёшларни ҳар томонлама қўл-

лаб-қувватлаш керак, токи кенг маълумотли ва донишмандликни тўла эгаллаб олган кишиларга муҳтоҷлик сезилмасин.

7. Лекин шунга ётибор берши керакки, академиялар фақат меҳнатсевар, вижданли ва қобилиятили кишиларни тарбиялаб чиқарсан. Унда соҳта студентларга ўрин бўлмаслиги керак, чунки бундайлар зеб-зийнатга берилиб ва" фаолиятсизлиги билан бошқаларга салбий таъсири этади, отасининг мол-мулкини исроф қиласи ва ёшлиқ даврини зое кеткизади. Шундай қилиб қаерда тили ёмон одам бўлмаса, у ерда ифлослик ҳам бўлмайди, яъни ҳар ким диккат-этиборини ўзи бажариши лозим бўлган ишга каратади.

8. Академияда ҳар хил муаллифларнинг асарлари билан таништириш зарурлигини айтиб ўтган эдик. Бу вазифани бир оз енгилластириш ва фойдали бўлиши учун географлар

бутиун-бутун вилоятлар, давлатлар ва қитъаларни картага тушуриб, прёнисиз ер ва денгизларни кишининг кўз олдида гавдалантириб географияни ўрганаётгандарга қандай ёрдам бераётган бўлса, теология олими, медик, философ, филолог ва бошқа олимларни ҳам ўқувчиларга шундай ёрдам беришга кўндириш мақсадга мувофиқ бўлур эди. Дарҳақиқат, Цицерон, Ливия, Платон, Аристотель, Плутарх, Танцит, Геллий, Гиппократ, Гален, Цельза, Августин, Иероним ва бошқаларнинг таълимотини ҳам худди рассомлар ер, шаҳарлар, уйлар, одамлар суратини натурага қараб кичрайтириб чизганидек қисқача баён этиш мумкин. Ва бу ишни фақат уларнинг асарларидан олинган айрим кўчирмалар ҳамда чиройли иборалар шаклидагина эмас (айрим муаллифларнинг асарларидан олинган шундай кўчирмалар бор), шу билан бирга асарлардаги асосий мазмунининг систематик баёни шаклида ҳам бажариш лозим.

9. Муаллифларнинг асарларидан олинган бундай кўчирма жуда фойдали бўлиши мумкин. Биринчидан, ҳамма муаллифларнинг асарларини ўқиб чиқишига вақти йўқ кишилар учун бу иш жуда қўйл келади, чунки улар, ҳар холда, барча авторлар ҳақида умумий тушунча хосил қиласи. Иккинчидан, ҳамма муаллифларнинг китоблари ҳар кимга ҳам ёқавермайди, шунинг учун ўқувчи бу тўпламдаги парчалар билан танишиб чиққач, бирор ёзувчинг асарлар ва дунёқарашини чуқурроқ ўрганиш учун (Сенака айтганидек) ҳар ким айникса ўзига маъқул бўлган бирор муаллифи тўғри ва осон танлай олади. Учинчидан, ёзувчининг барча асарларини тўла ўқиб чиқмоқчи бўлган киши учун ҳам бу парчалар ажойиб қўлланма бўла олади, чунки бу кейинчалик ўқиладиган асарларни яхшироқ тушунишга имкон беради. Дарвоке, саёҳатга чиқмоқчи бўлган киши учун борадиган жойининг тузилишини аввало картадан билиб олиш жуда фойдалидир, шунда кейинчалик сафар давомида учрайдиган тафсилотларни